

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE
MODERNLEŞMESİ VE SÜMERBANK

Olca SALMAN

2501160768

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ayşegül YAKAR ÖNAL

İSTANBUL-2019

ÖZ

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesi ve Sümerbank

Olca SALMAN

Bu çalışmada, Sümerbank ve faaliyetleri modernleşme kuramı temelinde incelenmiştir. Sümerbank'ın devraldığı yapısal ve ideolojik miras ile gelişimine kaynaklık eden ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümler modernleşme perspektifi içinde ele alınacaktır. İlk olarak devlet ve toplum alanında meydana gelen modernleşme yaklaşımları incelenerek Sümerbank'ın kuramsal kaynakları tayin edilmiştir. Sonrasında, ekonomi tarihi içerisinde Osmanlı ve Türkiye'de sanayileşme ile ilişkili kurumsal-yapısal ve düşünsel dönüşümler ortaya konulmuştur. Sanayileşmeye kaynaklık eden ideolojik çerçeve ile ilgili olarak, Devletçilik ve Milli İktisat görüşlerinin incelenmesi yapılmaya çalışılmıştır. Sümerbank'ın başta ekonomik bir kurum olmasının yanında sosyoekonomik çıktıları ve sağlamış olduğu dışsallıklar tarihsel bir çalışma biçiminde ortaya konmuştur ve modern bir kurum olan Sümerbank'ın faaliyetlerinin modernleşmeci özellikleri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sümerbank, sanayileşme, kurumsallaşma, devletçilik, milli iktisat, modernleşme

ABSTRACT

Modernization of Turkey in the Early Republican Era and Sumerbank

Olcay SALMAN

In this study, the activities of Sümerbank covering the years of establishment and development are examined on the basis of modernization theory. Economic, political and social transformations that are the source of the development of Sümerbank along with the structural and ideological heritage taken over will be handled within the perspective of modernization. Afterwards, institutional and structural transformation associated with industrialization in the Ottoman Empire and Turkey in economic history has been revealed. The ideological framework, which is the source of industrialization, has been tried to be conveyed by examining the views of Statism and National Economics. In addition to being an economic institution, Sümerbank's socio-economic outputs and the externalities it provides have been put forward as a historical study. And the modernizing features of Sümerbank, which is a modern institution, have been demonstrated.

Keywords: Sümerbank, industrialization, institutionalization statism, national economy, modernization

ÖNSÖZ

Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesi ve Sümerbank: Bu çalışmada cumhuriyetimizin erken dönemlerinde ekonomik olarak geri kalmış bir ülkenin modern bir kurumu olarak görülebilecek Sümerbank konu edilmiştir. Modernleşme kuramları ve yaklaşımları literatürü içerisinde kavramsal ve teorik temellerini araştırdığımız ve tarihsel olarak erken cumhuriyet dönemindeki sosyoekonomik, bürokratik ve politik analiz başlıkları sunan bir cumhuriyet kurumu olan Sümerbank’a kaynaklık edebilecek unsurlar kuramsal ve tarihsel bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Günümüzdeki kamu bürokrasisinin ekonomik alandaki faaliyetlerinin tartışmalı ve/veya eksik bulunan yönlerinin bir benzerinin tarihsel olarak kavranışına iyi bir örnek olabilecek Sümerbank, modern dönem kavrayışında önemli bir uğrak olarak görülmektedir.

Bu çalışma süresince yazım tekniği, araştırma kaynakları ve yönlendirimleri haricinde motive edici yaklaşımı ve sabrı dolayısıyla destekleyici olan , tezin tamamlanması sürecinde her konuda yol gösteren ve ilgisini hiçbir zaman eksik etmeyen danışman hocam sayın Doç. Dr. Ayşegül Yakar Önal’a çok teşekkür ediyorum. Çalışma konusunu belirlememde ufuk açıcı ve yol gösterici destekleri için de ayrıca Prof. Dr. Adalet Bayramoğlu Alada’a teşekkürlerimi borçluyum. İlgilerini ve zahmetlerini esirgemeyen Doç. Dr. Sevgi Usta’ya, Dr. Öğr. Üy. Eylem Özdemir’e, Dr. Öğr. Üy. Hanife Nilüfer Uğur Dalay’a ve Dr. Öğr. Üy. Özgün Akduran Erol hocalarıma teşekkür ederim. Son olarak, çalışma sürecinde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili babam Hacı Salman, annem Elif Salman’a ve kardeşlerime ayrıca teşekkür etmem gerekir. Bu çalışmada beğenilen kısımlar danışmanım saygıdeğer hocama ve hocalarıma ait iken, çalışmada var olabilecek tüm eksiklikler ve kusurlar çalışmayı yapan şahsıma aittir.

İSTANBUL – 2019

OLCAY SALMAN

KISALTMALAR LİSTESİ

BBYSP	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
Bkz.	: Bakınız
DSO	: Devlet Sanayi Ofisi
GSMH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İBYSP	: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
MİTC	: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti
TSKB	: Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME VE SOSYOEKONOMİ: KURAMSAL ÇERÇEVE.....	4
A. Modern, Modernizm, Modernite ve Modernleşme	4
1. Modern Devlet, Doğuşu ve Gelişimi.....	11
2. Modern Devletler ve Uluslararası Sistem	18
3. Modern Devletin Kurumsal ve Örgütsel Özellikleri	21
4. Modern Devlet ve Ekonomi	29
5.Modern Ekonomik Gelişme Yaklaşımları.....	35
5.1.Kalkınma İktisadının Doğuşu	36
5.2.Gelişme Tarihi Aşamaları	38

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK ÖNCESİ: DEVLET, TOPLUM, EKONOMİ.....	40
A. Sanayi Devrimi ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri	40
B. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kalan Ekonomik Miras.....	42
1. Osmanlı Devleti’nde Kurulan Sümerbank’a Miras Fabrikalar	43
2. Devrim ve Savaş Yılları 1908-1922.....	45
3. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Milli İktisat Anlayışı	47
C. Modernleşme Penceresinden Cumhuriyet’in Erken Dönemi	50
1.Devlet ve Siyaset Alanı	51

2.Toplumsal ve Kültürel Alan	51
3.Uluslararası İlişkiler Alanı	51
4.Ekonomi Alanı	52
4.1.Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa (1923-1929)	52
4.1.1. Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Anlayışı	53
4.1.1.1.İzmir İktisat Kongresi-1923	54
4.1.1.2. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası: Sümerbank' ın Öncülü: 1925..	56
4.1.1.3. Sanayi Sayımı-1927	58
4.1.1.4. 1055 sayılı Sanayi Teşvik Kanunu-1927	59
4.1.1.5. Ali İktisat Meclisi-1927	59
4.2. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye.....	60
4.2.1. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti	62
4.2.2. 1930 Sanayi Kongresi	62
4.3. Devletçi Ekonomiye Geçiş Süreci ve Plan Fikri'nin Yaygınlaşması	63
4.3.1. 1931-1934 Döneminde Devletçiliğin Yorumu için Önerilen Çerçevesel	64
4.3.1.1.Kadro Dergisi Çevresinin Devletçilik ve Planlama Anlayışı.....	65
4.3.1.2.Ahmet Hamdi Başar'ın İktisadi Devletçilik Görüşü	67
4.3.1.3. Ahmet Ağaoğlu'nun Liberal Devletçilik Yorumu	69
4.3.1.4. İsmet İnönü'nün ve CHP Bürokratlarının Devletçilik Görüşü.....	69
4.4. Devletçi Dönemde Kurulan Sanayi Kuruluşları.....	70
4.4.1. Devlet Sanayi Ofisi-1932	70
4.4.2. Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası-1932	72
4.5. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları (1933-1938)	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜMERBANK: MODERNLEŞME SERÜVENİNİN ÖNEMLİ UĞRAĞI..... 80

A. Sümerbank'ın Kuruluşu ve Gelişim Dönemi (1933-1950).....	80
B. Ekonomik Bir Kurum Olarak Sümerbank.....	83
1.Banka Olarak Sümerbank.....	84
2.Üretim Birimi Olarak Sümerbank.....	85
2.1. Sümerbank'ın DSO ve TSKB' den Devraldığı Fabrikalar.....	86
2.2. Sümerbank'ın Kurduğu Yeni Fabrikalar.....	87
2.2.1. Kayseri Bez Fabrikası,	87
2.2.2. Ereğli Bez Fabrikası	87
2.2.3. Nazilli Basma Fabrikası	88
2.2.4. Merinos Yünlü Fabrikası.....	88
2.2.5. Malatya Bez ve İplik Fabrikası	89
2.2.6. Kayseri Bünyan Fabrikası (Devralınmış).....	89
2.2.7. Isparta Fabrikası (Devralınmış)	89
2.2.8. Gemlik Suni İpek Fabrikası.....	90
2.2.9. Kastamonu Kendir Sanayi.....	90
2.2.10. Halkapınar Dokuma Fabrikası	90
2.2.11. Karabük Demir Çelik Fabrikaları.....	91
2.2.12. Selüloz Sanayi	91
2.2.13. Kimya Sanayi	91
2.2.14. Çimento Sanayi	92
2.2.15. Taş ve Toprak Mamulleri	92
2.3. Sümerbank'ın Ortaklıkları.....	93
2.4. Sümerbank'ın Yönetim ve İşletme Düzenlemeleri	93

2.4.1. İktisadi Devlet Teşekkülleri	94
2.4.2. Sümerbank ve İşçiler	97
2.5. II. Dünya Savaşı Ekonomik Yansımaları	98
3.Bir Pazarlama Birimi Olarak Sümerbank-Satış Örgütü	102
C. Bir Devlet Kurumu Olarak Sümerbank	103
D. Sümerbank’ın Olgunluk Dönemi (1950-1973)	105
1.Sümerbank Fabrikaları ve İştirakleri	107
2.Sümerbank’ın Yönetim ve İşletme Düzenlemeleri	109
E. Sümerbank’ın Durgunluk Dönemi: Yeni Kimlik Arayışı ve Özelleştirme (1973-1989)	109
1.Neoliberal Geçiş ya da Küreselleşmenin Yükselişinin Türkiye’ye Yansımaları.....	111
F. Modernleşme Penceresinden Sümerbank’ın Türkiye’ye Kattıkları.....	112
1.Devlet ve Siyaset Alanı	112
2.Toplumsal ve Kültürel Alan	113
3.Uluslararası İlişkiler Alanı	114
4.Ekonomi Alanı	114
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA	122

GİRİŞ

Özelleştirme sürecinde, Sümerbank'ın özelleştirilmesine karşı kamuoyunda olumlu ve olumsuz görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden bazıları, tarihsel arka planı hiçe sayarak ve Sümerbank'ın modern bir kurum olma özelliğini ihmal ederek, Sümerbank'ın bünyesinde barındırdığı kurumsal mirası dışlamışlardır. Görülen o ki, bu tartışmalar, piyasacı ve müdahaleci yaklaşımların karşıtlığı temelinde ilerlemektedir.

Modernleşme üzerine yazılan literatür modernleşme olgusunun uzantılarının geniş kapsamlı bir gerçekliğe işaret ettiğini göstermektedir. Siyaset, ekonomi, mimari, sanat, kültür... gibi toplumsal alanlarda dönüşümleri işaret eden modernleşmeyi tasvir eden kategorik tartışmalar literatüre hakimdir. Bu tartışmaların kesiştikleri ortak noktalar olduğu da uzlaşa konusudur. Sümerbank bu uzlaşa konusu alanların üzerinde küresel konjonktürel etkilerle doğmuş, faaliyet göstermiş ve ortadan kalkmış bir kurumdur.

Bu anlamda tezin konusu, modernleşme süreci içerisinde erken cumhuriyet döneminden sonraki bir süreçte, devletin ekonomi ve toplum ile ilişkilenişinin kesişim yerinde olan Sümerbank'ın modernleşme yaklaşımları perspektifinden incelenmesidir. Bu çerçevede çalışma, Sümerbank'ın, sosyoekonomik çıktıları olan bir devlet kurumu olarak, kuruluş nedenlerini, yüklendiği görevleri, katkılarını incelemeyi ve aynı zamanda piyasa ile devletin ilişkilenişinde bir kurum olarak, içerisinde barındırdığı modernleştirici boyutları (idari, toplumsal, ekonomik) kuramsal bir çerçeveye oturtmayı amaçlamaktadır. Amacım, Sümerbank'ın ne kadar modern olduğu fikri üzerinden değil, modern çağın ortaya çıkardığı modern bir kurum olması dolayısıyla modern kavramlarla olan ilişkisini göstermektir.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ekonomi tarihi üzerine literatürde kurumsallaşma örnekleri üzerinden bir anlatı sunma geniş bir yer tutar. Kurumsal ekonomi tarihi incelemeleri, tarihsel dönemler belirlenerek desteklenmekte ve tarihsel dönemleri birbirleri ile ayırtıran bir anlatı tasarımı sunmaktadır. Sümerbank üzerine literatürde çok sayıda eser bulunmamaktadır. Doktora ve yüksek lisans seviyesindeki akademik ilgiler sonucu ortaya çıkan literatürde, bizzat Sümerbank'ın kendi yayımları olan çalışmalardan ve verilerden yararlanılmıştır. Sözlü tarihe dayalı birer belgesel

anlatı niteliğindeki çalışmalar da literatürde daha geniş yer tutmaktadır. Konuyu modernleşmenin çeşitli ve belirli yönleri ile ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda Sümerbank'ın devletçilik ideolojisi paralelinde sanayileşmeye ve iktisadi kalkınmaya katkıları, mimari anlamda işçi konutları ve kampüslerin genel nitelikleri ve toplumsal hafızaya katkıları , fabrika veya kampüs içi ve çevresindeki sosyal yaşam olanakları/dönüşümleri, bölgesel gelişime yapmış olduğu katkıları, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki rolü, toplumsal mühendislik ve eğitici faaliyetleri , işgücüne yönelik etkileri, işçileştirme yönünde atmış olduğu önemli katkıları ve iktisadi anlamda farklı sektörlerle yönelik yapmış olduğu katkılar (moda, spor, mağazacılık, bankacılık, reklamcılık...vb.) ve nihayet özelleştirme ile ilgili konulardaki özellikleri işlenmiştir. Fakat, doğrudan doğruya modernleşmenin kavramsal genişliği içinde ele alan çalışmalar bulunmamaktadır. Modernleşme kuramları literatürü de , devletin, toplumun ve ekonominin modernleşmesinin temel özellikleri ve dinamiklerinin tarihsel bağlamı içerisinde Sümerbank'ı anlamlandırabilmek için önemli ölçüde kavramsal bir zenginlik barındırmaktadır. Sümerbank'ın modern kavramsal izdüşümleri bu çalışmanın kapsamına girmekte ve tarihsel süreçte Sümerbank'ın konumunu tespit etmemize yardımcı olmaktadır.

Modernleşme sürecine atıfla, geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemlerindeki tarihsel bağlam ile ilişkilenişinde Sümerbank'ı incelemek, devletin ekonomi ile ilişkileniş biçimlerinden olan “devlet işletmeciliğinin çok yönlü karakterinin kavranmasına da zemin oluşturur. Günümüzde kamu yönetiminde kullanılan özel sektör araçlarının tarihsel bir izdüşümünü görmemiz açısından da anlamlıdır. Dolayısıyla bu çalışma, modern devletlerin ekonomik anlamda mahiyetlerinin kavranmasına da katkı sunacaktır.

Bu tezin temel varsayımı, yüksek modernist ideolojik yaklaşımın uygulamaya (yönetim, hukuk, ekonomi, eğitim...) yoğun bir şekilde döküldüğü yıllardan sonra, konjonktürel etkiler ile özgül bir rasyonallite temelinde kurulan Sümerbank'ın öncelikle ekonomik anlamda modernleşmeyi sağlama amacına sahip olduğudur. Tarihsel mirası, modernleşme nüvelerinin atıldığı Osmanlı Devleti'ne kadar götürülebilecek Sümerbank'ın ekonomik/mali, siyasal/idari ve toplumsal/kültürel

alanlarda çıktıkları ve dışsallıklarının literatüre dayalı bulgularla tespiti, bu varsayımı desteklemektedir.

Bu minvalde tezin “Modernleşme ve Sosyoekonomi: Kuramsal Çerçeve” başlığını taşıyan birinci bölümünde, modern, modernizm ve modernite ve modernleşme kavramları ele alınarak, farklılıkları ortaya konulmuştur. Modernleşmenin kültürel ve akültürel yönlerini göstermek için başta modern devletlerin ortaya çıkışı ve gelişimi, modern devletlerin uluslararası ekonomik sistemler ile ilişkisi ve kurumsal ve örgütsel özellikleri ile devletin ekonomi ile ilişkileneş biçimleri konu edilerek, iktisadi alanda faaliyet gösteren bir devlet kurumu olarak Sümerbank’ın konumlandırılabilceğı kavramsal çerçeve sunulmuştur. Bu bölümde, devlet ile piyasa ve devlet ile toplum ikilikleri içinde kavramsallaştırılan ve devleti merkeze koyan bir teorik yaklaşım sunulmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümü olan “Sümerbank Öncesi: Devlet, Toplum ve Ekonomi” bölümünde, öncelikle, modern bir dönüşümü ifade eden sanayileşme perspektifi ile erken cumhuriyet dönemi öncesindeki Osmanlı ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi içerisinde Sümerbank’a kaynaklık eden somut ve soyut miras gösterilmeye çalışılmıştır. Sonrasında, erken cumhuriyet döneminde meydana gelen modernleşmeci uygulamalar sıralanmıştır. Ekonomik anlamda modernleşmeyi ifade eden kalkınmacı ekonomi politikalarının uygulanabilmesi için gerekli düşünsel, kurumsal, yapısal dönüşümleri göstermesi açısından ekonomi tarihi içerisinde bir anlatım yapılarak tarihsel bağlam oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tezin “Sümerbank: Modernleşme Serüveninin Önemli Uğrağı” başlığını taşıyan üçüncü ve son bölümünde ise, Sümerbank’ın arkasına almış olduğı (ekonomik, toplumsal/kültürel, idari/siyasal) mirasla birlikte hangi koşullarda, hangi tartışmalar içerisinde, hangi amaçlarla ortaya çıktığı, Sümerbank’ın özellikle kuruluş dönemi olmak üzere, gelişme, olgunluk, durgunluk ve özelleştirme dönemleri temelinde incelenmiştir. Başta ekonomik alandaki somut varlığı, görevleri, fonksiyonları, faaliyet alanları, örgütlenme perspektifi ve konjonktürel dönüm

noktalarında geçirmiş olduğu değişikliklerin ele alındığı bu bölümde Sümerbank'ın ekonomik, toplumsal/kültürel katkıları da ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME VE SOSYOEKONOMİ: KURAMSAL ÇERÇEVE

A. Modern, Modernizm, Modernite ve Modernleşme

‘Modern’ kelimesi, gündelik hayatımızda sıklıkla kullandığımız bir kelimedir. Latince ‘modernus’ kelimesi Hristiyanlık dönemi ve pagan döneminden ayıran bir kelimedir. Birçok durumda kullanım amacına göre güncel ve çağdaş anlamını taşır. Modern kelimesi bilim, sanat, müzik, tarih yazımı, hukuk, bürokrasi, mimari, devlet, alanlarında bir ön ad olarak kullanılır.

Modernitenin ne zaman başladığı ve kendisini nasıl kurduğu tarihsel süreçte ne zamana işaret eder bilinmemektedir. Modernizm modernite içerisinde düşünsel ve estetik bir eğilimi ifade eder. Modernizm “anlatısal yapının değersizleştirilmesi, gerçekliğin belirsiz mahiyetinin sunumlanması ve öznenin yapılaşmışlığının giderilmesinden oluşur.” (Çiğdem, 1997: 73)

Modernite içinde barındırdığı ilerlemeci yaklaşımla birlikte toplumsal dönüşümdeki yarattığı etki ile beraber bir öncelik ve sonralık ilişkisi kuran bir rasyonaliteyi¹ içinde barındırmaktadır. Örneğin; Hegel, moderniteyi (modern dönemi) Rönesans ve Reformasyon çağını orta çağ ve Yunan antikitesinden ayırtırmak için kullanmıştır. Dolayısıyla, modernite ‘aklı’ ön plana alan Aydınlanma Çağı’nı antik dönemden ayırtırmak için kullanılır. Fakat; tarihsel derinliği daha eski tarihlere kadar götürülebilir. Modernite, Batı aydınlanmasının rasyonalizasyon sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve rasyonel/ussal düşünce ile simbiyotik (eşbeslenim) içindedir. Bir tabiri ile birlikte; modernite ve modernitenin düşünsel boyuttaki yansıması olan Weber’in kavramı olarak rasyonalite den söz edebiliriz. Weber’in sunduğu şekliyle rasyonalite modern düşüncenin özbilinci olarak görülebilir. (Çiğdem, 1997: 66)

¹ Weber’in rasyonalite kavramı, toplumsal hayatta, kültürel, toplumsal, ekonomik ve entelektüel süreçlerin işlevsel kılan bir akıl tasavvurudur ve Weber’in eserlerindeki ortak temayı oluşturur. Rasyonel olanda belirleyici unsur rasyonel hedeflerdir. Rasyonel olan hesaplanabilir, denetlenebilir, mantıksal, sistematik ve evrensel niteliktedir. (Çiğdem, 1997: 148-153)

15. yüzyıldan başlatılabilecek modernitenin tarihi, 20. Yüzyıla kadar sürmüştür. Epistemolojik, estetik, kültürel, toplumsal ve daha birçok alanda gerçekleşmiş bir dönüşümü ifade etmektedir, 16. ve 18. yüzyıllarda modernliğin toplumsal formları gelişmiş, Fransız Devrimi ile birlikte siyasal ve ekonomik olarak yeni formlar ile birlikte yeni kimlikler ortaya çıkmış ve son olarak, kapitalizm ve pazar ekonomisinin yayılışı ile birlikte nihai aşamaya gelinmiştir. (Akt. Çiğdem, 1997: 68, Calinescu, 1977 :42)

Modernite; zihinsel bir algılama ve faaliyetle kendini olgusal olarak var kılabilen bir düşünce sistemidir.² Bu anlamda da modernleşme olgusu açığa çıkar. Modernleşmeyi bir olgu olarak niteleyeceğiz, çünkü; modernitenin kendini gitgide belirgin kıldığı süreç modernleşme sürecidir. Modernite, kendi toplumsal ve kültürel gerçekliğini yaşayan otarşik insan gruplarını o yöreye göre değişen rasyonalite ile birlikte dönüştürür fakat; bu anlık gelişmeyeceği için uzun bir süreci gerektirir. Bu yüzden modernleşmeyi bir süreç olarak inceleyen akademik yazının en büyük bulgusal veri toplayabileceği alan tarihte yatmaktadır. Bu noktada, belirtmek gerekir ki modernleşme süreçleri incelemelerinde yapılan tarihsel çalışmalar tarihsel değerlendirmeleri, içinde bulunulan ana ve/veya topluma göre yapmayı gerektirmektedir.³

Modernleşme, toplumsal modernitenin kurumsal altyapısıdır; endüstrileşmeyi, pazar sistemlerinin oluşumunu, bilimsel devrimi, teknolojik ilerlemeyi ve ulus-devletin gelişimini ihtiva eder. (Çiğdem, 1997: 72) Modernleşmenin devlet ve toplumsal alandaki yansımaları bu yansımalarını niteleyecek belirli kategorilere ayrılabilir. Her ne kadar hepsini kapsamaktan uzak olsa da modernitenin en yaygın olarak anılan özelliklerini Pierson, genişleterek, şu şekilde sıralar; tarımsal üretimin sanayi üretimine kayması (sanayileşme), nüfusun büyüklüğünde ve dağılımındaki dönüşüm(demografik geçiş), ticarileşme ve ekonomik metalaşma, ekonomik açıdan

² Modern düşünce ekseninde gelişen toplumlar kendi dışında bir yerde oluşmuş kanuna, kurala, ilkeye, toplum ötesi güçlere, geleneğe, tanrıya, atalara... vs. gönderme yapmadan kendini var eden toplumdur. (İnsel, 2000: 53)

³ Belirtmek gerekir ki çalışmamızın 2. Bölümünde tarihsel olaylar ekonomi temelinde Türkiye iktisat tarihi içerisindeki dönemleştirmelerine kaynaklık eden tarihsel bulgulardan yararlanılmıştır.

feodal üretim biçiminden kapitalist bir üretim biçimine veya ekonomisine geçiş(kapitalizmin yükselişi), iş bölümünün büyümesi ve uzmanlaşmanın artması, bilimsel düşüncenin yükselişi ve üretim ile sosyal alana yayılması, iletişim tarzlarının dönüşümü, sanayi kentlerinin büyümesi ve kırsal/kent ilişkisinin değişmesi(kentleşme), yeni siyasi kurumlarla ve siyasi meşruiyetin yeni biçimleri ile siyasi katılımın genişlemesi(demokratikleşme).(Pierson, 2000). Eisenstadt’a göre ise, bu ögeler modern yaşamın görüntüleri olarak nitelendirilmektedir. (Eisenstadt; 2014: 13)

Modernleşme modernleşmenin boyutları ilgili alanlarda yaşanan değişimi ve dönüşümü görmemizi sağlayan analitik düşünce kategorileri sunar. Bu boyutlar; idari/siyasal, toplumsal/kültürel, uluslararası ve ekonomik boyutlardır. Modernleşme Batı Avrupa’da başlayan İngiltere’de içsel dinamiklerin neden olduğu reformist hareketlerle, Kıta Avrupası’nda ise daha ziyade yönetici elitler eliyle siyasal devrimler ile gerçekleşmektedir. Bu yüzden Batı Avrupa dışındaki modernleşen toplumların devlet faaliyet ve etkinlikleri ile modernleştiklerini belirtmek gerekir. Toplumların modernleşme süreçleri somut, sürekli, olgusal nitelikte olan kurumsal ve yapısal dönüşüm gözetlenerek incelenebilme fırsatı veren bir süreçtir.

Moderniteye ilişkin iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki modernitenin kurumsal yapısına, ikincisi ise kültürel boyutuna ilişkindir. ⁴ Benzer bir yaklaşımla Taylor da aklın uygulamaları olarak nitelediği modernitenin akültürel, boyutu ve yeni doğan bir düşüncenin yükselişi ile ortaya çıkan kültürel boyutunu ayırmaktadır. (Akt. Çiğdem, 1997: 70, Taylor, 1992: 88-110) Fakat, belirtmek gerekir ki moderniteyi anlamlandırabilmek için bu ikili ayrıma önem atfetmek gerekmektedir. Weber, yaklaşımında kültürel ve akültürel ögelere önem vermiş bir düşünür olarak; devleti işaret eden bürokrasiyi, protestan ahlakını, rasyonalizasyon gibi kavramları birbirleriyle ilintili olacak şekilde kullanmaktadır.

⁴ Parsons modernitenin oluşumunu; üç toplumsal sistem yaratan üç önemli devrim ile açıklar. Bu devrimlerden ilki siyasal alanda Fransız Devrimi, ekonomik alanda Sanayi Devrimi ve sınıf ve toplumsal tabakalaşmada bireyi yaratan eğitim devrimidir. (Akt. Çiğdem, 1997: 69, Parsons, 1971: 117-118) Parsons’a göre; modernleşme özellikle siyaset ve ekonomide kurumsallaşmalara yol açmıştır. Siyasette; kolektiflik, milliyetçilik, yurttaşlık ve temsili hükümet. Ekonomide ise bu kurumsallaşma; öncelikle emek gibi farklılaşmış pazarların olması ile karakterize etmiştir. (Akt. Çiğdem, 1997: 69, Parsons, 1971: 87) Parsons, Weber’in “kapitalist ekonominin bürokratikleşmesi” olgusuyla bu iki boyutun birbirine eklemlendiğini de ifade eder.

Weber, toplumsal yaşamda hâkim bir düşünce tarzının varlığı olarak rasyonalite kavramına vurgu yapar. Fikri ve davranışsal örüntülerin yoğun olarak modern yapı ve alt sistemlerde kendisini gerçekleştirdiğini varsaymıştır. (Çiğdem, 1997: 115) Bir diğer anlamda Weber, modern toplumlardaki insani alışkanlıklar ve hayat düzeni ile ilgili sosyolojik bir yaklaşım sunmuştur. Weber'in gelişme tarihi de aynı yönde bir gelişme şeması sunar: Batı kültürünün gelişim tarihi olarak adlandırabileceğimiz ve kendisinin eserlerinde hâkim olarak süregelen rasyonelleşme süreci olarak adlandırdığı gelişme tarihi evrimci ve karşılaştırmalı yaklaşımların bir bileşimidir. Weber, Batı medeniyetini, Doğu medeniyetleri üzerinden okuyarak; Batı medeniyetinin tarihsel gelişimine dair tespitler yapmıştır.

Devlet ve toplum ikiliği üzerinden farklı ülkeler ve coğrafyaların modernleşme süreçlerini inceleyen Eisenstadt, devletin ve toplumun karşılıklı ilişkiler ağı içerisinde bulunduğunu ifade eder. Modern düşüncenin devlet ve toplum arasındaki bir takım uzlaş, çatışma ve dönüşüm içerisinde olduğunu ifade eden Durkeimci organik bir toplum yaklaşımı içerisindedir. Eisenstadt, modernleşme sürecine giren toplumlardaki kurumsallaşmanın düzensizlikleri ve problemleri ortaya çıkardığını ve toplumsal olarak “düzensizlik” “çatışma” ve “başkaldırı” olarak nitelediği tepkilerle toplumsal devrimin devamlılığını ifade eder.

Ülkelerin modernleşme deneyimlerini karşılaştırmalı bir perspektif ile ele alan Eisenstadt, farklı ülkelerde gelişen farklı zamanlar ve farklı koşullarda (ekonomi, siyasal aktörler, gelenekler, roller...vs) modernleşme süreçlerinin genel özelliklerini ortaya koyan zengin bir kavramsal değerlendirme imkânı sunan ve modernleşme literatürü içerisinde önemli eserler ortaya koymuştur. Eisenstadt'ın kültür ve toplum alanına ilişkin sistemleştirmeye çalıştığı kavramsal çerçevesi; siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan modernleşme sürecinin farklı boyutlarına ayrıştırılabilir.

Modernleşmenin arka planında ülkelerin ve coğrafyaların premodern (modern öncesi) yapıların korunması karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Wallerstein, Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan politik ve kültürel devrime karşı ortaya çıkan ilk ideolojinin muhafazakarlık olduğunu ifade eder ve devrimin yeni kurduğu iklimde ancient regime olarak dile getirilen tanımın muhafazakârlar tarafından geri getirilmesi noktasında ise gerici olarak niteler. (Wallerstein, 2018: 111-112)

Geleneksel toplumdan modern toplum aşamasına geçerken devralınan kabile, akraba-soy ilişkileri ve gelenekler korunma eğilimindedir. Ve bu bir bakıma modernleşmeye karşı toplumsal alandan gelecek inkarın kaynağını görmemizi sağlar. Geleneksel/ modern toplum ayrımı bir anlamda bizi toplumsal yapının farklılaşan özelliklerini de sıralamaya iter. Durkeim’ın geleneksel toplumlara atıfla toplumsal eylemliliğe yönelik kavramsallaştırdığı mekanik dayanışma; yerini modern toplumlardaki toplumsal aktörlerin karşılıklı bağımlılığına dayalı olarak gelişen eylemlilikler sistemi olarak organik dayanışmaya bırakır. Ve toplum, koordinasyonu ve süreç içindeki gelişimini denetlemek üzere farklılaşmış bir beyine ihtiyaç duyar. Bu beyinle ve şiddet araçlarının denetiminin sağlanması ile birlikte, militarist eğilimleri gittikçe zayıflamış ve bir sanayi düzeni anlayışı hâkim hale gelmiştir.

Alman sosyoloji disiplini içerisinde cemaat (gemeinschaft) ve toplum (gesellschaft) ayrımı yapan Tönnies de bireylerde iki farklı irade bulunduğunu ifade eder. Bu iradeler; organik irade (wesenwille) ve rasyonel-düşünülmüş irade (kürwille) olarak tasvir edilir. Organik irade, cemaat tipi ilişkilerin temelindeki iradedir ve doğal, dürtüsel, duygusal ve içgüdüsel niteliktedir. Organik iradeyi ortaya koymak için bireyin herhangi bir düşünsel faaliyet gerçekleştirmesi gerekmemektedir. Kendiliğinden ortaya çıkan bu irade türü aile, klan-aşiret tipi ilişkiler, kırsal topluluklar organik irade temelli cemaat tipi ilişkilerde hakimdir. Tönnies’e göre aile bu ilişki türünün ideal tipidir. Bu tarz cemaat türleri hukuki olarak ‘statü’ temelinde bir ifade olanağı bulur ve genellikle tarım ağırlıklı bir ekonomiyle paralel gelişir.

Toplum tipi ilişkiler ise rasyonel olarak düşünülmüş iradelerin hâkim olduğu insan toplulukları üzerinde gelişir. Tönnies’e göre, bu iradenin neden olduğu ilişki tipi çıkar temelinde yapay, gevşek, rasyonel ve egoist nitelikte ve modern kentlerde hâkim olan irade biçimidir. Hukuki olarak, rasyonel iradenin kapitalist ve ticaret yönelimli oluşumların belirleyici ögesi sözleşmedir. Basitçe, cemaat ve toplum karşıtlığı kalp ve akıl, hissiyat ve çıkar, kır ve kent, tarım ve sanayi karşıtlığıdır.⁵ (Ünsaldı, 2013:167-168.)

⁵ Sümerbank’da devlet işletmeciliği boyutuyla, özelleştirilme sürecine kadar burada kullanılığı üzere ikili karşıtlıkların hakim olduğu bir tarihsel süreçte varlığını sürdürmüştür.

Eisenstadt, modern hayatı tasvir eden özellikleri; Karl Deutsch'tan aldığı 'toplumsal hareketlilik'⁶ kavramı temelinde sıralar. Ve modern hayatın birtakım dönüşümlere yol açtığını ifade eder. Bu dönüşümler; ekonomik anlamda, makineleşme, yapılaşma ve tüketici ürünlerinin ortaya çıkışı şeklinde sıralanabilir. Modern toplumlarda kurumsal yapılar ve bireysel etkinlikler büyük ölçüde farklılaşmış ve uzmanlaşmıştır. Örneğin "kamu bürokrasisi içinde makineleşme arttıkça veya kişisel, akıl-dışı ve duygusal unsurları resmi işlerden çıkarmayı başardıkça daha mükemmelleşmiş olur. Bu kapitalizm tarafından bürokrasinin özel erdemi olarak; takdirle karşılanır." (Akt. Gülalp, 1993: 11, Weber, 1978: 975) Modern toplumda üstlenilen roller ise serbest geçişliliğe sahiptirler ve geleneksel toplumlardaki gibi bir takım akrabalık, bölgesel, toplumsal sınıf ve mevkilere bağlı olarak sabit bir çerçeve içerisinde belirlenmemektedir. (Eisenstadt, 2014: 13) Modernleşme süreçleri ile de koşut olarak endüstriyel sistemlerin gelişimi ve bilgi sistemlerinde meydana gelen gelişmeler; üretim, tüketim ve pazarlama gibi ekonomik faaliyetlerdeki uzmanlaşmayı artırmıştır.

Modern toplumlarda siyasal alanda meydana gelen merkezi, yasal ve idari araçların iktidarının yoğunlaşması (merkezileşme) ile birlikte topluma nüfuz edebilmenin imkanları da artmıştır. Nihai noktada, modern toplumlar, devletin bünyesinde merkezde çözümlenmeye çalışılan siyasal sorunlar beraberinde, demokratik veya Eisenstadt'ın nitelendirmesi ile en azından popülist bir toplum niteliği taşır. (Eisenstadt, 2014: 15) Kültürel alanda "modern bir toplum, din, felsefe, ve bilim gibi başta gelen kültür ve değer sistemlerinin esas unsurlarının farklılaşması, seküler eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlaştırılması ve entelektüel disiplinlerde uzmanlaşan kadroları yetiştirmek ve geliştirmek için daha karmaşık entelektüel kurumsal yapının inşa edilmesi şeklinde tanımlanmıştır." (Eisenstadt, 2014: 16) Kitle iletişiminin artması, merkezdeki kültürel elitlerin etkinliklerinin artışı da tanımı doğrular niteliktedir. Kültürel alanda eğitimle yakından ilişki modernleşmenin yayılma ve nüfusa nüfuz etme süreci farklı coğrafyalara göre değişmektedir.

⁶ Karl Deutsch'un toplumsal hareketlilik kavramı, büyük insan gruplarının eski toplumsal, ekonomik ve psikolojik bağlantılarının koptuğu bir süreçte insanların yeni türden bir toplumsal organizasyon ve davranış modelleri için elverişli hale gelmeleri olarak açıklamıştır. (Eisenstadt, 2014:13)

Modernleşme süreci süreklilik arz eden yapısal farklılaşma ve değişime açık bir süreç olarak tabir edilebilir. Modernleşme süreçlerinde yeni grup ve sınıfların siyasi arenaya dahil olması ile birlikte ekonomik ve toplumsal yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunların ortak bir merkeze çekilerek çözüme kavuşturulması için çıkar gruplarının farklı olarak örgütlenmiş kitle partileri ortaya çıkmıştır. Ekonomik alanda ise merkezileşmiş, bürokratikleşmiş, büyük ölçekli anonim ortaklıklar, tröstler, karteller gibi üretim büyükleri artmış yapılar ortaya çıkmıştır. Mesleki olarak ise yeni profesyonel meslekler ortaya çıkmış ve bu meslekleri icra eden bireylerin uzmanlaşma eğilimleri giderek artmıştır.

Modernleşme ile toplumsal alanda faaliyet gösteren kurumlar belirli bir alana özgülünmüş (spesifik işlevsel) kurumlar haline dönmüşlerdir. Örgüt ve statü sistemlerindeki değişime örnek verilebilecek bu kurumların varlığı (gayri şahsi) ile paralel olarak iş gücünün bölünmesi beraberinde gelişmiş ve akrabalık ve kabilesel ilişkiler çözülmüş, yerine belirsiz statü sistemleri ortaya çıkmıştır. Eisenstadt' a göre 3 ana örgütlenme biçimi bulunmaktadır. Bu örgütlenme biçimleri merkezi ve büyük ölçekli olma niteliklerine sahip bürokrasi, siyaset alanında temsilcilik ve halk tipi seçimlere dayalı olarak kitle partileri ve piyasada büyük anonim ortaklıklar olarak sıralanabilir.

Modernleşme süreci içerisindeki toplumlarda yönetilenler, merkezi siyasi örgütlenmeye kaynak tedarik etmekte ve bunun karşılığında merkezi yönetimden taleplerinin yerine getirilmesi arzusu içerisinde. Bu talepler ise; çıkar grupları, siyasi partiler, kamuoyu ve toplumsal hareketler içerisinde ifade edilir. Taleplerin karşılanması toplumsal rızanın oluşumu için gereklidir. Merkezi yönetime gösterilen rızanın devamı için ise eşitlik ilkesi temelinde toplumsal alanı kuşatacak birtakım sembollerin üretimi gerçekleştirilir. Bu yönüyle de kültürel anlamda modern toplumlar kitlesel ve uzlaşmacı bir yapı içerisinde. Fakat modernleşme süreci içerisinde toplumsal alanı kuşatıcı sembollerin merkezde üretimi bir eğitim ağı içerisinde toplumsal alanda hâkim kılınmaktadır. Toplumsal alanda modern dönüşümler yaşayan toplumlar modernleşme süreçlerini rahatlıkla sürdürememektedir. Bu anlamda modern toplumların birçok alanını kuşatan modern dönüşümler beraberinde birçok toplumsal düzensizliğe ve moderniteye (veya modernleştirici devlete) başkaldırıya kadar varabilecek sorunlara da sahne olabilir.

Örneğin; şehirleşme ile birlikte ortaya çıkan şehirlere göç olgusu sefalet ve suç oranlarını arttırması, sanayileşme ile birlikte eski teknik ve geleneklerin geçersiz kalması ve geleneksel meslek ve üretim biçimlerinin işlevsiz kalması, aile alanında nesiller arasında yabancılaşma, yeni ortaya çıkan sınıfların çıkar çakışmaları gibi sorunlar modern toplumlara özgü olarak ortaya çıkmış sorunlar olarak görülebilir. Fakat unutmamak gerekir ki “toplumsal grupları toplumun merkezi alanlarına çekerek bu çatışmaların merkezileştirilmesi, potansiyel olarak karşıt olan gruplaşmaları birleştirme, bunların tüm topluma yayılmış olan organizasyonlarından, toplumsal ve siyasi kimlik sembollerinden ve merkezi siyasi kurumlardan talepte bulunabilmelerinden faydalanma durumları sadece modern toplumlara özgüdür. (Akt. Eisenstadt, 2014:37-38, Durkeim, 1947)

B. Modern Devlet

1. Modern Devlet, Doğuşu ve Gelişimi

Siyaset felsefesi düşünürleri devlete dair görüşlerinde birçok farklı yaklaşım ortaya koymakta olsa da devlete bakışlarında pek çok noktada birleşmektedirler. Platon’a göre; devlet, birlikte yaşama zorunluluğundan ortaya çıkmıştır. Aristo’ya göre; devlet, doğal bir oluşum, Epikürosculara göre; herkesin herkese karşı savaşımına engel olan bir varlık, Ancillion’a göre; bireylerdeki toplumsallık güdüsünden, Bodin’e göre birçok ailenin sahip oldukları şeylerin egemence hukuksal yönetiminden, sözleşmecilere göre (Hobbes, Rousseau, Locke); bir mübadele alanı olan toplum içinden toplumsal sözleşmeye dayalı olarak ortaya çıkan, Grotius’a göre; uluslararası sistem içerisinde devletin üyelerini hukuksal düzeni içinde korumak ve özgür insanların yetkinliğini korumak için kurulmuş bir yapı olarak tabir edilir. (Oppeinheimer, 2005: 29) Devlet, Hegel’e göre; metafiziksel ve toplumun üzerinde konumlanmış olan yüce bir varlık ve nihai ahlaki cemaat olarak tabir edilir. Devlet, toplumsal çıkarları, devletin temsilcisi durumundaki evrensel nitelikli bir sınıfı ihtiva eden kamu bürokrasisinin süzgecinden geçirerek genel kamu çıkarına uygun şekilde korur. (Heper, 2000: 178)

Weber, sanayi kapitalizminin gelişmesine yön veren koşulları analiz etmeye çalışmış bir yazar olarak eserlerinde, ideal düzlemde birçok analiz yapmıştır.

(Giddens: 2017, 27) Weber'in din üzerine yapmış olduğu sosyolojik çalışmalar nihai olarak Protestan etiğin rasyonalizasyon süreci içerisinde geçici bir aşama olarak var olduğunu gösterir. Protestan etiğinin gelişmesi ise; modernitenin rasyonelleştirici g olarak kapitalizmle beslenen bir ruhun doğmasına neden olmuştur. Weber'e göre, düşünsel gelişime paralel olarak, modernitenin tarihsel boyutunu incelemek gerekmektedir. Weber, kültürün gelişimine dair ortaya koyduğu teoride ideal tipleri kullanır. Evrimci bir çizgide fakat beraberinde karşılaştırmalı bir yaklaşımla birlikte Batı'nın gelişme tarihini inceleyen Weber, diğer din ve medeniyetlerin gelişim tarihleri ile de ilgilenmiş ve karşılaştırmalı bir şekilde batı medeniyetinin rasyonelleşme zihniyetini üretebildiğini iddia etmiştir. Toplumsal olarak kültür temelinde gelişen rasyonel zihinler somut ve olgusal alanda kendini bir bedene sokabilmiştir. Bu anlamda; modernleşme süreci ile birlikte toplumlar, bir modern ağ düşünürü olan Weber'e uygun bir çözümlleme pratiği yapma zemini bulmaktadır.

Marx modern dönüşümleri anlamlandırabilmek için incelenmesi gereken alan olarak ekonomiye önem vermektedir. Marx, tarihsel süreçte kapitalizmin sınıf çatışmasına bağlı olarak sonlanacağını ifade etmiştir. Tarihsel bir süreç olarak nihai sonunu çizdiği kapitalizmi inceleyip devleti burjuva sınıfının elinde bir araç olarak görür. Akademik yazında ekonomizm eleştirilerinin kaynağı olarak da Marx görülebilir. Marx'a göre belirleyici olan ekonomidir ve toplumsal varlık; toplumsal bilince etki etmektedir. Söz gelimi, Weber ise; toplumsal bilincin toplumsal varlığı oluşturduğunu ifade eder.

Marx'ın eserlerinde modernite ve kapitalizm arasında birebir ve doğrudan bir ilişki kurmak güçtür. Marx'ın düşünsel yöntemi olarak, tarihsel materyalist anlayışa göre, tarihsel süreçte bir çatışma ve mücadele ilişkisi bulunmaktadır. Marx, Weber'in yaptığı gibi derinlemesine bir modern devlet incelemesi yapmadığı; devlet, toplumsal yapıda halihazırda sermaye ve emek arasındaki sömürü ilişkisinin somut bir biçimidir. Marx'a göre devlet, sömürü ilişkisinin ekonomik ve hukuksal koşullarını oluşturan bir varlıktır. Bu yüzden, devletin ekonomi ile ilişkilenişinin bir ifadesi olan, kamu maliyesi sermaye birikimini kapitalistler lehine sağlayan bir ilk birikim aracıdır ve modern devlet, modern anlamıyla özel mülkiyete tekabül eder, özel mülk sahipleri vergiler yoluyla yavaş yavaş modern devleti ele geçirmişlerdir ve devlet, devlet

borçları sistemiyle bütün bütüne onların ellerine düşmüştür. Weber, modern devletin biçimsel özelliklerini ortaya koyarken Marx'ın modern devleti sınıfsal ve araçsal görüşleri ile birlikte açıklamaktadır. Haldun Gülalp, bürokratik ve rasyonel devlet biçiminin kapitalizmin bir sınıf egemenliği düzeni olarak taşıdığı yapıya denk düştüğünü öne sürer. (Gülalp, 1993: 10) Bu açıdan, Weber'in ortaya koymuş olduğu bürokratik-rasyonel devlet örgütünü Marx'ın egemen sınıfın elinde bir araç olarak gördüğü ve özel bir ilgi ile incelemediği modern devleti araçsal bir yaklaşım dışında ele alma amacındadır. Marx'a göre sivil toplumun anatomisini siyasal iktisatta aramak gerekir. (İnsel, 2000: 56) Marx'ın üretim tarzı ve sınıfsal temelde araç olarak gördüğü modern devlet ile Weber'in yasal rasyonel ilkelere göre şekil almış olduğunu ifade ettiği modern devlet ile aynı anlama gelmektedir. (Gülalp, 1993: 21) Bu noktada belirtmekte fayda vardır ki modern devlet ne Marx'çı anlamda salt ekonomik indirgeme ile ne de Weberyen bir salt rasyonalizasyon süreci ile ortaya çıkmıştır. Toplumu ve tarihi belirleyen iktisadi kanunlar olduğu ve toplumsal ilişkinin bir iktisadi değer ölçeği üzerinde gerçekleştiği fikri iki taraf için de tartışma konusu değildir. (İnsel, 2000: 91) Marx'ın özel bir ilgi ile incelemediği devlet alanını inceleyen Engels'e göre; devlet organik olarak tarihsel evrim süreçleri içerisindeki patern ve eğilimlerin sonucu iktisadi krizlerin çözümü için ortaya çıkmıştır. (Engels, 2018) Lenin'e göre; devlet bir araçtır ve bir sınıfın diğeri üzerindeki servetini ve egemenliğini koruma amacı taşır. (Lenin, 2003:19) Oppenheimer'a göre ise "bir insan grubunun yendikleri (fetih yolu ile) insan grubu üzerinde kurdukları egemenliği bir düzene bağlamak, içten gelen ayaklanmaları, dıştan gelecek tehlikelerin karşında kendini güvenceye almak adına kendilerine kabul ettirdikleri kurumdur. (Oppenheimer, 2005: 35)

Toplumdaki en büyük örgütlü güç olması bakımından devlet, tarihsel süreç içerisinde kavranması gerekir. Tarihsel süreç içerisinde öncesi ve sonrası olan 'devlet', içerisinde belirli momentumları barındırır. Tarihsel olarak günümüzde tanımlamak için kullandığımız 'devlet' kelimesinden farklı olarak birçok devlet nitelendirmesi ortaya çıkmıştır. Bunlar; Polis, res-publica, civitas, regnum, respublica-Cristiana, civitas regnum, etat, commonwealth... gibi nitelendirmelerdir. (Passerin, 1967: 28-35) Bu nitelendirmeler, siyaset bilimi literatürü içerisinde farklı düşünürlere göre farklı

nedenlerden dolayı farklı anlamlarda kullanılmışsa da en genel tabiri ile örgütlü gücü betimlemek için kullanıldığı ifade edilebilir. Devlet (state) kavramı, 14.yüzyıl sonunda kullanılmaya başlanmıştır. Bu, öncesinde siyasal organizasyonların olmadığı anlamına gelmemektedir.

Günümüzde siyasetin başat unsurları arasında olan devleti anlamlandırabilmek, sosyal bilimlerde devleti (siyaset bilimi) ekonomiyi (iktisat) ve toplumu (sosyoloji) ayrı ayrı incelemeye bölen akademik iş bölümü giderek kaybolmasının getirdiği etkinin bilinci ile incelenmesini gerektirir. (Pierson, 2000: 13)

Toplumdaki ağırlığı nedeniyle devletin ekonomi ve toplum alanına etkileri önemli olduğu kadar ekonomi ve toplum alanından kaynaklı olarak devlet alanında meydana gelmiş birçok dönüşümden bahsedilebilir. Tarihsel süreç içerisinde, günümüz modern devletlerinin biçimlenişi de bu üç analitik alan arasında etkileşimi dikkate almayı gerektirmektedir.

Modernleşme ile birlikte gerçekleşen dönüşümün başladığı ve berraklık içinde gözlemlenebildiği alan devlet alanıdır. Bu anlamda; devlet, ekonomik büyümeye/gelişmeye ve/veya Aydınlanma düşüncesinin kültürel alana yayılmasına bağlı olarak; bir dönüşüme malül bir varlık olarak nitelendirilebilir.

Sanayi Devriminin gerçekleştiği İngiltere, tarımsal kapitalizmin doğduğu ve kendi ulusal pazarının oluşumu ile başlayan ve devlet iktidarının bir merkezileşme olgusu ile birlikte modern zihniyetin doğduğu yer olarak düşünülmelidir. İngiltere bir ‘uzlaş’ kültürü temelinde kurulan düzenin sonucu olarak Sanayi Devrimi’nin yaşandığı coğrafya olmuştur. (Giddens, 2017: 28) Bir ‘uzlaş’ kültürü olarak ortaya çıkan modern zihniyet, Wood’un modern zihniyeti İngiltere’nin ekonomik ve özgül yapısına dayandırmasına neden olmuştur. Wood’a göre; kapitalist sistem: tarım ve sanayi sektörlerinin ve iç pazarın oluşmuş olduğu İngiltere’de doğmuştur. (Wood, 2012) İngiltere’de yerel aristokrasiler de bu kapitalist işleyişin (rekabetçi piyasa) bir parçası olarak kapitalizm ile bir çatışma halinde değillerdi. Bu açıdan kapitalizm İngiltere’nin özgül koşulları içerisinde doğmuştur. İngiltere’deki feodal yapı içerisinde devletin merkezileşmesi egemen mülk sahiplerinin ortak projesi olarak herhangi bir baronun altında toplanmamış ve mutlakiyet mirasının üzerine kurulmuştur. Askeri gücün modern yapıların ortaya çıkmasında geri planda kalması, servet birikiminde ve dağılımında devlet etkinliğinin az oluşu, sivil toplumun güçlü oluşu ve rekabet ve

verimliliğin ön planda olması gibi nedenlerden dolayı İngiltere’de merkezi bir siyasal yapı üzerine kurulmuş modernleşme, diğer ülkelerde farklı siyasal yapılar üzerine kurulmuştur. Eisenstadt, Wood’un coğrafi olarak İngiltere olarak belirlediği sınırları geniş tutarak modernleşme sürecinin ilk olarak Batı Avrupa’da ve Kuzey Amerika’daki toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlerdeki iç dinamiklere bağlı olarak, reformist düzlemde, tabandan tavana bir yükseliş ile doğduğunu ifade etmiştir. (Eisenstadt, 2014: 79), Dolayısıyla denilebilir ki ilk modernleşme atılımları güçlü şehir devletlerinde (feodal ve mutlak devletler içinde) İngiltere, Fransa, Hollanda ve İskandinav ülkelerinde ortaya çıkmıştır.

Modern devletin oluşumunda kamu maliyesi hâkim bir merkezi idarenin denetimi altındadır. Bu yüzden ‘kamu maliyesi’ modern devlet niteliğinin kazanılmasında belirleyici özelliklerdendir ve sosyolojik ve tarihsel yansımaları bulunmaktadır. Kamu maliyesinin oluşumunda ise; devletin kapitalist ekonomi ile ilişkilendiği noktalar olarak görebileceğimiz; ticaret, para, üretim, ilk birikim, meta üretim, finans kapital, devlet borcu, kent maliyesi, savaş maliyesi gibi konular etkilidir. (Gürkan; 2014) Örneğin Schumpeter’e göre, kamu borcu sosyolojik açıdan devleti borçlu kılan kapitalistlerin zorlamaları ile devletin idari biçimlenişi gerçekleşmiştir. 15.yy’ın sonlarından bu yana mali krizler içerisindeki prensliklerin güçlü merkezi ve bürokratik idareler aracılığıyla içinde bulundukları ekonomik darboğazları aşma çabaları modern vergilendirmenin nüvelerinin atıldığı dönemlerdir. Schumpeter, modern devletin gelişimini, mali krizler ekseninde gelişen kamu maliyesinin gelişimi ile özdeş olarak görür. Dolayısıyla; tarihsel süreç içerisinde; modern devletlerin oluşumunda mali ihtiyaçların gözetilmesi ön ayak olmuştur ve mali ihtiyaç doğmasa, modern devletin yaratılmasını acil kılan bir durum olmayacağı söylenebilir. (Akt. Pierson, 2000: 58, Schumpeter, 1954: 245) Ayrıca; Schumpeter, 1. Dünya Savaşı sırasında artış eğilimi gösteren vergilerden yola çıkarak aşırı vergilerin, ‘girişimci özne’ üzerinde olumsuz etkiler doğurması açısından da sosyolojik yönü olduğunu vurgular. Schumpeter’e göre, bir ulusun gerçek tarihinin tüm şiddetiyle duyulabileceği tarih maliye tarihidir. (Schumpeter, 1991: 101)

Norbert Elias da modern devletleri vergiler üzerinden tahlil etmiştir. Vergi devletinin gelişimini ise Kıta Avrupası tarihinin genelinde gözlemlediği yaklaşımla

ifade etmeye çalışır. Ona göre; para ekonomisinin gelişimi ile birlikte burjuva gelirleri yükselirken; soylu ve aristokrat kesiminin gelirleri düşmüştür. (Elias, 2007: 22) Merkezi bir idarenin tekelindeki vergi sisteminin oluşumu ile birlikte feodal ilişkiler zayıflamış ve idari, hukuki ve askeri merkezileşme de vergi alanında tekel konumunda olan devletin toplumsal konumunu güçlendirmiştir.

Tilly de modern Avrupa devletlerinin gelişimine dair öne sürdüğü gibi “Savaş devleti yaptı ve devlet savaş yaptı. Savaş yapmak, vergileri yükseltmek demektir.” (Pierson, 2000: 58) diyerek modern devletin vergilerle ilişkilenişinde savaş temelli bir yaklaşımda bulunmuştur. Tilly askeri ve mali tekelleşmenin birlikteliğini vurgular. (Tilly, 2001: 151-152) Tilly, modern devletlerin oluşumunu ise; savaş maliyesi üzerinden incelemiş ve Avrupa’da ortaya çıkan modern devletleri ticarileşme ve dolayısıyla parasallaşma derecelerine göre; üç kategoriye ayırmıştır. Tilly’e göre; Avrupa’da bölgeler mantıksal alanlara ayrılır. Bunlardan ilki; sermayenin ve sermaye mantığının, şehirleşmenin, ticaretin, pazarın ve üretimin yoğun olduğu sermaye-yoğun bölgelerdir. Örneğin; Cenova, Dubrovnik ve Hollanda...İkincisi; zor-yoğun; sermayenin ve sermaye mantığının, şehirleşmenin ve ticaretin az ve tarımın yoğunluklu olduğu bölgelerdir. Örneğin; Prusya ve Brandenburg... Üçüncüsü ise; sermaye ve zor mantığının hâkim olduğu sermayeleşmiş zor yapılanmadır. Bu yapılar sermayeyi içerdiği kadar zoru da içeren ara modeller sunan ve İngiltere ve Fransa’nın örnek olduğu modellemelerdir. Tilly’e göre savaş Avrupalı devletlerin 16. yüzyıla kadar beş yüz yıl süregelen bir gerçekliğidir ve artık Avrupalı devletlerin temel faaliyeti olmuştur. Devletin mali yapısı artık bir savaş ekonomisidir. Bu minvalde gelişen ihtiyaçlar idarecilerin savaş hazırlıklarının yan ürünleri olarak; yeni faaliyetler, örgütlenmeler, mahkemeler, bölgesel idareler, vergiler, kamu kurumları gibi devletin iç yapılarını yaratmıştır. (Tilly, 2001: 134-137) Dolayısıyla; devletin vergi ihtiyacı, ticarileşme ve parasallaşma ile birlikte devlet oluşumunu sermaye ile ilişki içerisinde ve kendi egemenlik sahasında özgün bileşimler ortaya koyuyordu.

Tilly gibi Henry Pirenne de şiddet teması ile birlikte modern maliyenin ve dolayısıyla modern devletlerin oluşumunu ticaret hayatının parasallaştırdığı kentlerden başlatır. 11. Yüzyıldan başlayarak Avrupa şehirleri ticaretin ana merkezleri olmuştur. Bu şehirlerdeki burjuvaların kent, özgürlük, ticaret yasası, yargısal özerklik, örgütlenme ve savunma ihtiyaçları olmuştur. (Pirenne, 2007: 64-66) Pirenne, şehri

korumak için şehrin etrafına örülecek kale duvarlarının maliyetini karşılama yolu olarak şehirlilerden vergilerin toplanmasıyla devletin finansal kaynağına kavuştuğunu belirtir ve bunun önemli bir buluş olduğunu ifade eder. (Pirenne,2007: 66)

Devletin ekonomi ile ilişkilenişinde uygulamış olduğu tekniklere dikkat çeken Jacques Ellul modern bir sınıf olan burjuvazinin devletin geliştirmiş olduğu maliye tekniğinden çok şey öğrendiğini ifade eder. Modern bir devletin finansman biçimini; ticari ilişkilere benzetir. (Ellul, 2003: 266) Devlet, ticari kapitalist teknikleri kullandıkça bir anlamda kapitalistleşmiş olmaktadır. Ellul'a göre devlet, ekonomiye teknik olarak bir katkı sunmamakta fakat; uygulanan kapitalist tekniklerin kendi yönetimi için faydalı olduğunu gördükçe onları kendine mal edebilir. (Ellul, 2003: 263) Ellul gibi James C. Scott da kamu maliyesini teknik boyuta indirger ve toplum mühendisliği ile ilişkisini ortaya koyar. Scott'a göre kapitalist rasyonalite ve devlet aklı birbiriyle uyum içerisindedir. Maliye tekniklerinin toplumsal verileri basitleştirdiği, ölçülebilir, okunabilir ve hesaplanabilir kıldığını ifade eder. Scott devleti bir makine gibi görerek; kapitalizmle ortaklaşan bir homojenleştirme aksiyomuna sahip olduğunu ifade eder ve toplumsal alandaki niteliği nicelik boyutuna indirgediğini ifade eder. (Scott, 2008: 23) Devlet aklı ekonomik rasyonalite ile birlikte disiplin edici bilginin devletçe üretimini sağlamaktadır.

Batılı düşünürlerin Batı'da ortaya çıkan modern devletlere ilişkin yorumları daha da arttırılabilir. Dünyanın Batı dışında kalan diğer coğrafyalarında modernleşme sürecinin başlaması veya modernitenin gelişi ise farklı geleneksel yapılar, farklı siyasal, ekonomik süreçler, toplumsal yapıların üzerine eklemlenmesi ile gerçekleşmiştir. Örneğin,

“Doğu Avrupa’da, Batı Avrupa’ya nazaran daha az şehirleşmiş ve köylülüğün yaygın olduğu despotik devletlerde yönetici despotlar eliyle gelmiştir. “Birleşik Krallığın Kanada ve Avustralya gibi dominyonlarında (İngiliz Uluslar Topluluğu) kolonileşme süreci içerisinde, kamuoyunun zayıf olduğu ve aracı modernleştirme eliyle bir süreç gerçekleşmiştir. Latin Amerika’da ise oligarşik fetihçi toplumlarda, ulusal bir birlik düşüncesi ve entelijansiya olmadan gerçekleşmiştir. Japonya’da ise merkezi bir devlette, eski geleneklerin üzerine esnek ve standart hedefler ve roller belirlenerek aşiretli elitler eliyle gerçekleşmiştir. Çin’de merkezi bürokratik örgütlenmenin olduğu bir toplumda, Afrika’da kabilesel yapı ve gelenekler üzerine ve Asya’da geleneksel monarşik yapılar üzerine kurulmuştur.” (Eisenstadt, 2014: 79)

Poggi, devleti tasvir ederken, 19.yüzyıl tarihçilerinden Burckhardt'ın makine alegorisi kullanarak açıklamaktadır. (Poggi, 2014: 28) Makine alegorisi modernleşmenin ekonomik yönünü çağrıştıracak şekilde kullanılsa da modernleşmenin farklı coğrafyalara yayılışını betimleme gücü açısından da önemlidir. Makinenin gittiği yerde başta insan kaynağına, doğal kaynağa-hammaddeye/enerjiye, altyapıya ve pazara ihtiyacı vardır. Makine bu ihtiyaçlarını karşılarken çevresi ile etkileşim halindedir. Makine belli bir prensip içerisinde çalışır ve bir düzen arayışı içerisinde çevresinin dönüştürülmesini gerektirir. Örneğin; makinenin gideceği kırsal kesimin parasallaştırılmasına, güçlü bir otorite ile çevresinin düzenlenmesine, ekonomik koşullara göre belki de bir plan etrafında düzenlenmelere ihtiyacı vardır. Bu noktada, belirtmek gerekir ki *modernleşme kapitalizm öncesinde nüvelerini ortaya atmış bir üretim kültürünün yerleşmesi* sürecini ifade eder. Kapitalist (rekabetçi piyasanın) kendini oluşturabilmiş olduğu yerlerde (tıpkı İngiltere'de olduğu gibi) kapitalizm bu kültür üzerine inşa edilir. (Wood, 2012) Fakat, Kıta Avrupası'nda da olduğu gibi kapitalizmin içindeki rasyonel akla uygun merkezi yönetim aygıtlarının düzenlemesine ihtiyaç duyar ve bu rasyonelleşme süreci biraz çalkantılıdır.

Modernleşmenin coğrafyalar üzerine yayılmasının en büyük nedenlerinden birisinin ekonomide kapitalizmin yayılışı olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, modernleşme olgusu beraberinde uluslararası bir boyuta işaret eder. Bu yüzden Wallerstein'ın kaynaklık ettiği dünya sistemleri yaklaşımı önem arz etmektedir.⁷

2. Modern Devletler ve Uluslararası Sistem

Modern devletler, uluslararası bir sistem içinde dört başı mamur bir egemenlik anlayışı çerçevesinde var olurlar. Bu yüzden; devletin moderniteye yerleştirilmesi eylemi ile (Pierson, 2000) devletin modernleşmesi eylemi ayrımı ortaya çıkar. İlki modernleşmenin dışarıdan gelen, transfer olan dışsal ve dolayısıyla yapay bir anlam barındırdığına işaret eder. İkincisi ise; modernleşmenin içsel dinamiklerinden kaynaklı olarak ortaya çıkan bir süreci çağrıştıır.

⁷ Dünya sistemler analizi modern dünya sisteminin tarihini (değişim) ve mekanizmalarını (yapı) anlamlandırmak için 1970'lerde ortaya çıkmış iktisat, siyaset bilimi ve sosyolojinin yanına antropoloji, tarih, araştırmaları gibi idiografik düşünce alanları da ekleyerek sosyal bilimlerde disiplinler arası kaygıları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Uluslararası bakımdan 19. Ve 20. yüzyıl milliyetçiliği etrafında oluşan modern kimlikler her ne kadar ulusal olsalar da amaç ve yönelim bakımından uluslararası yönü bulunmaktadır. Seçkinler, dini ve entelektüel gruplar ve ticari şirketler bu süreçlerde ulusal sınırları aşan yakın ilişkiler kurması modernleşmenin uluslararası yönünü dikkate almayı gerektirir. Modernleşmeye uluslararası yönünü tarihsel süreç içerisinde kazandırmanın ise kapitalizm olduğunu unutmamak gerekmektedir. (Eisenstadt, 2014: 54)

Uluslararası bakımdan, siyasi ve ekonomik bir temelde farklı yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Bu yaklaşımlardan bir tanesi de dünya sistemler analizidir. Yapının ve değişimin karşılıklı ilişkiselliği çerçevesinde bir yaklaşımı barındıran dünya sistem analizi, Wallerstein'in dünya-sistem dediği ve modern ekonomik ulus devleti odağına almış bir analiz çerçevesi sunar. Dünya sistemi, dünya ekonomileri ve dünya imparatorlukları şeklinde tabir edilen iki alt başlık altında incelenmelidir. Dünya-imparatorluklarından kastedilen; idari birimler olarak ulus devletler, dünya-ekonomiden kastedilen ise dünya sisteminde yer bulmuş kapitalizmdir. Ve belirtilmelidir ki, "dünya-sistemi, pek çok siyasi ve kültürel birimi bir arada kapsayan ve belirli sistemik kurallara uyan bütünleşmiş bir faaliyetler ve kurumlar alanını temsil etmektedir." (Wallerstein, 2018: 40, 41)

Modern anlamda, dünya sistemi içerisinde hâkim ekonomi kapitalist bir ekonomidir. Bu sistem içerisinde, dünya-imparatorlukları (ulus devletler) yeniden dağıtımı, dünya-ekonomi (kapitalizm) pazar mübadelesini çağrıştırmaktadır.

Dünya-sistemi birleştirici bir idari yapının yer kürede aktif olduğuna işaret etmemektedir. Birleştirici olan dünya-ekonomisidir. Diğer bir ifade ile "dünya politik olarak değil; ekonomik olarak bütünleşmektedir." (Giddens, 2008: 218) Birçok politik birim gevşek bir şekilde devletlerarası sistemde birbiriyle bağlanmıştır. Kültürel ve idari anlamda bir homojenlik dünya sistemini betimlemez ve yapının oluşumuna kaynaklık eden ise iş bölümüdür. Ekonomik yapıya paralel olarak gelişen güçlü devletler, kendi sınırları içerisindeki firmaların faydasına güçsüz devletlere baskı yaparlar ve kendi lehleri oldukları firmalar için güçsüz devletlere bu firmalar açısından yararlı ve karlı olabilecek üretim faktörlerinin akışına izin vermelerini isterler. Hatta öyledir ki kendi sınırları içerisinde üretimi yapılan tarım ve tekstil ürünleri gibi ürünlerin bütünüyle dolaşımına karşı direniş bile gösterebilirler. Bu minvalde, modern

sömürge sistemi kapitalist ekonomik sistemin genişlemesinde yatar. (Wallerstein, 2018: 103) Kapitalizm ise bu uluslararası iş bölümüne ihtiyaç duyan ve onu doğuran ekonomik sistem olarak devletlere ihtiyaç duyan birçok kurumun toplamı olarak tabir edilir. (Wallerstein, 2018: 53) Kapitalizmin temel kurumları; pazarlar, pazarlarda rekabet halinde olan firmalar, devletler ve hane halklarıdır. Pazarlar, mübadelenin gerçekleştiği ‘korunmuş’ dünya-ekonomi içerisinde sürekli politik bir faktör olarak durmaktadır. Bu korunmuş pazarlar “tam ve serbest bir şekilde yani müdahale olmaksızın işlemez. Bu tam serbest pazar bir ideoloji, bir mit ve sınırlayıcı bir etki olarak işlev gösterir ama hiçbir zaman gündelik bir gerçeklik olarak bir işleyişe sahip değildir. (Wallerstein, 2018: 55) Pazarların müdahaleye ihtiyaç duymasının temel sebeplerinden birisi pazarlardaki başlıca aktör olan firmaların kısmi tekelleşme arzusu, patentler sistemiyle haklarını korumaya almaya ihtiyaç duymaları, ithalat ve ihracat üzerinde devlet etkinliğine veya desteğine ihtiyaç duymaları sıralanabilir. Ayrıca; firmaların ölçeğinde meydana gelen büyüme zamanla idari koordinasyon ve idari maliyetlerin artışına da sebep doğurmaktadır. Bu anlamda denebilir ki firmaların ölçeğinde ve karlarında meydana gelen artışla birlikte kazanacakları politik etkiler de artmakta ve politik saldırılara da açık hale gelmektedir. (Wallerstein, 2018, 58) Karlılığa, verimliliğe ve ölçeğe göre zamanla artan kısmi tekellerin politik konumları onları güçlü devletlerin patronajına (yasal, fiziksel ve mülkiyet ilişkileri bakımından) ihtiyaç duyar hale getirmektedir. Zamanla güçlü devletlerde konumlandırılan kısmi tekeller, giderek faaliyetlerini başka güçlü devletler etrafında toplamakta ve merkez ülkelerin baskısı altında olan çevre ülkelere doğru bir dayatma rejimi kurmaktadır. Aynı yönde ve bahsettiğimiz gibi Tilly de modern Avrupa devletlerinin gelişimine dair öne sürdüğü gibi “Savaş devleti yaptı ve devlet savaş yaptı.” (Pierson, 2000: 58) şeklinde ifade ederek uluslararası sistemdeki aksamaları şiddet teması ile birlikte değerlendirmiştir.

Ayrıca, merkez ve çevre ülkeler arasında konumlanan ve yarı çevre olarak nitelendirilebilecek ülkeler ise bu sistemin iki kutbu arasında meydana gelebilecek kısa devrelerin önlenmesi görevini de üstlenmektedir. Yarı çevre ülkelerinin temel kaygısı ise merkeze doğru gelişim göstermek ve kendilerini çevreye kaymaktan koruyabilmektir. Devletlerarası ‘güç dengesi’ devletlerin diğer devletler karşısında her istediğini yapmasına engeldir. Wallerstein’a göre devletlerin devletlerarası arenada

hâkim olmasının iki yolu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, çok zor bir ihtimal, bir dünya imparatorluğu haline gelmek ikincisi ise devletlerarası arenada tıpkı 17. Yüzyıl ortalarında Hollanda, 19.yüzyıl ortalarında Birleşik Krallık, 20.yy'ın ortalarında Birleşik Devletlerin yaptığı gibi üretim, ticaret ve finans alanında bir hegemonya kurmaktır. (Wallerstein, 2018: 107)

Kapitalist ekonomik sistem içerisinde üretici güçler arasında işçiler de bulunmaktadır. Üretimde ihtiyaç duyulan işçi emeğine karşılık bir ücret-gelir elde eder ve diğer gelir elde edenlere göre farklı sınıfsal yapılara işaret eder. Fakat, Wallerstein'a göre, sınıflara ait olanlar bireyler değil hanehalklarıdır. Yine aynı şekilde statü ve kimlikler toplumsal alanda bulunmaktadır ve onlar da hanehalklarıdır. Dünya sistemini açıklayıcı parametre olarak ekonomiyi temel alan Wallerstein ister sınıf olarak ister statü ve kimlik olarak ifade edilsin toplumsal ayrışma veya katmanlaşmayı hanehalkları temeline indirger. Hanehalkları modern dünya sisteminin kurumsal gerçeklikleri olarak kabul edilir.

Hanehalklarının dışında devlet ise hanehalkı dışı kurumsallaşmanın ve hanehalklarını etkilemek açısından en başarılı örnektir. Çünkü dolaylı ve dolaysız birçok baskı aracına sahip (okul, medya, polis) ve evrenselci (bütün insanlara eşit şekilde uygulanan kurallara öncelik verilmesi) kültürün yerleşmesindeki normları belirleyebilmektedir. Wallerstein'a göre modern devletin belirlediği evrenselci normlar devlet, işyeri(ekonomi) ve toplumsal alana yönelik olarak üç ayrı alana aittir.

3. Modern Devletin Kurumsal ve Örgütsel Özellikleri

Weber'e göre, devlet ancak somut araçları açısından bir tanımlama içerisine sokulabilir. Devletin erekları içine doğduğu siyasal toplum tarafından değerlendirildiği için devlet sosyolojik açıdan sadece kendine özgü somut araçları olan fiziksel güç ve şiddet kullanımına sahip varlıktır. (Weber, 1987: 77-78) Weber modern toplumun kurumsal kuruluşunda, özellikle bürokrasi ve ekonomik grupların örgütlenmesinde, formel rasyonaliteye önem tanımıştır. Weber'e göre, formel rasyonalite toplumsal gerçeğin seçildiği, ölçüldüğü ve yargılandığı bir düşünce şeması çizer ve formel rasyonalite içerisinde hesaplanabilirlik ve yeterlilik ölçüt olarak yerleşik birer ilkesel unsurdur. (Akt. Çiğdem, 1997: 153, Weber, 1974: 294)

Modern devlet, tarihsel süreçte ortaya çıkan ve belirli karakteristik fikir, kurum ve uygulamaları bünyesinde taşıyan bir sosyal oluşumdur. Hatta, modern devletin ne olduğu konusunda oldukça yaygın bir mutabakat alanı bulunmaktadır. (Pierson, 2000: 21) Pierson, modern devleti, tartışmalı da olsa, niteleyecek belirli örgütsel ve kurumsal karakteristik özellikler sıralamaktadır. Bu özellikler; şiddet araçlarının tekelleşmesi, toprak, egemenlik, anayasallık, kişisel olmayan iktidar, kamu bürokrasisi, yetki/meşruiyet, yurttaşlık ve son olarak vergidir.

3.1. Şiddet Araçlarının Tekelleşmesi

Weber, devletin şiddet araçları üzerindeki denetimine önem atfetmektedir. Weber devleti belirli bir toprak parçası içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran insan topluluğu olarak tanımlar. (Weber, 1987: 80) Modern devletin ilk kuramcısı olarak görülen Hobbes da devleti tanımlarken şiddete önem atfetmiştir. İngiliz iç savaşı öncesi ülke içinde toplumsal barışı temin ve ülke dışından gelecek tehditleri bertaraf etmek adına güçlü bir genel gücün kurulmasının gereğine işaret etmiştir.

“Marx’a göre, devlet, bir sınıf egemenliği organı, bir sınıfın bir başka sınıf üzerindeki baskı organıdır; sınıflar arasındaki çatışmayı hafifleterek, bu baskıyı yasallaştırıp pekiştiren bir ‘düzen’in kurulmasıdır” (Lenin, 2003: 15) Farklı bir şekilde ifade edecek olursak, çatışma toplumsal alanda tarihsel süreç içerisinde durmadan hâkim olmuştur.

Meşru gücün tekelleşmesi öncesi dönem, çoklu iktidar yapılarının görüldüğü ve feodal yapıların hüküm sürdüğü bir dönemdir. İktidar yapısının bölünmüşlüğü tarihsel süreç içerisinde yerini çok merkezli bir sosyal düzenden, tek (mutlak) bir iktidar merkezinin olduğu bir sosyal düzene bırakır.

Devletin idari birliğinin pekişmesi haberleşmenin yaygınlaşması ile ilişkilidir. Taşımacılığın mekanizasyonu, iletişimin taşımacılıktan ayrılması, belgeleme faaliyetlerinin gelişimi, resmi istatistiklerin toplanmaya başlanması modern dönemdeki gelişimlere paralel bir şekilde devletin idari gücünün gelişmesine yol açmıştır. Gelişmiş bu idari güç ile bireyler arasındaki ilişkiden şiddet tecrit edilmiştir. Giddens’in dahili pasifleştirme olarak tabir ettiği, modern devletin ülke içindeki

toplumsal sahadan şiddetin arındırılması, endüstriyel kapitalizmin Avrupa'daki feodal kent yaşamının gelişim aşamasında görülür. (Giddens, 2008: 241) Dahili pasifleştirme aslında, potansiyel kavgacı grupların (işsizler, mülksüzler, tarım işçiler...) tecrit edilmesi anlamına gelmektedir. Foucault'nun ticari gezegenleşme kavramına benzemektedir. İktisadi aklın şiddet temasından ayrı bir hal alabileceği noktasında, Foucault'un idari gücün bir alt birimi olarak görebileceği disiplin gücü kavramı ile paralel bir açıklama zeminine kavuşturulabilir.

3.2. Toprağı olmak

Modern devletleri, betimleyen başka bir özellik de jeopolitik ve coğrafi özellikleri ile birlikte düşünülmesi gerekliliğidir. "Devletler, özellikleri gereği tek meşru otorite olduklarını iddia ettikleri, giderek daha kesin tanımlanmış fiziksel bir alanı kaplarlar." (Christopher, 2000: 30) Bu özellik; Hobbes, Weber, Engels'ten başlayıp Mann ve Giddens gibi çağdaş kuramcılara kadar kabul edilen bir özelliktir. Devletler, sadece belirli bir toprak parçası üzerinde yetkili oldukları iddiasında olmazlar, aynı zamanda sınırları belirlenmiş bu toprak parçasının altındaki madenler, çevresindeki akarsular, üzerindeki hava sahası ve üzerindeki nüfus üzerinde de yetki sahibi olduklarını iddia etmektedirler. Mutlak egemenlik anlayışı çerçevesinde de kendi yetkili oldukları alanlar dışında kalan ve tıpkı kendisi gibi dünya üzerindeki diğer toprak parçası üzerinde yetkili olduklarını iddia eden diğer devletlerle rakip olacak şekilde bir devletler sistemi içerisinde yer alırlar.

3.3. Egemenlik

Fransız düşünür Bodin, egemenliği mutlak, sürekli ve bölünemez olarak formüle etmiştir. (Aybudak, 2017: 232) Egemenliğin tekçi yapısı toplumsal örgütlenmede kuvvetli iktidar merkezlerinin doğmasına sebep olmuştur. Bodin gibi Hobbes da Leviathan'ın kuruluş aşamasında uluslar topluluğunun bir araya gelmesi ile yönetimi altına girecekleri egemeni belirlerken modern egemenlik anlayışının özelliklerine dair ipuçları verir. Hobbes'a göre, ortaya çıkacak egemenin güçleri sınırsız, sözleşmenin şartları kesin, devredilemez. (Hobbes, 1995: 130-132) Locke'da egemenlik nosyonu içerisinde egemen iktidara tabi bir yurttaş motifinden ziyade, egemen iktidarın yurttaşların iradesine tabi olduğu fikri ön plana çıkmaktadır.

Egemenin sözleşme dışında gerçekleştireceği faaliyetlere karşı, bir hak olarak bireyin direnebileceğini ifade eder. Direnme hakkı kavramsallaştırması modern devlet ve yurttaşlar arasındaki sözleşme kaynaklı egemenlik ilişkilerinde önemli bir unsur olarak ön plana çıkar. Rousseau da egemenlik ilkesinin muhafaza edilmesini fakat bu ilkenin halka yerleştirilmesi gerektiğini savunur. (Rousseau, 2012: 88) Egemenlik ilkesinin katı sınırlarını çizen Hobbes ve Bodin'e karşı Locke ve Rousseau yurttaş ve dolayısıyla toplum yanlı bir bakış açısı ortaya koyar.

Egemenlik, kendisi ile koşut olarak meşruiyeti ile birlikte doğmaktadır. Meşruiyeti olmayan bir egemenlik bir iddiadan öteye geçemez. Modern siyasal düşüncede egemenliğin kaynağı uluslara dayanmaktadır. Bu yüzden modern çağda egemenlik tekilliğe değil çoğul bir egemenliğe dayandırılır. Bu noktada; *ulus devletler*, aslında modern devletle eşanlamlı olarak kullanılabilir. Uluslar, toplumsal yaratımlar olarak hayali varlıklardır. Ulus yaratımı sürecinde de devletler şüphesiz en güçlü araçlardır. Ulus yaratım sürecinde ortak dil, tarih, kültür gibi ortaklaştırılmış temalar altında Wallerstein'a göre bir "*icat etmeyi içerir.*" Devletler bu icat sürecinde, devlet okulları, törenler, askerlik hizmeti gibi temel araçlar kullanmışlardır. Giddens, modern toplumların en uç ifadesi olarak ulus devleti görmektedir. Giddens'a göre ulus, bir toprak parçası üzerinde ve tek bir idareye tabi var olan halkın etkileşimli varlığını ifade eder. Modernite ise bir iktidar kurma sürecidir ve kurumlarını bu nedenle oluşturur. (Kahraman; 2002, s.9)

Modern devletlerin belirli toprak parçası üzerinde egemen olma anlayışı bir dizi teknik gelişme ile birlikte dönüşüme uğramıştır. (Pierson, 2000: s.37) "İdarenin yeni biçimleri, yeni kayıt tutma teknikleri, yeni aktarım teknolojileri ve hem insanların hem de malumatın (ham bilginin) işlenmesi, modern devlete daha geleneksel devletlerin kolayca erişemediği yönetim güçleri vermiştir." (Pierson, 2000: 37)

Giddens, modern devletleri anlamlandırabilmek için iktidar (dönüştürücü kapasite), yapı ve eyleyicilik (agency) noktasında bir ayrıma gider ve eyleyici (agent) olarak belirlediği aktörlerin dönüştürme sahaları ile ilgili kaynaklar kullandıklarını ifade eder. Devletlerin egemenlik sahalarını kavrayabilmek için egemen iktidarın, tarihsel materyalist bir anlayış temelinde, geleneksel ve modern devletleri ortaya çıkaran tahsis edici kaynaklar ve otorite kaynakları kavramsallaştırması yapar. Tahsis edici kaynaklar egemen devletlerin maddi üretim ile ilgili kaynaklarını veya maddi

tesisler üzerindeki hakimiyetini oluştururken, otorite kaynakları, insanların kendi faaliyetleri üzerindeki hakimiyetin araçları ile ilgilidir. (Giddens, 2008: 16) Tahsis edici kaynaklar kamu hizmeti sunumunda kullanılan kaynaklar olarak görölürken otorite kaynakları toplumsal alandaki faillerin kullanımındaki serbest kaynaklardır.⁸ Giddens’a göre tahsis edici kaynaklara belirleyici rol veren hiçbir tarih anlatımı kabul edilemez. Tarihsel araştırmada bu iki tür kaynakların birbiri ile ilişkisi değişen bağlamlara göre incelenebilir.

Modern devletlerde, tahakküm toplumsal yaşamın derinlerine işlemiş süreklilikleri temsil eden kurumlarda ve bu kurumlar aracılığı ile ifade edilir. (Giddens, 2008: 18) Tahakkümün bu kurumsallaşma eğilimi günümüz modern devletlerinde hükmetmenin kapsamını (bireylerin eylem sahaları) ve yoğunluğunu (denetim, itaat ve ceza sistemi) da etkilemiştir. Geleneksel toplumlarda hükümdarın tebası ile ilişkisi ölümle sonuçlanabilecek derecede yoğun iken; kapsamı gündelik insan pratiklerini etkileyemeyecek derecede düşük seviyededir. Modern toplumlarda ise aksine yurttaş ve devlet arasındaki iktidar ilişkisinin kapsamı genişlemiş iken yoğunluğu azalmış; devlet egemenliğinin kapsamı artmıştır. Bu anlamda modern toplumlarda gündelik pratiklerin öngörülebilirliği artmış, zamanda ve mekânda devletin etkinliği artmıştır. Bu noktada, geleneksel toplumlarda iktidar söylemsel iken, modern toplumlarda iktidar gündelik pratikler ve rutinlerde cereyan eder.

Giddens’ın modern ulus devletleri egemenlik boyutundan inceleme imkânı veren farklı bir kavramsallaştırması da mahallerdir. “Mahaller, şehirlerden ulus devletlere dek, içsel olarak bölgeselleşmiş çok daha geniş kapsamlı zaman ve mekân uzantılı ortamları içerir.” (Giddens, 2008: 23) İktidarla ilişkili olarak tahsis edici ve otorite kaynaklarının kullanımının izin verdiği ölçüde mahaller oluşur. Bir anlamda, mahaller, toplumsal arenada devlet, toplum ve ekonomi temelindeki iktidar kesişiminin ortamlarıdır. Örnek vermek gerekirse; şatolar, malikaneler, sınıflara bölünmüş toplumlar, modern dönem iktidar örgütlenmeleri (okul, üniversite, hastane,

⁸ Giddens’a göre otorite kaynaklarının farklılaşması; Gözetleme (bilgi depolama, izleme), örgütlenme, yaptırımların kapsam ve yoğunluğunun kolaylaştırılması (askeri iktidarın gelişimi) ve ideolojinin oluşumunu etkileyen bazı koşulların yaratılması sürecinde gerçekteşir. Ve otorite kaynaklarının temeli modern öncesi pratiklerin de işlevselliğinin devamı ile yaşama imkanını sürdürebilir.

hapisane...vs) iktidarın iki yönlü birleşim yerleridir. İktidar kaplarının en yoğun olarak gözlendiği geniş birimler ise nihayetinde ulus devletlerdir. (Giddens, 2008: 24)

Egemen modern devletler, devletlerarası sistemde de kendi egemenliklerini tanıtarak var olurlar. Aksi halde egemen oldukları coğrafya ve nüfus üzerinde egemenliğini ve meşruiyetini sağlamış devletlerin egemenlik iddiaları devletlerarası arenada bir anlam ifade etmeyebilir. Devletlerarası modern sistemin Rönesans diplomasisine dayanarak 1648'deki Westphalia Barışı ile kurumsallaştığı düşünülür. (Wallerstein, 2018: 83) Çünkü Westphalia Anlaşması ile devletlerarası ilişki kuralları kanunlar halinde derlenerek günümüze dek gelen uluslararası hukukun temelini de oluşturmuştur.

3.4. Anayasallık

Modern devletlere ilişkin resmi tartışmaların ekseninde siyasi sistemin anayasal oluşu önemli bir noktadır. “Anayasa, yazılı bir belge olarak, yasa yapma konusunda yasaları ortaya koyar ve gerçekte bizzat devletin varlığını yaratan ya da hiç değilse güvence altına alan yasa olarak sunulabilir.” (Pierson,2000: 38)

Weber, modern devleti yasal rasyonel temelde değişen bir idari ve yasal düzen olarak tanımlamıştır. Anayasalar, düzeni keyfilikten, mutlakıyetten, teokrasiden ve hanedanlardan tecrit eden hukukilik düşüncesi ve hukukun üstünlüğü ilkesinin en üst ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernitenin rasyonel ilkeler eşliğinde öngörülebilir olanı var kılma eğiliminin bir sonucu olarak devletler, yazılı/yazısız, yumuşak/sert bir anayasanın hiyerarşisinin altında, ileride çıkacak yeni yasalara ve kendi bürokratik örgütlenmesinin kamu bürokrasisi faaliyetlerine kılavuzluk etmektedir.

3.5. Hukukun Üstünlüğü ve Kişisel Olmayan İktidarın Uygulanması

Anayasal yönetim anlayışının paralelindeki hukukun üstünlüğü ilkesi, kişilerin keyfi idaresinden ayrılarak genel ve kamusal yasaların nesnel belirmesiyle siyasi düzenin sürekliliği düşüncesinden beslenir. Yasaları neyin meşru kıldığı tartışması konu dışı tutulursa hukukun üstünlüğü ilkesi, hukuka uygun yönetilen bir rejim altında yöneticilerin, kamu görevlilerinin ve politikacıların anayasal ve hukuki düzene uygun uygulamalar yapmasını ifade eder. Kişisel olmayan iktidarın uygulanması ise uzmanlaşma ile birlikte açıklanır. Bu yüzden anayasal ve hukuki düzen bizi devlet

normlarının kurumsallaşmasına götürür. Devlet normlarının sürekliliği, kurumlaşmaya bağlıdır ve söz konusu normlar kişisellikten arındırılmış kurallar bütünü olarak sistemleştirilmesini gerekli kılar. (Heper, 2000: 178)

3.6. Kamu Bürokrasisi

Weber'in, öncesinden bahsettiğimiz, rasyonelleşme süreci içerisinde modern devletin büyük ölçekli örgütlenmesini ifade eden kamu bürokrasisi ortaya çıkmıştır. Kültürel dayanakları ağır basan bir rasyonalizasyon süreci içinde gelişim gösteren kamu bürokrasisine modern anlamda ordu eşlik eder. Ekonomik yansımaları da olan rasyonalizasyon süreci ekonomik anlamda örgütsel bir form olarak modern kapitalist şirketlerin doğmasına sebep olmuştur. Diğer bir ifade ile ussallaşma olarak tabir edebileceğimiz rasyonelleşme, modern devlet ve toplumlarda hâkim bir paradigmanın temelindeki düşünce pratikleri olarak tabir edilir. Oluşturulan kamu bürokrasisi de bu rasyonelleşmenin bir yansımasıdır.

Weber'e göre bürokratik idare, yasal ve belirli bir çerçeveye bağlı olarak bir hiyerarşi içerisinde sınırları açıkça belirlenmiş görev ve sorumluluklara bağlı olarak yönetilir. Bürokratik idarenin kamu hizmeti içerisinde istihdama erişimi özel sınavlara dayanır ve etkili işleyişi özel idari prosedürlerin bilgisine (uzmanlaşmaya) bağlıdır. Bürokratik yönetim yazılı belgeler üzerinden tarafsız uygulamaların yürütüldüğü bir yönetim tarzıdır. Kamu hizmetlileri de kişisel yeteneğine göre değil belirli bir kamu görevinin uygulayıcısı (hayat boyu süren meslek) olarak davranmaktadır.

Weber'in sıralamış olduğu bu özelliklerin yanında modern devletlerin bürokratikleşmesinin ağırlığının tarihsel süreç içerisindeki bürokratikleşme örneklerinden (Mısır, Çin) farklı olmasının sebebi "tamamen parasallaşmış piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasının bir ürünüdür." (Gülalp, 1993:11; Pierson, 2000: 43) Ayrıca parasallaşmış piyasa ekonomisi içerisinde büyük ölçekli idareye uygun rutinleşme de modern devletlerin kamu bürokrasisi içerisinde Weber'in vurguladığı ayırt edici bir özelliktir. "Rasyonel bir biçimde dile gelmiş anayasası, rasyonel biçimde dile gelmiş hukuku ve rasyonel biçimde dile gelmiş kurallara ve yasalara bağlı olarak siyasal bir düzenleme anlamında 'devlet' uzman görevliler tarafından yürütülen, onun özü için gerekli olan öğelerin birleşimidir." (Weber; 1997: 16) Fakat, bu biçimde tasvir edilen örgütsel bir güç olan devlet, Batı'ya özgü olarak ortaya çıkmıştır.

Örgütlenme, başka bir ifade ile sistemin yeniden üretimi koşulları hakkındaki bilginin depolandığı, sistemi yeniden biçimlendirme ve değiştirmede kullanılan kollektivitedir. (Giddens, 2008: 22) Weber'e göre kamu bürokrasisi gittikçe, kendi bağımsız gücünü bu örgütlenme temelinde arttırmaya çalışır. (Akt. Gülalp,1993: 12, Weber, 1978: 989)

3.7. Otorite ve Meşruiyet

Otorite ve meşruiyet modern devletle birlikte önemini koruyan bir başka konudur. Hiçbir devlet şiddet tekeli elinde bulundurabilme yetisini kullanarak şiddete dayalı bir anlayışla ayakta kalamaz. Bu noktada, Weber'in kavramsal ayrıştırması önem arz etmektedir. Weber'e göre, otorite (tahakküm), bir emre bir grup insanın itaat etmesi ihtimali, meşruiyet ise bağlayıcı olarak düşünülenin prestijini ifade eder. Meşru otorite ise; kişilerin verili durumda, en azından kısmen itaat ettiği bir otoriteyi tanımlar. (Akt. Pierson, 2000: s.45, Weber, 1978: 53,31) Bu kavramsal ayrıştırma paralelinde düşünüldüğünde devletin salt bir gücü ifade etmesi devlet ve toplum arasında meşruiyet sağlamaz. Bu açıdan devletler, meşru otorite uygulama iddiasındadır ve tüm devletler uluslararası sistem içerisinde kendi devlet yönetimlerini meşru göstermeye çalışırlar. Bazen geleneklere, bazen liderlerin karizmatik özelliklerine dayansa da modern devletlerin meşruiyetini doğuracak kaynak, Weber'in yorumuna göre yasal ve ussal otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Rasyonelleşme temelindeki yasal sistem, belirlilik ve nesnellik iddiasıyla meşruiyetini korumuş olur. Fakat bu toplumsal ve kültürel alanda karizmatik ve geleneksel otoritelerin süreğenliğinin son bulduğu anlamına gelmez.

3.8. Yurttaşlık

Yurttaşlık bir bağ olarak modern devletler ile toplumsal aktörler arasındaki ilişkinin temelini arz eder. Modern anlamda yurttaşlık devlet ve toplumsal aktörler arasında bir takım yükümlülük ve görevi ifade eder. İlk kez antik çağın kent-devletleri ile ortaya çıkan “yurttaşlık ilkesel olarak siyasi topluluk içerisinde bireylere eşit hak ve görevler, özgürlükler ve sınırlamalar, güçler ve sorumluluklar veren bir statüdür.” (Akt. Pierson, 2000: 52-53, Held, 1995: 6)

3.9. Vergilendirme

Vergilerin belirlenmesi, hesaplanması, tahsil edilmesi gibi birçok süreç başlı başına ekonomik bir mahiyet taşır. Modern devletlerin vergi toplayabilme kabiliyeti

de ekonomi alanında devlet etkisini göz ardı etmememiz gerektiğinin açık kanıtıdır. Aynı zamanda, “modern devletler, kamusal harcamalarını finanse edebilmek için özel olarak koyulan ve düzenli olarak ödenen vergiler gibi, zorunlu kılınmış, sistematik, sürekli, yasal-ussal, yaygın, yasalarla düzenlenmiş ve bürokratikleştirilmiştir.” (Pierson, 2000: 56-57) Ayrıca, vergi temelinde bir gelişme göstermiş modern hesaplama ve bankacılık prosedürleri, ekonomik faaliyeti devlet gözetimine almaya ve devlet tarafından el koymaya açık hale getirmektedir. (Giddens:157-159)

4. Modern Devlet ve Ekonomi

Devlet ve ekonomi birbiri ile yakın ilişkisellik içerisinde olan bir ikiliği ifade eder. Her şeyden önce kamusal hizmetlerin sağlanması adına devletin vergi toplamasının ekonomik faaliyetler üzerinde bir etkisi bulunmaktadır. “Marksist yaklaşımlarda ekonomi ve devlet arasındaki ilişki yükselen sınıfın mensuplarının devletin faaliyetini yönettiği bir ilişki olarak görülmüştür.” (Pierson, 2000: 188) “Ekonomik güçlerin devletleri biçimlendirme yollarının genel bir dökümü olarak daha zorlayıcı örnek, belki de devletin daha geniş(kapitalist) bir siyasi ekonomi içine yerleşmesi üzerinde odaklanan yapısalcı Marksist açıklamadır.” (Pierson, 2000: 189)

Liberalizm minimal bir devlet tasavvuru içinde devletin ekonomiye müdahalelerine karşı çıkmaktadır. Ayrıca, özel kesimin daima kamu kesimine göre daha verimli çalışacağını savunur. Ekonomik kaynakların özel mülkiyete dayalı bir şekilde özerkliğinin savunulmasını ister. Fakat, sosyalist düşünce içerisinde ekonominin kumanda noktası olarak devletin, eşitlik ve özgürlük adına ekonomik alanda faaliyetler yürütmesi gerekir. İki ideolojinin farklılaştıkları noktalarda, devlet ve ekonomi ilişkisi üzerine yürütülmüş tartışmalar içerisinde devletin müdahale biçimlerinin anlaşılması önem arz etmektedir. Devletler ekonomi ile ilişki biçimlerinde müdahale tarzlarına göre farklı şekilde anılabilirler. Pierson, devlet eylemlerinin ekonomi ile kurduğu ilişkinin mahiyetine göre kategoriler belirler. Bu kategoriler; sahiplik, üretim, istihdam, yasal düzenleme ve yeniden bölüşüm ilişkileridir. (Pierson, 2000: 199) Ayrıca Pierson, ekonomideki devlet etkilerinin vergilendirme, gelirler, para arzı, bölgeler, sanayi, çevre, sağlık, konut, sosyal sunum, ulaşım gibi politika alanlarında devlet etkinliğine dikkat çeker. (Pierson, 2000: 199)

Modern devlet; içinden çıkmış olduğu sivil toplumdan farklılaşmış, memurları,

bürokrasisi, polisi, hukuk düzeni, iktisadi alandaki rolü ile kendine özgü değerler sistemini ve ideolojiyi yaygınlaştırmak suretiyle sivil topluma egemen olmaya yönelen, iyice kurumsallaşmış bir siyasal ve idari mekanizma durumuna gelmiştir.

Kapitalizmin yayılması ile modern devletin pekişmesi arasındaki bağlantıların analizinde iki gelişim aşamasının değerlendirilmesi gerekir. 16.yy. ve 18.yy. mutlakiyetçiliği ile kapitalist girişimin yayılımı ve ulus devlet ile endüstriyel kapitalizm. Giddens’a göre, toprak, işgücü ve ürünün metalaştırılması, mutlak devletin somutlaşması ile ilgili birkaç unsur gerektirir. Bunlar; sözleşme haklarını koruyan merkezi bir yasal düzen, devlet gücü ile koordine edilen parasal sistemin gelişimi ve merkezi olarak örgütlenen vergi sistemidir. (Giddens, 2008: 199-214)

Eisenstadt’ın modern hayatı hazırlayan görüntüler olarak makineleşme, yapılaşma ve tüketici ürünlerinin ortaya çıkmasını ortaya koyduğunu daha öncesinden belirtmiştik. Bu noktada, Eisenstadt her ne kadar modernleşmeyi kültürel yönüyle incelemiş olsa da modernleşmenin ekonomik yönüne işaret ederek ekonomik açıdan desteklenen bir modernleşme kültürünün ülke deneyimlerine yansıdığını ifade eder. Ekonomik büyümenin seyrine göre modernleşme süreçleri ülkeler arasında farklılar gösterir.

Kimi ülkelerde modernleşmenin ekonomik boyutu siyasal elitler tarafından bir üretim biçimi olarak merkezi bir plana dahil olarak yürütülür. İlk örneği olarak verilebilecek SSCB gibi ülkelerde merkezi bir plan dahilinde yürütülen sosyalizm, bir yanıyla emperyalist süreç bağlamında moderniteyi eleştirmektedir. Fakat kendisi tam anlamıyla modernist söylem (rhetoric) ve zihniyet içindedir. Hatta, modernitenin merkeziyetçi hiyerarşik otoriter nihayet dogmatik yapısını biçimlendirmektedir. (Kahraman, 2002: 9)

Modern devletlerin ekonomi alanında konumlanışları da devlet ve ekonominin ilişkiselliğini ortaya koyan bir başka yaklaşım tarzı sunma fırsatı verir. Buna göre; devletler ekonomide aktif olarak veya politika üreticisi olarak farklı şekillerde etkide bulunurlar.

4.1. Ekonomide Aktif Devletler

Devlet ekonomi alanında iki farklı biçimde etkide bulunur. Bunlardan birincisi, devletin doğrudan doğruya ekonomik bir aktör olarak ekonomi içerisinde bulunması.

İkincisi ise ekonomik sürece etki edecek politikalar üretmesi ile ilgilidir. Devlet neden piyasada rol alır? Sorusuna cevap ise; “gelir ve kaynak dağılımını adilane sağlamak (yeniden bölüşüm), kalkınma ve büyüme ekseninde üretim, teşvik, monopolleri ortadan kaldırmak, işsizlik (istihdam) ve enflasyon dengesi... gibi faktörler sıralanabilmektedir.” (Pierson, 2000: 155)

4.2. Mal Sahibi Olarak Devlet

Devlet hem toprak sahibi hem de sermaye sahibi olarak ekonomi de rol oynayabilir. Devletin mülkiyetinde olan pek çok kamu binası, okul binası, hastaneler, üniversiteler, ordu kurumları gibi mülkiyetinde mahaller bulunmaktadır. Devletin mülkiyet haklarının bulunması (kamu mülkiyeti) ve zaman zaman özel mülkiyet alanında yargı organları tarafından verilen kararlara paralel bu hakkın genişletildiği unutulmamalıdır. (Pierson, 2000: 156)

4.3. Mal sahibi ve Üretici Olarak Devlet

Devlet dışı aktörlerce tedarik edilmesi zor olan elektrik, su, gaz, demiryolları, karayolları, sanayi ve tarım bankacılığı, posta, telefon, telgraf, hava yolları, madencilik, enerji, ... gibi kamu hizmetlerin sağlanmasında devlet hem mal sahibi hem de üretici olarak görülmektedir. Ayrıca, kamu mülkiyeti, stratejik sanayilerde (bankacılık, enerji, demiryolları) genellikle büyük şirketler halinde genişlemiştir. (Pierson, 2000: 157) Kaldı ki, bu stratejik sanayi dallarının yabancıların mülkiyetine geçmesine de engel olmuşlardır ve ulusal Pazar bileşenleri korunmaya çalışılmıştır. Etkin rekabet yokluğunda da devletler tekel konumunda üretim faaliyeti yürütmüşlerdir.

Devletlerin sosyal politikaları ile uyumlu bir şekilde sosyal yardım alanında da kimi devletler kaynakları, ihtiyacı olanlara doğrudan aktarımı yoluyla yerine getirerek, kimi devletler sübvansiyonlar yoluyla kimileri ise hizmetlerin doğrudan sunulması yoluyla uygularlar. Bununla birlikte, devletlerin sosyal hizmetler üretimi noktasında da niteliği değişmiş, hizmet sunumunu özel kesim biçimlerine aktarımı teşvik edilmiştir. Hatta hizmet sunumlarında kamu ve özel kesimin karışımı olan birçok karma biçim ortaya çıkmıştır. (Pierson, 2000:164)

4.4.İşveren Olarak Devlet

Kamu sektörü gelişimine bağlı olarak özel kesimle kıyaslanabilir derecede bir istihdam sağlama misyonunu üstlenmiştir. Büyük bir işveren konumuna gelen devlet hizmetlerin sunumunda gereken beşerî kaynağın niteliğinde de özel kesimle kıyaslanabilir farklı durumların doğmasına neden olmuştur.

4.5.Düzenleyici Olarak Devlet

Geniş anlamda düzenleme “piyasa aktörlerinin davranışını idari ve yasal olarak denetlemek üzere devletin tüm müdahalede bulunma şekilleri olarak olarak tanımlanabilir.” (Pierson, 2000: 170) Devlet piyasanın yapısal özellikleri üzerindeki düzenlemelerin ana aktörü olarak mülkiyet, sözleşme, mübadele... gibi konulardaki düzenlemeleri yerine getirir. Ayrıca yasal parayı piyasaya sunma, faiz oranlarını belirleme, çalışma saatlerini düzenleme, belirli istihdam alanlarının çalışmalarına şekil verme, tüketiciyi koruyan yasalar çıkarma, kredi sunumlarındaki kriterleri belirleme gibi genel anlamda piyasayı standartlaştırmayı sağlar. Devletin piyasa ekonomisi içerisinde bu derece geniş bir düzenleme alanına sahip olması merkezi bir önem taşır. Polanyi “Büyük Dönüşüm” adlı eserinde piyasaların kendi kendini düzenleyici bir yapıda olduğunu bir mit olarak kabul eder. (Polanyi, 2014: 296) Aynı yönde, fakat ekonomik büyümenin ilk aşamalarında; üretim faktörlerinin temini ve toplanması, düzenlenmesi, planlanması, istatistiki bir veri deposu ve teknoloji olarak modern bir sanayi planlaması yapabilen ve gerek demir yolları gerek altyapı hizmetleri üretimi, Oktar Türel’in ‘ilk günah’ olarak nitelendirdiği, piyasanın görünmez elinin ilk aşaması olarak devleti de gerektirmektedir. (Türel, 2007: 95)

4.6.Yeniden Bölüşürücü Olarak Devlet

Devletin vergilendirme işlevi, devleti daha baştan yeniden bölüşürücü bir varlık olarak kabul etmemizi gerektirir. Devlet, farklı gelir grubundaki insanlar arasında gelir bölüşümünde etkilidir. Kaynakların erkeklerden kadınlara, yetişkinlerden çocuklara, çalışanlardan işsizlere dağıtılması yeniden bölüşürücü bir faaliyettir. Vergilendirme dışında devletin yapmış olduğu kamu harcamalarının ölçüğü de devletin yeniden bölüşürücü özelliği ile yakından ilgilidir. Devletin müşteri olarak, ihaleler yoluyla, piyasa kesimi aktörleri eliyle temin etmiş olduğu harcamaların büyüklüğü de önem arz etmektedir.

4.7.Ekonomik Politikanın Oluşturucusu Olarak Devlet

Devletin üretim, gelir dağılımı, mübadele üzerine etkilerinin yanında ekonomi politikası oluşturucusu olması da önemlidir. Hükümetler, büyüme, istihdam, fiyat istikrarı, ödemeler dengesi konularında pozitif sonuçlar elde edebilmek için ekonomi politikaları oluştururlar. Özellikle ekonomik büyüme hedefleri ile paralel şekilde, genellikle özel kesimin elinde bulunan üretim öğelerini harekete geçirmek için birtakım teşvikler vermeleri modern dönemde hükümetlerin ekonomi politikaları içerisinde göze çarpar. (Pierson, 2000: 182)

Ekonomi politikalarının araçları olarak sıralayabileceğimiz birçok öge bulunmaktadır. Tarifeler, ihracat sübvansiyonları, beşerî sermayenin eğitimi, araştırma ve geliştirme sübvansiyonları, anti-tröst politikaları, sermaye yatırımı teşvikleri, vergi teşvikleri, sanayi alanında borç garantilerinin verilmesi, ülke içinde üretilen malların satın alınması gibi ekonomi politikası araçları (Bardach, 1984: 91-116) hükümetlerin ekonomi ile ilgili politikalarında kullandıkları araçlardır. Bu anlamda, yönetim zihniyeti, nesnel, dönüştürücü, işlerlik kazandıran, devinime sokan ve teknik bilginin de önemine işaret eden, en genel tabiriyle bir üretimin düşünsel temeli olarak kabul edebileceğimiz pozitivist bir anlayışı içermektedir.

4.8. Ekonomi Dışı Politika Oluşturucusu Olarak Devletin Ekonomik Sonuçları

Devletlerin ekonomi dışında sosyal politika üreticisi yönünü unutmamak gerekir. Hükümetler, sosyal politikalarının eksenine uygun olarak demiryolları, karayolları, alt yapı, eğitim, sosyal güvenlik gibi ekonomiyi dolaylı yoldan etkileyecek ve özel kesimin niteliği gereği üstlenemeyeceği hizmetler üretir. Bu hizmetler dolaylı olarak ekonomi üzerine etkili olur. Dolayısıyla hükümetlerin sosyal politikaları ekseninde yapılan faaliyetlerin doğurmuş olduğu dışsallıklar ekonomi dışı politika üretiminin ekonomiye olan etkisini görmek açısından önem taşır.

Piyasa içerisindeki girişimler açısından bakıldığında ise devlet, girişimcilerin eylem alanlarını etkileyen birtakım faaliyetler yürütür. Devletler, Wallerstein'ın sıralamasıyla, yedi asli alan olarak betimlediği alanlarda otorite sahibidirler. (Wallerstein, 2018: 88) devletler ; malların, sermayenin ve emeğin ülke sınırları içinden geçip geçemeyeceğine dair kuralları belirler, kendi sınırları içerisinde

mülkiyet haklarını düzenler, istihdam ve çalışma hayatına ilişkin kurallar koyar, firmaların içselleştireceği maliyetleri belirlerler, hangi tür ekonomik faaliyetlerin ne derece tekelleşebileceğine karar verirler, vergi koyar ve son olarak, kendi sınırları içerisindeki firmaların diğer ülkelerdeki faaliyetlerini sürdürürken gerekli durumlarda diğer devletlerin kararlarını etkilerler. Devlet, dolandırıcılığın önlenmesi gibi durumlarda da piyasa için gerekli yetkili tek mercii olarak görev yapar. Dolandırıcılık veya ortaya çıkan ihtilaflar durumunda “devlet güvencesine sahip bir koruma olmadığı takdirde kapitalist sistem işleyemez.” (Wallerstein, 2018: 90)

Firmalar açısından devlet politikaları hayati öneme sahiptir. “Fakat devlet kural belirleyici olarak her girişimciyle de ilişkisinde eşit ve tarafsız yaklaşamaz.” (Wallerstein, 2018: 89) Yine aynı doğrultuda firmalar için önemli olan karlılıkları ve dolayısıyla sınırsız sermaye birikiminin önündeki tikanıkları aşmaktır. Dolayısıyla devletten teşvik alsalar bile firmaların devletle ilişkileri, devletin politik ve kültürel hakimiyetinden de kurtulmaya çalışan zikzaklı bir haldedir. Firmaların kapitalist ekonomi içerisindeki önemini kavrayabilmek için Sombart’a kulak vermek gerekir. Sombart, “Çağdaş Kapitalizm” adlı kitabında tıpkı Weber gibi modern ekonominin temel güdüsü olarak tamamiyle rasyonaliteyi görür. (Akt. Weber, 1997: 67) Sombart’a göre batı dünyasının diğer medeniyetlerle farkı, oluşturmuş olduğu ‘rasyonel iş örgütleri’ dir. Weber hem Doğu hem de Batı medeniyet tarihi içerisinde para kazanma güdüsünün ve kazanç uğraşısının kapitalizmle doğrudan bir ilişkisinin bulunmadığını ifade eder. (Weber, 1997: 16) Verimlilik ilkesinin esas olduğu sürekli, rasyonel ve kazancın peşindeki ticari işletmeler modern ekonomide verimlilik arzusuyla paralel bir şekilde devamlılıklarını sağladıkları için kapitalizme ruhunu katan organizasyonlardır.

9

⁹ Weber; Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Ahlakı adlı yapıtında kapitalizmin kendini değişen biçimlerde ortaya koyan bir sistem olarak tanımlar. (Weber, 1997: 22) Batı medeniyeti dışındaki evrensel bir kültür tarihi okumasının yapılmasının zorluklarını ise kapitalizmin maceraperest, ticari, savaş, siyaset, işletme kazanç biçimlerine dayalı ortaya koymasından ziyade; özgür emekle birlikte burjuvaziye dayalı bir işletme biçiminin olmamasına bağlar. (Weber, 1997: 23) Batı feodalizmi içerisinde yetişen burjuvazi kapitalizmden önce gelişmiştir. Weber’e göre batılı modern anlamıyla kapitalizm teknik olanakların gelişmesi ile belirmiştir. Teknik ilerleme batının kendi sosyal düzeninin yönlendirmesi ile kapitalizmle birleşmiştir. Weber’e göre, usallık çağdaş kapitalizmde kendisini öngörülebilir olma ve hesaplanabilir olma ilkeleri üzerine kurar ve hesaplama ve cebir gibi yöntemler Hindistan’da keşfedilmiş olsa bile, Batı’da Batı’ya özgü bir kültür anlayışı ile birleşerek kapitalizmin hizmetinde öngörülebilir ve hesaplanabilir kılan bir zihniyetin doğuşuna sebep veriyordu.

Modern düşünce ve ekonomik bir üretim modeli olarak kapitalizm ilişkisi ise her iki unsurun da doğasındaki rasyonel ve sistematik olma özelliklerine indirgenebilir bir açıklamayı gerekli kılmaktadır. Ekonomide öngörülebilir kılma arzusunun veçhelerini sunan *Brubaker'in tabiri ile*:

“Modern kapitalizm, rasyonel (hesaplı ve sistematik) kâr arayışı, biçimsel olarak serbest emeğin rasyonel (sistematik ve hesaplanabilir) örgütlenmesi ve rasyonel (kesin, bütünüyle nicel) hesaplama işlemleriyle yürütülen ve rasyonel (kural-bağımlı, öndeyilenebilir) yasal ve siyasal sistemlerle garanti altına alınan pazardaki rasyonel (gayrî şahsi ve bütünüyle araçsal) mübadele aracılığıyla tanımlanır. Asketik Protestanlık rasyonel (metodik) özdenetim ve rasyonel (tutarlı) bir kader doktriniyle bireylere empoze edilen hoşgörülemez baskıdan kurtulmanın rasyonel (psikolojik olarak etkili ve mantıksal olarak makul) aracı olarak kendini rasyonel (mutedil, vicdani) ekonomik eyleme rasyonel (amaçlarla) adayışla karakterize edilir.” (*Brubaker, 1984: 2*).

Kendine has sistematik ve rasyonel bir zihniyete sahip devletin kapitalizmle ilişkisi ise devletin dönüştürücü ve şekil verici gücünü yadsımamamız gerektiğini ifade eder. Wood’a göre; “Devletin kapitalizmdeki rolü üretim sürecini doğrudan örgütlemek değil, o sürecin özel ellerde kapitalist yöntemle örgütlenmesinin koşullarını dışarıdan yaratarak yaptırımını sağlamaktır.” (Wood, 1981: 81)

5.Modern Ekonomik Gelişme Yaklaşımları

Modern toplumları ekonomik bir çerçevede değerlendirme çalışmaları saf ekonomist bir yaklaşımı içinde barındırmaktadır. Bu yönüyle böylesi çalışmalar modern topluma özgü ekonomik bir iktidar ilişkisi yorumlaması olarak değerlendirilebilir. (İnsel, 2000: 21) Ekonomi temelli anlayışın soyut düzeyde yaratmış olduğu değerler politik bir çerçeve içerisine oturmakta ve bir anlamda ideolojik bir devamlılık haline gelmektedir. Bu noktada da ekonomi politik (siyasal iktisat) yeni toplumun ideolojisini veya dünyevileştirilmiş dinini oluşturmaktadır. (İnsel, 2000: 53)

Modern dünyada üretim, tüketim, yatırım, ihracat veya büyüme gibi faaliyetlere verilen önem giderek artmaktadır. Fakat, bireylerin toplumsallaşma biçimleri de bu süreçle birlikte farklılaşmakta ve ekonominin tek belirleyici unsur olmadığının anlaşılması için şemsiye bir kavram sunmaktadır. Ekonomik birey ve toplumsal birey farklılaşmasının girift bir birleşim olduğunu unutmamak gerekliliği de

modern dünyayı anlamlandırmada önemlidir. Weber'in portresini çizdiği rasyonel insan, her anını ekonomiye indirgenmiş bir rasyonalite ile yaşamamaktadır. Modern toplumlarda bireyin toplumsal ilişkilenişi ve ekonomik siyasal bir süreç olarak ekonomik kalkınma siyaset ve ekonomiyi bir gelişim çizgisine oturtma eğilimi göze çarpar. Büyüme kuramlarının etrafında toplanan gelişme kuramları ekonomi ile politikanın ilişkisini ortaya koymaktadır. Gelişme kuramları, gelişmiş ve az gelişmiş toplumlar olarak toplumları kategorilere sokar ve az gelişmiş olarak nitelendirilen toplumları ekonomik olarak bir büyüme perspektifi içerisinde değerlendirir. Marksist, neo-Marksist ve neo-klasik ama Ortodoks iktisatçılar için gelişme ekonomisi, iktisat kuramı içinde yerini ancak büyüme ve uluslararası ticaret kuramlarının bir alt kolu olarak alabilmiştir.¹⁰(İnsel, 2000: 159)

5.1.Kalkınma İktisadının Doğuşu

Modern dünyada ekonomi, yapısal değişim ve yapısal farklılığının dönüşümünün önemli bir dayanak noktasıdır. Modern dönüşümlerin gerçekleşmesinin en önemli noktası da ekonomide büyüme sorunlarının çözümünü veya sürdürülebilir gelişiminin önündeki engelleri aşmaktır. (Eisenstadt, 2014: 55-73) Kalkınma sadece üretimin ve kişi başı gelirin artırılması olmayıp, az gelişmiş bir toplumda ekonomik ve toplumsal/kültürel yapının değiştirilmesi anlamını taşımaktadır. (Özdemir, 2014:4)

2. Dünya Savaşı sonrasında gelişen gelişme iktisadının kurucu sayılabilecek yazarlara (Rosenstein-Rodan, A. Lewis, R. Nurske gibi) göre, ülkelerarası gelişmişlik, niceliksel bir farkla ve sermaye birikiminin, kişi başına düşen milli gelir seviyesinin, sanayi üretiminin emek üretkenliğinin düşük veya yetersiz oluşu üzerinden açıklanmıştır. (İnsel, 2000: 162) A. Lewis görüşleriyle sınırsız emek arzı yolu ile büyümenin önündeki engel olarak nüfusu görmemiştir. Bettelheim ve Baran kalkınma için gerekli olan kaynağın tarım fazlası olduğunu, Fei ve Ranis kalkınmanın emek-yoğun tekniklere yönelerek ve tıpkı Rostow gibi kademeli bir şekilde gerçekleşeceğini

¹⁰ Örneğin, P. Baran Büyümenin Ekonomi Politikası'nda (1957), Ch. Bettelheim Planlama ve Hızlandırılmış Büyüme'de (1964), M. Dobb İktisadi Büyüme ve Planlama Üzerine Bir Deneme (1960)'de temel sorun olarak büyüme ele alınmıştır. (İnsel, 2000: 159) Ayrıca; neoklasik iktisadi yapıya dair Oskar Lange'nin uyumlu olarak gördüğü yapı ise merkezi bir planlama örgütü olmuştur. Oskar Lange büyüme için teknik bir seçimin akılcı yoldan, planla, yapılmasını savunmuştur.

önermişlerdi. Başka iktisatçılar ise, kalkınma için devlet müdahalesiyle tasarrufların arttırımı ile, gelir dağılımının vergilerle törpülenmesi yolunun seçilmesini önermişlerdir. Kuznets, ise devletin çıkar grupları arası çatışmayı çözebilmesini, alt yapı yatırımlarındaki sürekliliğini belirleyici olarak ele almıştır.

Bağımlılık iktisadı perspektifini ortaya koyan Emmanuel ise emek-yoğun tekniklerle gelişmenin sağlanamayacağını ve gelişmenin her yerde sermaye yoğun ve modern tekniklerle üretim yapmayı gerektirdiğini ifade etmiştir. (Akt. İnsel, 2000: 167, Emmanuel, 1982) Dengesiz gelişme modeli gibi modeller ise gelişme dinamiğinin kendiliğinden ortaya çıkmayacağını ve daima bir dış itici gücün gerektiğine inanmaktaydı. Uluslararası kalkınma macerasının olgunluk çağına girmesi ile birlikte, iktisadi koşulların her yerde aynı koşullar altında aynı sonucu vereceği fikri sarsılmaya başlamıştır. (İnsel, 2000: 169) Bu açıdan ekonomide gelişmenin; konjonktürel değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan ve evrensel, aşkın, doğal olmayan bir süreç olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Ulus devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte kalkınma gerekliliği daha da yükselmiş ve toplumsal kesimlerde daha hızlı bir kalkınma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bir anlamda kalkınma modern dünyada dogmatik bir gerçek olmuştur. (İnsel, 2000: 176) Kaldı ki kalkınma adına atılan her adım (kurulan bir fabrika, otel, baraj, köprü ayağı, plan ...) simgesel bir anlam taşımaya başlamıştır. Bu simgesellik ise meşruiyet doğuran veya tahakkümü arttıran bir üretim süreci olarak kavranmalıdır. Az gelişmiş ülkeler üzerinden düşünecek olursak; kurucu konumundaki bürokratik devletlerin bu simgesellikleri daha ön plandadır. Diğer bir ifade ile ulusal kalkınma söylemi modern meşruiyetin temelini oluşturmaktadır. (İnsel, 2000: 182)

Kalkınma iktisadı üzerine farklılaşan görüşlere rağmen kalkınma iktisatçılarının kalkınmanın ön koşulu olarak; merkezi, güçlü, modernleşmeci ve akılcı devletin varlığını kabul etmeleri bir rastlantı değildir. (İnsel, 2000: 186) Bir anlamda, 1950'lerde iktisatçılar arasında kabul edildiği gibi, kalkınma hamlesini başlatmak için iradeci ve otoriter ulusal bir devletin varlığı gerekmektedir. Bu haliyle devlet, toplumsal yapı öngörülen bir zaman dilimi içinde gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu amaçla, tarımdan sanayiye fazla aktarımını sağlamaya, yüksek yatırım oranlarını gerçekleştirmeye, talebi yönlendirip denetlemeye ve dış ticaret hadlerini mümkün olduğu kadar belirlemeye çalışırlar. Devlet işletmeleri, dış ticaretin denetlenmesi veya

devlet tekeline alınması ve iktisadi yaşamın ayrıntılı biçimde denetlenmesi, yaygın sübvansiyon politikaları, planlama, iktisadi kalkınma dinamiğinin kurulması, harekete geçirilmesi ve sürekli beslenmesi ve gidişatının denetim altında tutulması kullanılan araçlardır. Hedef olarak belirlenen kalkınma, ilerici bir söylem ışığında; dinin ve kabilesel bağların gücünü gitgide kırmaktadır ve tabi ki ideolojik bir söylem halini alan kalkınma maddi ve materyalist düzeyde karşılanmak zorundadır. (İnsel, 2000: 189)

Devletlerin, uluslararası sistem içinde bulunan diğer türdeşlerine karşı kendi yurttaşları ile oluşturduğu ulusal bütünlük, dış dünyaya karşı kalkınma ile desteklenmektedir. Karşılıklı bir ilişki içinde olan iktisadi gelişmeyi siyasal gelişme takip eder. Lipset'e göre siyasal gelişim için öncesinde bir miktar iktisadi gelişim gerekmektedir. (Lipset, 1986) Bu noktada; Weber iktisadi gelişmenin bir toplumda sürekli olması için belirli ölçüde bazı kültürel ve siyasal önkoşulları sağlaması gerektiğini ifade eder. Kültürel anlamda protestan etiğini, siyasal anlamda öngörülebilir ve hesaplanabilir istikrar düzenini gerekli görmektedir.

5.2.Gelişme Tarihi Aşamaları

Haldun Gülalp, gelişme tarihini sermaye birikimine dayalı olarak 3 farklı döneme ayırmaktadır.¹¹ Bu dönemler; (a) ticaret ve tarım sermayesi birikimine dayalı ihracat ekonomisi dönemi, (b) öncelikle iç pazara dönük sanayi sermayesi birikimine dayalı ithal ikameci dönem (c) iç pazarın değişen biçimlerde uluslararası rekabete açıldığı ve genellikle ihracata dönük sanayi sermayesi birikiminin öncelik aldığı ithal ikamesi sonrası dönem.(Gülalp, 1983:10-11) Bu üç siyasal aşamaya ise; oligarşik, popülist, ve bürokratik-otoriter devletler denk düşer.(Gülalp, 1993:71)

¹¹ Gülalp "Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri" adlı eserinde Latin Amerika ile Türkiye gelişim tarihini inceleyerek iki ülke arasında karşılaştırmalı bir analiz yapmıştır. Sermaye birikiminin gereklerine karşılık olarak devletlerin bağımsızlık derecelerini araştırdığı çalışmasında; siyasal rejimler ve resmî ideolojilerin evrimini iki sorun alanı olarak görmektedir. Sermaye birikimi ekseninin dışında yapılan gelişim tarihi incelemelerinde bürokrasi ön plana çıkmaktadır. Bu noktada Boratav; "tarihin belli anlarında, özellikle büyük dönüşüm ve çöküntü dönemlerinde siyasi iktidarların sınıfsal niteliğinin belirli olamayabileceğini; herhangi bir sınıfa dayanmayan tarafsız, salt rasyonel bir görünüş taşıyabileceğini ifade eder. Böylesi anlar için bürokrasiyi, aydınları, hâkim sınıf sanan görüşler yaygınlık kazanabilir." (Boratav,1974: 24) diyerek devletin görece özerkliği temelinde bir açıklamaya katkıda bulunur. Bu noktada belirtmek gerekir ki devletin görece özerkliği yöneticilerin üretim araçlarına sahip olan sınıflardan bağımsızlığına bağlıdır. (Trimberger,1978: 7)

Türkiye’de de gelişme tarihi bu aşamaları izlemiş ve sermaye birikiminin gerektirdiği biçimde değişim göstermiştir. Devletin oluşturup uygulamaya koyduğu gelişme stratejileri ise, sermaye birikim süreçlerinin gereklerine göre belirlenmektedir.

Bu bağlamda, bir devlet işletmesi olarak Sümerbank’ın kuruluşundan özelleştirilmesine kadar geçen süreçte izlediği aşamalar da sermaye birikim süreçlerinin gereklerinden bağımsız düşünülemez 2. Bölümde Sümerbank’a kaynaklık eden tarihsel miras modernleşme ve ekonomik anlamda kurumsallaşma/yapılaşma perspektifi içerisinde Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyet’ine kadar olan tarihsel süreç içinde incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERBANK ÖNCESİ: DEVLET, TOPLUM, EKONOMİ

A. Sanayi Devrimi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

16.yy'dan başlayarak tarımda gelişen kapitalist ilişkiler temelinde ekonomik büyümesini devam ettiren İngiltere'de başlayan sanayi üretimi büyük değişikliklere yol açmıştır. Tarıma dayalı olarak, serbest piyasa ve mübadele ilişkileri ile üretim ve ticaret yapılan İngiltere'de kapitalist üretim ilişkilerinin gelişkin olduğu görülmektedir. Teknik bir sıçrayışı ifade eden Sanayi Devrimi, 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır.

Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomik açıdan yaşanan verimlilik artışıyla birlikte toplum alanında bazı dönüşümler gerçekleşmiştir. Mülkiyetsiz köylülerin göçü ile şehirlerde özgür emek artmış, emek verimliliğinde artış sağlanmış, üretim maliyetleri azalmış, ülkedeki iç ticaret hacmi genişlemiş, ulusal bir ekonomi ve ulusal bir pazar oluşmaya başlamıştır. (Pamuk; 2014: 84.) İlk evrelerinde pamuklu dokuma ile özdeşleştirilen sanayi üretimi ile birlikte üretimde büyük verimlilik artışları meydana gelmiştir. Tekstil ürünlerinin üretimi ile karakterize edilen sanayi ürünlerinin üretiminden sonra, kömür üretimi ve demir-çelik gibi sanayi dalları gelişme imkânı bulmuştur. Sanayi üretimi İngiltere'den başlayarak Kıta Avrupası ülkelerine (Fransa, Belçika, Almanya ...) oradan da Pazar arayışı içerisinde olan, Batı Avrupa ülkeleri vasıtasıyla diğer ülkelere yayılmıştır. Sistemin pazarlarını genişletme zorunluluğu uluslararası düzenli bir iş bölümünün de oluşmasına yol açmıştır. (Gülalp, 1979: 17)

Üçüncü Dünya veya çevre ülkeleri olarak adlandırılabilen ülkelere deniz taşımacılığının da gelişmesi paralelinde sanayi mamulleri satılırken bir yandan da ticareti genişletme düşüncesi ile çevre ülkelere altyapı yatırımlarını finanse etmek için sermaye akışları da gerçekleşmiştir. Uluslararası ticareti canlandıracak alt yapı yatırımları ağırlıklı olarak; demiryolları ve limanların inşasıydı. Dolayısıyla, liberal uluslararası sistem, pazara öncelik veren bir anlayış temelinde ve İngiliz sterlininin önderliğinde dünyaya yayılan altın standardı ile birlikte gelişim göstermiştir." Bu

anlamda yabancı sanayi üretimi malların Osmanlı coğrafyasındaki dolaşımı ve yabancı özel sermayenin ülke içindeki varlığı ile birlikte düşünüldüğünde Şevket Pamuk'un dünya tarihinin ilk küreselleşme çağı olarak adlandırdığı döneme girilmiştir. (Pamuk; 2014: 85)¹²

Kısaca, makine alegorisi üzerinden anlatırsak, İngiltere'deki teknik anlamda dönüşümlere yol açan teknolojik makine tüm dünyada dönüşümlerin yaşanmasına yol açmıştır. Farklı coğrafyalara yayılan makineler gittikleri coğrafyalarda üretimleri için gerekli altyapı, ulaşım, doğal kaynak, sermaye, girişim, emek gibi üretimle ilişkili faktörler üzerinde dönüşüm yaratmışlardır. Makine, ayrıca, gittiği coğrafyalarda yönetsel, örgütsel, kurumsal yapıları da dönüşüme uğratmıştır.

Osmanlı Devleti coğrafyasında ticari faaliyet yürüten başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler, Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasını istemekteydi. Rusya'nın sıcak denizlere erişme politikasına karşı Avrupalı devletler ile iyi ilişkiler yürütmek isteyen Osmanlı yöneticileri İngiltere'den alacakları siyasal ve mali desteğe karşılık olarak bir takım ekonomik imtiyazlar vermişlerdir. (Pamuk; 2014: 96) Sağlanan bu ekonomik imtiyazlar Osmanlı Devleti'ni siyasi olarak güçlendirirken ekonomik açıdan olumsuzluklar doğuruyordu. 1838 yılındaki dış ticaret anlaşması 1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci, 1850 yılından sonraki dönemdeki demiryolları yapımı, 1856 Islahat Fermanı ile birlikte yabancı sermaye yatırımlarına verilen izinler, 1867 yılında yabancıların İmparatorluk'tan toprak almasına kadar giden süreçle birlikte ekonomi alanı Osmanlı yöneticilerinin Avrupalı devletlerin siyasal ve mali desteğini kazanma adına zora sokulmuştur. (Pamuk, 2014: 96) 19.yüzyılda yaşanan bu çevreleşme süreci içerisinde Osmanlı merkezi bürokratları dünya ekonomisine entegrasyonda kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Osmanlı Devleti'ni çevreleşme süreci içerisinde özgül bir konuma sokan özellikler ise; bu merkezi devlet içerisinde merkezi bürokrasinin diğer sınıf ve gruplar arasındaki görece gücü, siyasal bağımsızlığın devamlılığı dolayısıyla resmen sömürge olmayışı, hiçbir Avrupalı devletin, tek başına, Osmanlı Devleti'nin karşısında siyasal bir güç olarak bulunmayışı, toplumsal yapıda küçük köylülüğün varlığı gibi özellikleri

¹² Bkz. "Osmanlı İmparatorluğundaki Avrupa Özel Sermayesi" (Tezel, 2015: 99)

dolayısıyla merkezi yönetimin rızası dahilinde bir sömürgeleştirme süreci yaşanmıştır. (Aytemur, 2007: 7-8)¹³

B. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kalan Ekonomik Miras

18. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de başlayan sanayileşmeden Osmanlı Devleti de etkilenmiş ve İngiltere'nin, özellikle makineleşmeye dayalı dokuma endüstrisi ürünleri, Osmanlı'da el tezgâhları seviyesinde kalan dokumacılık faaliyetlerine ket vurmuştur.

Osmanlı'da kendi içinden gelişen bir kapitalist gelişimin önünde engel teşkil eden bir takım geleneksel uygulamaların varlığı geleneksel aktörlerin ekonomik anlamda yürütmüş olduğu eylemlerde aramak gerekir. Siyaseten mülk edinme biçimleri olarak genel bir çerçeve içinde sunabileceğimiz; gedik usulü, Ahilik, fütüvvet anlayışı, müsadere, lonca teşkilatları, fiyat denetimi, sermaye yetersizliği, İslami kanaatkarlık ve girişim özgürlüğünün önündeki engeller sıralanabilir. (Yerlitaş, 2013: 9-14)

Osmanlı Devleti'nin Sanayi devrimi ile iktisadi ve askeri anlamda güçlenen Avrupalı ülkelere nazaran geride kalması yöneticiler tarafından fark edilmiş fakat; sanayileşmeye verilen önem yeterli düzeyde olmamıştır. Sanayileşme adına atılan adımlar askeri anlamda güçlenme kaygısı ile ordunun güçlendirilmesi doğrultusunda atılmıştır. II. Mahmut'la birlikte yönetim anlamında merkeziyetçi eğilimler artmıştır. Yapılan reformlar batı ülkeleri model alınarak yapılan; güçlü bir ordunun kurulması, vergi gelirlerinin arttırılması ve merkez ve taşra yönetiminin etkin kılınmasını içeren reformlar olmuştur.

Osmanlı'da III. Selim ve II. Mahmut ile başlayan reformlar, 1839 yılında idari, mali ve adli bir takım değişiklikleri ön gören Tanzimat Fermanı ile farklı bir boyuta geçmiştir. (Kasaba, 1993: 46-47) Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm uyruklara temel bireysel hakların tanınması ve özel mülkiyetin devlet güvencesi altına alınması (müsadere yasağı), gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin kaldırılıp

¹³ Osmanlı'da özellikle Tanzimat Fermanı ile yoğunlaşan merkezileşme çabaları merkezi bürokratik yapının cumhuriyete miras kalan özelliklerini görmek açısından, Bkz. (Ortaylı, 2017) Osmanlı Devleti döneminde eğitim, yargı, hukuk, taşra yönetimi, maliye gibi konularda bir ana temayı sunan merkezileşme olgusu cumhuriyet döneminde Osmanlı'dan ve Cumhuriyet yönetimine doğru ilerleyen bir sürekliliği ifade eder.

askerlik bedeli alması gibi uygulamalar devletin maliye ve ordu alanında yaptığı reformlardır. Islahat Fermanı ile birlikte maliye ve ordu alanındaki reformlara ek olarak; bürokrasi, eğitim, hukuk, yargı alanında birçok reform yapılmıştır. (Pamuk; 2014, s.90.) Merkezi yönetim geleneksel ekonomik yapıları korumak adına hem içeride hem de dışarıdaki koşulları göz önüne alarak esnek, pragmatik ve müzakereyi temel alan ve gerektiğinde kurumsal değişikliklere başvurmadan çekinmeyen bir tavır içerisinde olmuştur.

Tanzimat Döneminde merkezîyetçi devlet yönetiminin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali önceliklere göre belirlemesine ilişkin olarak; 1830 ve 1840'lı yıllarda Avrupa'dan ithal makine ve teçhizatlar ile hizmete açılmış fabrikalar örnek verilebilir. Çünkü; dönemde kurulan fabrika işletmeleri saray (merkezi yönetim), ordu ve donanmanın ihtiyaçları doğrultusunda üretim faaliyeti yürütmekteydi. Bu fabrikalar, Osmanlı modernleşmesinin askeriye içinde başladığını ileri süren tezle birlikte düşünüldüğünde, Türk modernleşmesinin sanayileşme üzerinden bir okumasını yapmayı önemli hale getirmektedir. İnceleme konumuz olan Sümerbank'a miras kalan bu fabrikalar aşağıda ele alınmaktadır.

1. Osmanlı Devleti'nde Kurulan Sümerbank'a Miras Fabrikalar

a. Feshane Fabrikası

1835 yılında Hazine-i Hassaya ait olarak 'darülsınaa' diye nitelendirilen bu imalathane fes üretimi yapabilmek için geleneksel yöntemlerle faaliyet göstermiştir. Fabrika, hayvan gücüyle dönen çarklarla enerji ihtiyacını karşılamıştır. "1843-1851 döneminde çevirici güç olarak buhar gücü ve makine kullanımına geçilmiş aynı zamanda Fransa ve Belçika'dan yeni makineler getirtilmiştir." (Toprak, 1990: 11.) Bu haliyle bir dokuma fabrikasına dönüştürülmüştür. 1849 yılından sonra fabrika sadece ordu için değil aynı zamanda piyasa için de üretim yapılmış ve Vezneciler, Çarşı içi, Tophane, Beşiktaş gibi semtlerde kiralanarak dükkanlarda halka satış yapılmıştır. (Toprak, 1990: 11.) 1876'da ordu yönetiminin eline geçen fabrika bu tarihten sonra 1923 yılına kadar İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü, 1923' den 1925 yılına kadar Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Feshane

Fabrikası üretmiş olduğu fes ve kumaşlar ile 1893 yılında Chicago’da açılmış uluslararası bir sergide ödüle layık görülmüştür. (Güçlü, 2015: 38).

b. Basmahane Fabrikası

Bez üretimi yapmak için kurulan fabrika Barutçu Ohannes tarafından 1850’de kurulmuş, ilk makine üretiminin (inorganik enerji ile) yapıldığı fabrikadır. Fabrika el kalıpları ile basma, çadır ve Amerikan bezi üretimi gerçekleştiriyordu. 1860’lardan sonra maliyetlerin yüksekliği sebebiyle faaliyetlerini sürdürmemiş önce Hazine-i Hassa’ya 1867’de de Harbiye Nezareti’ne geçen fabrika kaput bezi, çamaşırlık gibi askeri ihtiyaçları karşılamak için üretim yapmıştır. (Kurt ve Kuzucu, 2016: 251) “20. yüzyıl başlarında fabrikaya eklenen el tezgâhı kısmı ile Bursa havluları, peştamallar, yemek peçeteleri, sofra örtüleri, bürümcük peşkirler, sedir örtüleri, perdelik bezler üretilmiştir.” (Toprak, 1990: 15) 1923’te Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü’ne devrolan fabrika 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası’nın kurulması ile birlikte bu bankanın bünyesine katılmıştır. Kurulduğu zamanda yüksek teknolojiye sayılabilecek bir teknolojiye sahip olan fabrika 1924 yılına kadar köklü bir revizyona tabi tutulmamıştır.

c. Hereke Fabrikası

Hereke fabrikası 1843 yılında 50 pamuklu ve 25 canfes tezgâhı ile donanmış olarak faaliyete başlamıştır. (Kurt ve Kuzucu, 2016: 251) Tanzimat Döneminde devletin ihtiyacını karşılamak için Gördes ve Demirci’den getirtilen ustalar ile birlikte Hereke’ de halı üretimi yapılmıştır. (Toprak, 1990: 16) 1900’lerde Goblen tipi halı üretimi de yapılan fabrikanın desen çeşitliliği gün geçtikçe artmış ve dünyada tanınır bir üne kavuşmuştur. 1905’ de bünyesine bir fes imalat birimi de katılmıştır. 1918’de tezgâh sayısı 52 ‘ye çıkarılmış ve bundan böyle Hereke yünlü dokuma fabrikası görünümünü almıştır. Ayrıca; perakendecilik ile İstanbulluları buluşturmuştur. (İdil, Sert, 2016: 13).

d. Beykoz Fabrikası

1800’lerin başında debbağlarından (sepici) Hamza’nın Beykoz deresinin boğaza karıştığı yerdeki değirmenin çarklarından yararlanarak kurduğu bu fabrika “1810’da devlete intikal etmiş ve Debbağhane-i Amire adını almıştır.” (Toprak, 1989: 17) I. Dünya Savaşı sırasında ordunun deri ve kundura ihtiyacını büyük ölçüde bu fabrika karşılamıştır. Millî mücadele dönemi sonunda da Askeri Fabrikalar Umum

Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Daha sonrasında 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası bünyesine katılmıştır. Sümerbank'a devrinden sonra fabrika Balkanların en büyük kundura ve deri fabrikası konumuna gelmiştir. (Sümerbank Cumhuriyet'in 25. Yılı Özel Sayısı: 37).

2. Devrim ve Savaş Yılları 1908-1922

Korkut Boratav'a göre, 1908 yılında İttihat ve Terakki ihtilalcilerinin ve 1922 yılında Atatürk'ün devraldığı Osmanlı mirası yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısının belirleyici özelliklerini yansıtmaktadır. Bu belirleyici özellikler dünya ekonomisi içindeki ihtisaslaşma alanı; Osmanlı ekonomisinin hammadde ihracatçısı olması ve sanayi ürünleri ithalatçısı olmasıyla açıklanmaktadır. Bununla birlikte, sanayi üretiminin Osmanlı topraklarındaki nüveleri olarak görebileceğimiz birçok imalathane de bulunmakta ve sanayi üretimi ile ilgili girişimler sadece devlet eliyle yürütülmemektedir.

“1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımlarında, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş sanayi tesisleri; 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma, ve 5 sair dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kağıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikası şeklinde sıralanabilir.”(Boratav, 2016a: 20-21)

Piyasada ekonomik mübadeleye konu olan ticaret mallarının kaynağı ise ağırlıklı olarak batılı merkez ülkelerdir. Ticaretle uğraşan kitlenin (Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni nüfus ağırlıklı) dışında genellikle küçük ve orta sermayeli (dolayısıyla esnaf özellikleri ağır basan) Türk ve Müslüman zayıf dağınık ve kopuk bir görünüm içerisindedir. 1913 dönemi öncesinde Osmanlı ekonomisinin görüntüsü; dış ticarete ve yabancı sermayeye açık tarım ağırlıklı bir ekonomi izlenimi sunmasıdır. (Pamuk, 2014: 11)

Osmanlı ekonomisini zor duruma düşüren başka sorunlar ise Duyun-u Umumiye borçları, Osmanlı Bankası ve kapitülasyonlardır. Bu sorunlar Avrupa

sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdir. (Pamuk, 2014:158) Avrupa sermayesinin Osmanlı toprakları üzerinde edindiği güç, büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi gibi yerel unsurlardan ziyade merkezi bürokrasi ile sağladığı uzlaş, pazarlık ve mücadelelerden doğmuştur. Bu noktada, piyasa bileşenlerinin mübadele ilişkileri değil; merkezi bürokrasinin ekonomik müdahilliliğinin etkin olduğunu söylemek doğru olacaktır. (Pamuk, 2014:158) İdris Küçükömer' e göre ise; Osmanlı Devleti'nde batı kurumlarının kurulması “tarihi kapitalist üretim ilişkilerine bağlı üst Batı müesseselerini alma prensibi, içeriden bir sınıf tarafından getirilmekten daha çok, açıkça dışarıdan kapitalizmin zorlamaları ile getirilmiştir. (Akt. Ateş, 2015 :80, Küçükömer, 2009: 69) Fakat, burada belirtmek gerekir ki İlber Ortaylı dış zorlamanın modernleşme sürecinin temel belirleyeni olduğunu redderek “Akdeniz’in doğusunun modern modeli gözlemekte ve yavaş yavaş benimsemekte oldukça bağımsız ve kendiliğinden davrandığını” ve dolayısıyla batılılaşmanın dış zorlamadan çok bir iç kararın sonucu olduğunu” belirtir. (Ortaylı, 1995: 11)

1838 Balta Limanı Sözleşmesi ile ekonomik olarak dışa açılan Osmanlı ekonomisi 1914 sonrasında hızlı bir şekilde kendi içine kapanmıştır. Bu tarihten sonra 1980'lere dek sürecek bir ekonomi politikasının temel ilkeleri olan kendi kendine yeterlik, korumacılık, sanayileşme ve milli iktisat ilkeleri benimsenmeye başlanmıştır. (Pamuk, 2014: 163)

Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgilerle birlikte Osmanlı coğrafyasında önemi anlaşılan milliyetçilik 1.Dünya Savaşı ile birlikte, değinileceği üzere, yeni filizlenen bir milli iktisat anlayışının da doğmasına neden olmuştur. Ahmet Mithad Efendi söz konusu dönemde Osmanlı'da F. List' in dile getirmiş olduğu haliyle milli iktisadı niteleyen korumacı ekonomi politikalarını ilk kez dile getiren isimler arasında olmuştur. (Kesgin, 2013:68) Yapılan dış ticaret anlaşmaları gereği, gümrükler üzerinde değişiklikler yapılamamasından dolayı dönemdeki milli iktisat yaklaşımlarının dış ticaret alanında fazla bir etkisi olamamıştır. (Pamuk, 2014: 164) Fakat; dönemin koşulları gereği ortaya çıkan Milli iktisat anlayışı önemini tarihsel süreçte göstermektedir. Bu açıdan, Balkan Savaşlarından sonra canlanan milliyetçi düşünce ile birlikte canlanan milli iktisat yaklaşımını anlamlandırmak önemlidir.

3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Milli İktisat Anlayışı

1908 devrimi sonrasında iktisadi düşünüş anlamında Osmanlı Devleti'nde 'serbesti' kavramına sıkça rastlanmıştır. Serbest-i mukavelat ve serbest-i mübadelat ilkeleri ışığında iktisadi anlamda serbest ticaret ve rekabet anlayışı benimsenmiştir. (Toprak, 1995: 10) Bu anlayış çerçevesinde birey hayati önemdedir ve bireysel çıkar toplumsal refahın ön koşulu olarak görülmektedir. Âdem-i merkezîyetçi görüşleri ve serbest girişimciliği savunan tavrı ile bilinen Prens Sabahattin ve klasik iktisat öğretisini benimsemiş Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'in Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda (dergi) savunduğu bu ekonomik düşünce modeli bireyciliği toplumculuktan üstün tutmuştur. Mehmed Cavid Bey'in kendine ait olan dergisi meşrutiyet liberalizminin kuramsal yayın organı olarak çıkmaktaydı. Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin ancak sermaye ile düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. (Toprak, 2012: 92) Ona göre emek sermayeden önce değildi. Sermaye bir ülkede emeğin güvencesi, fabrikaların ve ticarethanelerin kurulma sebebi ve uygarlığın sebebidir.

Milli iktisat anlayışı ise liberal ilkelerin savaşlar vesilesiyle aksaklığa uğradığı temelinde bir anlayışı bünyesinde barındırmaktadır. Dış ilhamını Alman tarihçi ekolünün korumacı doktrininden alan ve sanayileşmeyi büyümenin yolu olarak gören bir yaklaşımın savunucuları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili mensuplarından Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürlerin İktisadiyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında milli iktisat okulunun ana savlarını savundukları görülebilir. (Boratav, 2016a: 26)

Ziya Gökalp organik toplum bağıyla total (bütünsel) bir görünüm atfetmiş olduğu Osmanlı ülkesinin dışarıya kapanarak milli iktisat anlayışı çerçevesinde hem tarım hem de sanayi toplumu olarak kendini var edebileceğini savunmuştur.¹⁴ Gökalp'e göre, Osmanlı'da ekonomi uzun yıllar kozmopolit bir nitelik taşımıştı. 1.Dünya Savaşı'ndan sonra okullarda okutulan Manchester iktisat okulunun savunduğu haliyle kozmopolit bir iktisat anlayışı savunulamazdı. Kaldı ki, İngiliz tarzı

¹⁴ Osmanlı Devleti döneminde toplumsal bir yaklaşımı ifade eden bu bütüncül yaklaşım, Cumhuriyet döneminde de halkçılık ideolojisi adı altında bir anlamda sürmüştür. Bu anlamda Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde toplumla ilgili yaklaşım büyük bir benzerlik göstermektedir.

bir iktisat anlayışı Osmanlı'ya uyarlanamazdı. Çünkü, artık Manchester iktisadının kozmopolitlikle bir ilişkisi olmadığı gibi, sanayileşmiş ve bu nedenle serbest ticarete açılmakta sakınca görmeyen İngiltere'nin kendi milli iktisadı olduğu anlaşılmıştı. (Akt. Toprak, 1995: 12, Gökalp, 1918: 322-323) Gökalp, bu gerçeğin Alman Friedrich List ve John Rae tarafından fark edildiğini vurgulamıştır.

Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan gıda kıtlığı ve ülkelerle yapılan dış ticaretin artması ile paralel Osmanlı topraklarında kendine yetme anlayışı belirmiştir. Savaşın etkisiyle değişen koşullar Tekin Alp'e de Türklerin bir an önce milli bir iktisat oluşturması ve milli iktisatçıları yetiştirmesi gerektiğini düşündürmüştür. (Akt. Toprak, 1995:15-; Alp, 1330: 562). Tekin Alp'e göre her ne kadar Bismark Almanya'nın siyasal gücünü ve büyüklüğünü sağlamış ise; List de ekonomi ile ilgili düşünceleri ile Almanlara iktisadi büyümenin yolunu göstermiştir.

Milli iktisada göre, her ulusun kendi iktisadi gerçeği vardı ve o ulusa özgü bir dizi kurumda belirirdi. (Toprak, 1995: 16) Bu yüzden, iktisadi gerçeklik klasik liberal anlayışta değil ulusların kendi gerçekleri gözlenerek yakalanabilirdi. Klasik iktisat olanı değil olması gerekeni ortaya koyarken; milli iktisat insan ve insanlık arasında bir ara form olarak ulusun somut koşullarını öngörmeyi ilke edinmiştir. Milli iktisada göre; ulusların tarihi ve geçmişi bilinmeden bir yere varılamazdı.

Milli iktisat, Türk memleketinin tarım toplumu olarak anılmasının ve bunun bir kader olarak görülmesinin karşısında olmuştur. Batılı sanayi ülkelerinin yaptıkları gibi kaderin, Türk ulusuna bahşetmediği şeyleri ilim ve fen ışığında elde etmek gerekirdi. Ziya Gökalp milli iktisadı kurmak için iki aşama belirlemiştir. Bu aşamalardan ilki ülkenin kendi kendine yetmeye çalışması süreci (etkin bir birikim süreci), ikincisi; sosyal bir devletin kuruluş aşaması (servet dağılımının adilane dağıtılması)'dır. Bu aşamaları geçmek için etnik türdeşlik önemlidir. Çünkü; Gökalp'e göre, çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurun iş bölümüne dayalı bir toplumsal yapı ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı'da Müslüman-Türklerin asker ve memur olduğu, gayrimüslimlerin ise sanatkâr ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş bir topluma dönüşemezdi. Çünkü ulusları var eden ortak bir vicdan bulunmamaktaydı. Gökalp, milli iktisada ilişkin görüşlerini Durkeimci bir okuma ile organik dayanışma ve iş bölümüne dayandırmaktadır. Türklerin her türlü faaliyet alanında kendine iş edinmesi gerektiğini savunan Ziya Gökalp, Türklerin iktisadi

sınıflara ayrılmamasının bir sonucu olarak güçlü hükümetlerden mahrum kaldığı görüşündedir.

Son olarak Yusuf Akçura da Müslüman-Türk unsurların maddi üretime katılmasını önemli bulmuştur. Akçura'ya göre Müslüman-Türk unsurlar girişimci, ticaret erbabı, bankacı ve sanayici olmalıydı. Akçura'ya göre, Türkler Avrupa sermayesinden istifade ederek sermayedar burjuva sınıfı çıkaramazlarsa çağdaş bir devlete dönüşemezdi. Osmanlı Devleti'ni ancak Türk burjuvazisi kurtarabilirdi. Türk burjuvazisinin gelişimi sekteye uğramazsa; Osmanlı Devleti sağlam temeller üzerine otururdu. (Akt. Toprak, 1995: 20, Akçuraoğlu, 1330: 2102-2103)

Birinci Dünya Savaşı'nda Pazar mekanizmasının bozulması, spekülâtif girişimler, istifçilik, karaborsacılık gibi faaliyetler, devleti ister istemez iktisat politikasının belirlenişinde etkin olmaya ve ahlaki bir öğreti olarak milli iktisat öğretisini uygulamaya zorlamıştır. Belirlenen iktisat politikasının temel aksiyonları ise müdahaleci ve devletçi nitelikler taşıyordu. Milli iktisat içine doğduğu savaş koşullarındaki ahlaki çarpıklıkların karşısında bir ahlak anlayışını da ihtiva ediyordu. Ülkede ahlakın yükseltilmesi için önce korporasyonların “meslek sınıfları”nın geliştirilmesi gerekirdi. (Akt. Toprak, 1995: 21, Toprak, 1980: 41-49) Gökalp'e göre iktisadi gelişmişliğin son aşaması olan milli iktisadı, kent düzeyinden başlayarak; ulusal düzeyde örgütlenecek esnaf korporasyonları yönlendirecekti. Yine Gökalp, savaş koşulları ile birlikte dayanışmacı bir ekonomi perspektifi sunan milli iktisat ile meslek zümrelerini toplumsal organizma içerisinde hayati işlevler üstlenen organlar olarak görmüştür.

Cumhuriyet döneminden önceki iktisadi gelişmelere bağlı olarak devlet örgütünün yeniden düzenlenişi ve yeniden kurumsallaşması, yasal düzenlemeleri, sanayi ve şirketlerin kurulması yönündeki çaba ve teşvikleri, ekonomik bağımsızlık için atılan adımları ve savaşın hâkim olduğu coğrafya üzerinde savaş ekonomisine dayanan araçların pratik anlamda kullanıldığı bir dönüşüm/değişim çerçevesi sunmaktadır. Bu anlamda dönemdeki geleneksel ekonomik yapıyla ilişkili adımlar atılmıştır. Dönemde devlet yönlü düzenlemeler, dönüşümler ve yeni kurumların kurulduğu gözlenebilmektedir. Sultanın keyfiliğini ortadan kaldıran bir dizi kanun ve kararname, devlet örgütünün birçok alanda yeniden düzenlemesini içeren kanun ve kararname modernleşmeci nüveler barındırmaktadır. (Boratav, 2016a: 30-31)

Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşık ve incelmış bir kurumlar şebekesi vardır. (Mardin; 2000, s.79) Türkiye'de modernite bürokratik süreçler sonucu inşa edilmiş, Batı'daki gibi burjuvazinin güçlenmesi ve onun itkisi ile olmamıştır. (Kahraman; 2002, s.82) Bu yorum, erken cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan iktisadi, siyasi, toplumsal ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki modernleşme uygulamalarında batılı anlamda bir burjuva varlığının ülkede olmayışını ifade eder¹⁵ Fakat, Osmanlı döneminden kalma tüccar, büyük toprak sahipleri gibi eşraftan sayılan kimselerin hükümetlerle ilişkilerine bağlı olarak yapısal ve kurumsal olarak bir takım modernleşmeci faaliyetlerin sergilenişinde etkili olmuşlardır. Modernliğin taşıyıcı ve kurucuları ise asker, bürokrat ve aydın üçlüsünden oluşmuştur. (Durdu, 2018: 168)

C. Modernleşme Penceresinden Cumhuriyet'in Erken Dönemi

Osmanlı Devleti'nin son hükümetleri ile Ankara hükümeti arasındaki iktidar mücadelesi sonrası 1923'te yönetsel biçimine kavuşan Türkiye, erken cumhuriyet döneminde pek çok modernleşme uygulamaları ortaya koymuştur. Aşağıda, tezin ilk bölümünde sunulan kavramsal çerçeveye uyumlu olarak, devlet/siyaset, toplumsal/kültürel, uluslararası ilişkiler ve ekonomi alanlarındaki uygulamalar ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son hükümetleri ile Ankara hükümeti arasındaki iktidar mücadelesi sonrası 1923' de yönetsel biçimine kavuşan Türkiye, erken cumhuriyet döneminde pek çok modernleşme uygulamaları ortaya koymuştur. Tezimizin ilk bölümünde kavramsal çerçevesi sunulan ekonomi, devlet/siyaset, toplumsal ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki uygulamaların genel niteliği sanayileşmenin bir gereği olarak ve ülke içinde nizami bir düzen kurulması amacı taşıır.

¹⁵ Korkut Boratav bir sınıfın anatomisini ortaya koyduğu bir eserinde toplumsal sınıf ve toplumsal grup ve tabakaların farklılığına değinir. (Boratav, 2016b: 15-23) Sınıflar üretim ilişkileri içerisinde ikili bir karşılık doğururken; toplumsal tabaka ve gruplar üretim ilişkileri dışındaki ikincil bölüşüm ilişkisi içerisinde oluşmaktadır. Bu minvalde erken cumhuriyet döneminde ekonomik aktörleri sınıfsal bir nitelime içerisine almak ayrı bir çalışmanın konusudur. Aynı doğrultuda Ayşe Buğra, bir çalışmasında erken cumhuriyet döneminde sınıfsız Türk toplumu fikrinin Osmanlı geleneği ile yakın bir ilişkisi olduğunu, dönemdeki girişimci dernekleri faaliyetleri içinde sınıf, çıkar, lobi gibi sözleri kullanmaktan özenle kaçınıldığını ve taleplerin milli çıkarlara atıfla dile getirildiğinden bahseder. (Buğra, 2016:59)

1.Devlet ve Siyaset Alanı

Türk modernleşmesi batıdaki örneklerinin aksine bir burjuva sınıfının üzerinde değil bürokratik bir süreç içerisinde modernleşmesini sağlamıştır. “Devlet, daha sonra kendisini taşıyacak burjuva sınıfını oluşturup güçlendirmeye çalışmıştır.” (Kahraman, 2004) Türk modernleşmesinin Tanzimat’tan bu yana devralmış olduğu yönetim mirası; merkezcilik, paternalizm ve mevzuatçılık geleneklerinden oluşmaktadır. (Aytemur, 2007: 13) Bunun dışında, yönetim kurumlarını da değiştirmeksizin almıştır. (Ökmen, 2001)

Devlet ve siyaset alanında cumhuriyet yönetiminin attığı adımlar dine ve geleneklere dayanan geleneksel hukuk normlarını devlet alanı dışına iten bir görünümde dir. Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924), 1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu), 1924 Anayasası (20 Nisan 1924) Türkiye modernleşmesinde cumhuriyetle birlikte başlayan dönüşümün siyasal/yönetimsel değişiklikleridir.

Şeriyeye ve Evkaf Vekaleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin kaldırılması, Vakıflar Genel Müdürlüğünün kurulması, Genel Kurmay Başkanlığı’nın kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun çıkarılması gibi yeni kurumlaşmalar da bu alanda atılan adımlar olarak görülür. (Engin, 2014: 145-152)

2.Toplumsal ve Kültürel Alan

Erken cumhuriyet döneminde toplumsal ve kültürel alanda atılan adımlar ise aile hayatı ve yaşam tarzını medeni milletlerin ortak uygulamasına uygun olarak değiştirilmiştir. (Lewis, 2017: 364) Bu noktada, Medeni Kanun’un Kabulü (17 Şubat 1926): Ticaret, Borçlar, Muhasebe-i Umumiye Kanunu, İcra-İflas, Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924): Türk Harflerinin Kabulü (1 Kasım 1928): Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması (30 Kasım 1925): Kılık Kıyafetin Düzenlenmesi (25 Kasım 1925): Soyadı Kanununun Kabulü (21 Haziran 1934): Miladi Takvimin Kabulü (26 Aralık 1925): Kadınlara Siyasal Hakların Verilmesi (1930-1934) gibi uygulamalar örnek verilebilir.

3.Uluslararası İlişkiler Alanı

İngiltere, Türkiye’yi Milletler Cemiyetine üyeliğe davet edince; uluslararası barışa katkıda bulunmak istediğini göstermek isteyen Türkiye, Milletler Cemiyetine

18 Temmuz 1932’de üye olmuştur. Bunun dışında, uluslararası alanda kullanılan takvim, rakam ve harfleri kabulü de Türkiye modernleşmesinin uluslararası boyutunu hatırlatacak dönüşümlere örneklerdir.

4.Ekonomi Alanı

Yeni kurulan devlet, iktisadi kalkınma gereğinin ve amacının bilincinde olmakla birlikte, cumhuriyetin ilk yıllarında iyi düşünülmüş bir iktisat program ortaya konulamamıştır. (Yenal, 2017: 57) Bunun yerine özel kesimde milli iktisadi anlayışa uygun gelişimi önceleyen bir tavır içinde olunmuştur.

4.1.Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa (1923-1929)

“1923 yılına gelindiğinde tarımsal üretim 1913 yılındaki düzeyinin altındadır.” (Gülalp, 1983: 21) Cumhuriyet dönemi iki savaş ertesinde üretim faktörlerinin eksikliği ve erişilemezliği sonucu sanayi alanında Osmanlı’dan kalan mirasın üzerine bir atılım gösterememiştir. Demiryollarının devletleştirilmesi, İş Bankası gibi kurumların sanayi alanındaki faaliyetleri bu dönemde belirli bir ölçüde sanayi alanında atılım yapma amacı taşısa da toplumsal görüntü açısından Türkiye halen dışa bağımlı bir tarım toplumu görüntüsü sunmaktadır.

1923- 1929 yılları, devlet maliyesi açısından denk bütçe esasına dayanan, Türk parasına istikrar sağlamaya yönelik politikalarının uygulandığı, Lozan Anlaşması sebebiyle dış borçlar ve gümrük tarifelerini değiştirememekten kaynaklanan ekonomik baskının hissedildiği, 1920’li yılların ikinci yarısındaki iklim kaynaklı tarımsal verimsizliğin yaşandığı bir dönem olarak tasvir edilebilir. Dönemde devletin ekonomik beklentileri ise; hammaddeyi yurtiçinde bulunabilen sanayi dallarının kurulması, küçük imalattan fabrikaya büyük işletmelerin kurulması, özel sektör tarafından kurulamayan tesislerin devletçe kurulması, özel teşebbüse kredi sağlamak amaçlı bir devlet bankasının kurulması, yabancı tekellerden kaçınılması, yerli malı kullanılması, sanayinin teşviki ve milli bankaların kurulması, demiryolları ve

karayollarının kurulması ¹⁶ şeklinde ileride yer verileceği üzere sıralanabilir. Cumhuriyetin kurulmasından sonraki dönemde Kemalist liderlerin içtenlikle inandıkları uzun dönemli siyasi program, yeni Türk devletinin içerdiği toplumsal yapı zemini üstünde özel mülkiyete, girişimciliğe ve piyasa ekonomisine dayalı kapitalist iktisadi gelişme sürecini gerçekleştirmeye yönelik olmuştur. (Tezel, 2015: 459) Bununla birlikte, Osmanlı'nın son dönemindeki milli iktisat anlayışının izleri cumhuriyetin erken döneminde de önemini korumuştur. Milli iktisat anlayışı ekonomik anlamda gerçekleştirilmeye çalışılan ulusal pazarın oluşturulması veya ulusal kalkınmanın düşünsel zeminini oluşturmuştur.

4.1.1. Cumhuriyet Dönemi Milli İktisat Anlayışı

Savaşın yaratmış olduğu kıtlık ve zıtlasma koşullarında Osmanlı toprakları üzerinde ulusal nitelikte bir ulusal pazarın canlandırılma çabası görülmektedir. Milli İktisat okulunun korumacı yaklaşımı Lozan Anlaşması sebebiyle (Lozan Anlaşması vesilesiyle ülkeye yabancı malların girişinde 1929 yılına kadar sürecek bir devlet tarafından düzenleme yapılamaması ve gümrük vergilerinin 1916 yılı seviyesindeki hali devam edecektir.) (Avcıoğlu, 1968: 178) gümrük politikasına konan engellerden dolayı arka plana düşmüş olsa da bir yerli/milli burjuvazi yetişmesi (sermaye birikiminin sağlanması) kalkınma ve modernleşmenin temel aksiyomu olarak görülmeye 1923 tarihinden sonra da devam etmiştir. (Varlı ve Koraltürk, 2010) Bu noktada denilebilir ki, cumhuriyetin erken döneminde özel kesim yatırımlarına öncelik tanınmış; “devletin yeni sanayi birimleri kurması ve işletmesi gereksiz (Kuruç, 1999: 21-32) bulunmuştur. Korkut Boratav ve birçok yazara göre; Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu siyasi olarak bir kopuşu; ekonomik olarak bir sürekliliği beraberinde getirmektedir. Aynı yönde, 1923-1926 yılları arasında Osmanlı'dan devralınan ekonomik kurumlarda pek değişiklik yapmadan, az gelişmiş, dışa açık bir yarı-sömürge kapitalizmi sürdürmek durumunda kalınmıştır. (Akt. Gülalp, 1983: 74, Kazgan, 1977: 240) Bir başka ifade ile Cumhuriyet'in sosyoekonomik politikaları da

¹⁶ Devletin en kapsamlı ve en önemli ekonomik faaliyeti demiryolu inşaatında olmuştur. (Susam, 2009: 109) Dönemde, önemli görülen ve hükümet yöneticilerince Şimendifer politikası olarak adlandırılan politikalar yeni demiryolları yapımı ile ülkeyi bütünleştirmek olarak görülebilir. Bkz. (Kuruç, 2018: 339-349)

İttihatçıların 1913'te uygulamaya koymuş oldukları milli iktisat programının bir devamı olarak görülebilir. (Zürcher, 2001: 52)

Dönemde, önemli olan bir başka konu ise; 1924 yılında kurulan T. İş Bankası siyasi bağlantılar aracılığıyla yerli ve yabancı girişimcilere kredi açmış ve çoğu asker, idareciden oluşan bir çevre oluşturmuştur. Bununla birlikte, yabancı sermaye ile patent ortaklığı şeklinde ticari faaliyetlerde bulunan bir tüccar-sanayici kesimin olduğu görülmektedir. Ökçün'ün bir çalışmasına göre; 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk Anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı bulunmaktadır. Bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin %43'ünü (31,3 milyon TL) oluşturmaktadır. (Akt. Tezel, 2015: 233, Ökçün, 1971)

Milli İktisat anlayışı, cumhuriyet dönemindeki ekonomik koşullar içerisinde sıkı bir kambiyo denetimini gerektirmiştir. Sağlam para politikası, bağımsızlığın ve milliyetçiliğin gereği sayılmıştır. (Avcıoğlu; 1968: 178.)

Bütçede denklik politikasının benimsenmesi de milli iktisat anlayışı içinde anlaşılacak bir ekonomik politika olarak cumhuriyet dönemi iktisat anlayışı içerisinde yer alır. Sermaye yetersizliğinin olduğu erken cumhuriyet döneminde, denk bütçe, az bir bütçe ile çok iş yapmayı ifade etmekteydi. Kemalist kadronun gelişme stratejisi ise; önceki savaş dönemlerini hatırlatırcasına “İktisadi zaferlerle taçlandırılmadıkça, siyasal ve askeri zaferlerin uzun süreli olamayacağıdır.” (Akt. Tezel, 2015: 172; Atatürk, 1959: 102)

Milli İktisat anlayışı ortak kültür mirası, ortak tarih, paylaşılan değerler ve ortak amaç ve ortak beklentiler ile birlikte yaşama iradesini ortaya koymuştur. (Kazgan, 2017: 34) Milli İktisat'ın bu yönüyle en somut örneğini İzmir İktisat Kongresi sunmaktadır.

4.1.1.1.İzmir İktisat Kongresi-1923

Cumhuriyet ilan edilmeden önce, Lozan görüşmelerine ara verildiği bir sırada, yeni kurulan yönetimin Batı'da tepki çekmemesi için İzmir'de İktisat kongresi toplanmıştır. İktisat Vekili Mahmut Esat'ın mesleki temsil ilkesine göre düzenlemiş olduğu Kazım Karabekir'in başkanlık yaptığı ve Mustafa Kemal'in açılış konuşmasını yapmış olduğu Kongre'ye çiftçi, tüccar, sanayici, amele grupları katılmıştır. Fakat; kongrede iki sınıfın temsilcileri (ticaret ve büyük toprak sahipleri) ağırlıktadır.

(Gülalp, 1993: 30) Her grup kongre sonunda kendi isteklerini oylama yoluyla açıklamıştır.

İktisadi esaslar dilek boyutunda kalmış olmasına rağmen 1908'lere dayanan Milli İktisat anlayışı temelinde ortak mesajlar siyasi kadrolara iletilme imkânı bulmuştur. Sanayi grubunun belirlemiş olduğu ekonomik konular gümrükler, Teşvik-i Sanayi Kanunu, ulaşım, sanayi bankaları, sanayi eğitimi, sanayi odaları ile ilgili konulardır. Kongre'de görüşülen konular 'Misak-ı İktisadi Esasları' adı altında yayınlanmıştır. Misak, ekonomik bağımsızlık, milli egemenlik, Türk halkının iktisaden ahlaklılığı, birlik mesajları, meslek ahlakı gibi konulara değinen 12 maddeden oluşmaktadır. (İnan,1982: 48-50)

Kongre'deki Sanayi grubunun belirlediği ekonomik esaslar kısaca; koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması, sanayinin ve sanayicinin teşvik edilmesi, ulaştırmada ucuz tarifelerin uygulanması ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesi, sanayi alanında kredi imkanlarının arttırılması ve kolaylıkların sağlanması, sanayinin ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulması ve sanayi odalarının kurulması şeklinde sıralanabilir.(Koç, 2000: 153)

"Kongre'de oluş n genel felsefenin, gümrük politikasındaki zorunlu (Lozan Anlaşması'ndaki kısıtlamalardan dolayı) sınırlamalar türünden istisnalar dışında yedi yıl boyunca genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikalarına da egemen olacağı gözlenmiştir.'" (Boratav; 2016, s.46) Kongre'de İlder Ertuğrul'un dikkat çektiği Yabancı sermayeyi dışlamayan bir yaklaşı  bulunmaktadır. Bu yaklaşı  Mustafa Kemal'in kongrenin açılış konuşmasında sarf ettiği "Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız.'" Sözü  rnek gösterilerek, cumhuriyeti kuran kadronun liberal bir politikadan yana olduğu savunulmuştur. (Boratav; 2016, s.42) Fakat; İlder Ertuğrul bu noktada, belirtir ki; cumhuriyeti 'kuran kadronun dönemde liberal politikaları benimsediği' savı yanlıştır. Kongre'de konuşulan konular üzerine ortaya çıkan metinlerde sıralanan maddeler iş çevreleri tarafından alınan kararlar değil birer istektir. (Ertuğrul; 2017, s.58) Bir başka yorumla birlikte İzmir İktisat Kongresi  lke içindeki toplumsal-siyasal dengeleri saptama işlevini görmüştür. (Gülalp, 1983: 22) Kongre ayrıca halk i ekonominin pekiştiiği bir

misyonu da üstlenmiştir. (Yenal, 2017: 48-53) Bu yönüyle kongrede sınıfsal çelişkiler değil geri kalmışlık sorunu ön plana çıkmıştır.

4.1.1.2. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası: Sümerbank' ın Öncülü: 1925

Cumhuriyet kurulduğunda beşerî sermaye (girişimci, işçi, kalifiye işgücü) savaşlar dolayısıyla tükenmiş, bu eksikliğe ek olarak, doğal kaynak, sermaye, teknoloji gibi diğer üretim faktörlerinin de eksikliği ekonominin büyümesine engel teşkil eden bir durumdadır. Durum böyle olunca, sanayi alanında devlet etkin bir faaliyet çerçevesi edinmek durumunda kalmıştır. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarla paralel olarak, 1925 yılında bir devlet sanayi bankası olarak kurulmuştur. 19 Nisan 1925 tarihli 633 sayılı kanunla, kurulan banka, 1 Mayıs 1925 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Bankanın görevleri arasında; özel kesime sanayi alanında yatırım yapması için kredi açmak, Osmanlı Devleti'nden miras kalan kamu fabrikalarını devralarak bunları işletmek, özel kesimde faaliyet gösteren sanayi girişimlerine de 'ortak' sıfatıyla iştirak etmektir. Bu noktada belirtmek gerekir ki; banka yeni bir sanayi faaliyeti içerisine girmeyip öncelikli olarak serbest piyasa ekonomisi içerisinde sanayi faaliyetlerini canlandırma amaçlı bir faaliyet programı yürütecektir. Kurulduğu dönemde devletin kendi eliyle yeni üretim birimleri olarak fabrikalar kurması söz konusu değildi. "TBMM'nin de genel eğilimi devletin sürekli olarak işletmeciliğe girişmemesi doğrultusunda idi." (Toprak, 2016: 19) Bu açıdan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetleri bir süreklilik arz etmemektedir. Banka, geçici bir süreliğine devlet işletmelerini idare edip zamanla 'anonim şirketlere' dönüşerek hisse ortaklığı şeklinde özel şahıslara devredilecekti. Fakat, ülkede girişimci nitelikteki Türk- Müslüman unsur azdı. İnsan kaynağının ve sermaye birikiminin çoğunluğu yabancı uyruklu ve "Ankara'da kurulan yeni rejime de bir türlü ısınamamışlardı." (Toprak, 1990: 19)

Sanayi ve Maadin Bankası anonim şirket esasına göre devirlerini gerçekleştirmiştir. Yeni kurulan 16 adet iştirak içerisinde iştirakçi olmuş ve yeni sanayi yatırımlarına da öncülük etmiştir. Fakat zamanla banka iştirakçisi olduğu tesislerde özel kesimin sermaye taahhütlerini yerine getirememesi dolayısı ile ya sermaye arttırımına giderek ya da diğer ortakların paylarını satın alarak öz kaynaklarını bu

iştiraklerin faaliyetlerine ayırmıştır. Bu noktada, bir sanayi bankası olarak özel kesime kredi verme misyonundan sapılmış, özel kesime kredi temini noktasında başarısız olmuştur. Bununla birlikte, “Sanayi ve Maadin Bankası cumhuriyetin ilk yıllarında kendi yönetimindeki kamu sanayi tesislerinin ticari usullerle işletilebileceğini kanıtlamış ve devletin iktisadi faaliyette bulunabileceği konusunda ilk başarılı örnekleri de vermiştir.” (Toprak, 1990: 19)

Sanayi ve Maadin Bankası 1929 yılından sonra fabrikalarında yeni yönetim biçimleri uygulaması açısından da önemli bir noktadadır. Örneğin “Bakırköy Bez Fabrikası özel kesimden başarılı ve tecrübeli iki sanayici ve tüccar alınarak bağımsız bir teşebbüs görünümüne kavuşmuş alım, satım ve işletme faaliyetleri açısından özerk bir müessese olarak çalışmıştır.” (Toprak, 1990: 19) Defterdar fabrikası da yine ticaret kanunları hükümleri doğrultusunda anonim şirkete dönüştürülmüş ancak sermayesinin tamamı yine bankanın elinde kalmıştır. Bu açıdan daha çok fiktif(kurgusal) bir şirket görünümünde kalmıştır. Hereke ve Beykoz fabrikaları ise tüzel kişiliğe sahip fakat yönetim bakımından Banka’ya bağlı birer müessese olarak faaliyette bulunuyordu.

Sanayi ve Maadin Bankası devraldığı, çağın gerisinde sayılabilecek üretim teknolojilerine sahip Osmanlı fabrikalarına yeni teknolojiler ekleme yoluna gitmiş ve üretimde gerçekleşen kapasite arttırımı ile piyasa taleplerini karşılayabilecek bir noktaya getirmiştir. “Nitekim 1932 yılı idare meclisi raporuna göre piyasa satışlarının genel satışlara oranı Hereke Fabrikası’nda %90, Feshane Fabrikası’nda %53 Bakırköy Fabrikası’nda %55’e yükselmiştir.” (Toprak, 1990: 21)

Sanayi ve Maadin Bankası’nın, kuruluş yılları ile birlikte; Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası T.A.Ş. (1925), Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş. (1925), Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş. (1924), Tosya Çeltik Fabrikası T.A.Ş. (1925), Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş. (1923), Yalvaç Ticaret ve Sanayi A.Ş. (1925), Kütahya Çini İşleri T.A.Ş. (1925), İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. (1925), İzmir Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş. (1925), Trabzon Limanı İnhisarı T.A.Ş. (1925), Aksaray Azmi Milli Şirketi (1924), Ankara Milli Mensucat A.Ş. (1924), Malatya Teşebbüsatı Sinaiiye T.A.Ş. (1925), Eskişehir Lüle Taşı Şirketi (1925), Trabzon Elektrik T.A.Ş. (1925), Kilimli Kömür Madenleri T.A.Ş. (1926) şeklinde sıralanabilecek 16 ortaklığın bazılarının hisseleri de ileride Sümerbank’a devredilecektir. 16 ortaklık arasında farklı sektörlerde faaliyet gösteren fabrikaların dışında liman ve bir adet de maden işletmesi bulunmaktadır.

Zafer Toprak “bankanın fabrika işleterek bu fabrikaların yönetiminden sorumlu tutulması ve aynı zamanda bu fabrikalarla rekabet edebilecek özel teşebbüs erbabına ihtiyaç duyduğu krediyi temin etmesi bağdaştırılması güç hedefler” olarak tanımlamıştır. (Toprak, 1990: 26) Bu yüzden Sanayi ve Maadin bankasının özel kesimi canlandırıcı etkisi de kısıtlı kalmıştır. İlerleyen dönemde Sümerbank bu sorunun çözümü amaçlı kurulacak ve faaliyetlerini sürdürmesinde bu amaca uygun hareket etmeye çalışacaktır.

4.1.1.3. Sanayi Sayımı-1927

Türkiye’de sanayinin gelişme hızı 1920-1929 yılları arasında yıllık %10 gibi küçümsenmeyecek bir ortalamaya ulaşmıştır. (Boratav, 2016a: 51) Dönem ortalaması olarak GSMH içinde %11’lik payı oluşturan sanayi sektörü Boratav’a göre yeniden inşaya konu olduğu için sanayi sektörü Türkiye’de öncü bir sektörü temsil edemiyordu. Anadolu’ya yayılı zanaat ve küçük sanayi ise savaş nedeniyle büyük ölçüde gerilemiştir.

“1927 Sanayi sayımına göre; imalat sanayisinde çalışan 237.000 işçinin %46’sı yani 109.000’i 4’ten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmektedir.” (Boratav, 2016a: 52) Geçmişe dönerek 1913 yılındaki Osmanlı sanayi sayımı ile karşılaştırıldığında; 1927 yılındaki gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayi içindeki payları sırasıyla %88 ve %87 şeklindedir. Korkut Boratav; “Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayinin, Osmanlı ekonomisi içindeki nicel boyutlarını ve yapısal özelliklerini koruduğunu ortaya koyduğunu söylemektedir. Aynı yönde Tekeli de o tarihlerde sanayi işletmelerinin %95,68’inin çevirici güç kullanmadığını ifade ederek, ilkel denilebilecek bir görünümü olduğunu ifade eder. (Tekeli ve İlkin, 2009a: 40)

Sanayi sayımına göre; ülkede 100 kişiden fazla işçi çalıştıran işletmelerin sayısı 155’ dir ve toplam kuruluş sayısının %0.24’ünü oluşturmaktadır. (Tekeli ve İlkin, 2009a: 40) Büyük şehirler dışında önemli ölçüde büyük işletme sayısı az ve genellikle organik enerjiyle çalışan işletmelerdir.

4.1.1.4. 1055 sayılı Sanayi Teşvik Kanunu-1927

Cumhuriyet'in sanayi politikasının ikinci durağı 15 Haziran 1927 günlü Sanayi Teşvik Kanunu olmuştur. (Toprak; 1990, s.24) Sanayi politikasının ilk durağı olan İzmir İktisat Kongresi'nde dile getirilen yeni bir sanayi teşvik kanunu isteği, 1927 yılında çıkarılan bu kanunla birlikte gerçekleşme imkânı bulan İzmir İktisat Kongresi'ndeki sanayi grubu istekleri arasındadır. (Koç, 2000, s.163) Bu kanunla birlikte sanayi tesisleri; makine gücü kullanıp kullanmadıklarına göre, makine gücü kullananların kullandıkları güce ve bir yılda ödedikleri işçi yevmiyesi adedine göre 4 gruba ayrılmış ve her grup, kanunun getirdiği teşvik tedbirleri ile muafiyetlerden, taşıdığı önem derecesine göre yararlanmıştır.

Kanuna göre; devlet arazisinden arsa tahsisi, kurulacak tesisin gerektirdiği altyapı yatırımlarında kolaylık, kazanç ve gümrük vergileri başta olmak üzere vergi, harç ve rüsum muafiyetleri getirilmiştir. Yine taşımacılık tarifelerinde %10 indirim, kamu sektörünün yerli malları satın alma zorunluluğu gereği alım garantileri, devlet tekelindeki bazı maddelerin kanun kapsamına giren işletmelere indirimli mal temini Sanayi Teşvik Kanunu'nun özel kesim üzerinde olumlu etkileri olarak sıralanabilir.

“Çoğu yeni işletme olmak üzere 1927-1932 yılları arasında Kanun'dan yararlanan şirket sayısı 342'den 1473'e çıkmış, sanayi işçileri sayısı da 17.000'den 62.000'e ulaşmıştır.” (Toprak, 1990: 24) 1942 yılına kadar yürürlükte kalan kanun, 15 yıl süre ile bazı değişikliklerle birlikte uygulamada kalmıştır. Sonuçları açısından bu yasa ekonomik konjonktürün etkisi ile küçük imalat sanayilerini teşvik etmiştir. (Akt. Güllalp, 1983: 24, Tayanç, 1973: 72-76)

4.1.1.5. Ali İktisat Meclisi-1927

Ali İktisat Meclisi 25.06.1927 tarih ve 1170 sayılı kanun gereğince kurulmuştur. (Boratav; 1974: 124) Meclisin, 24 üyesi bulunmakta ve üyeler arasında biri silahlı kuvvetler mensubu, on biri ekonomi erbabı, on ikisi ise çeşitli kurumlardan seçilen uzmanlardan oluşmaktadır. Ali İktisat Meclisi'nin görevleri; “hükümetin hazırlamış olduğu ekonomi politikalarına ilişkin görüş bildirmek, ekonomi politikası ile ilgili gerekli görülen değişiklikleri hükümete sunmak, ekonomik ihtiyaçlar hakkında araştırma yapmak, çeşitli iktisadi akımları inceleyerek Türkiye'ye

uygulanabilirliğini ve etki derecelerini araştırmak’’ şeklinde sıralanabilir. (Yaktı ve Soylu, 2011: 681)

Ali İktisat Meclisi devletçiliğin resmen kabul edildiği bir dönemde hazırladığı bir raporda; devletçe kurulacak olan tesislerin, muayyen ve emin kar etmeye başladığı ve halkın ekonomik refahı uygun olduğu bir zaman ilk fırsatta özel kesime devrini öngörmüştür. (Avcıoğlu, 1968: 220) İleride devletçi uygulamaların yoğunlaştığı yıllarda Ali İktisat Meclisi; piyasacı bir yaklaşıma sahip bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Etkisi danışma niteliğinde olan; Ali İktisat Meclisi özel kesim yanlısı tutumuyla dönemdeki ekonomi politikalarının seyrindeki duruşu ile devlet müdahalesine bakış farklılıklarını görmek için önemli bir kurumsallaşma örneği olmuştur. 1933 yılında kurulan İstatistik Umum Müdürlüğü de ekonominin yönlendirilmesinde önemli bir kurum olmuştur.

4.2. 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye

1929 Krizi ile birlikte oluşan istikrarsız ekonomik ortam, Türkiye’de GSMH’ nin düşme eğilimi göstermesine neden olmuştur. Fakat bu oran, batılı ülkelerin üretim hacimlerindeki düşüş oranından daha küçük olmuştur. “Türkiye’de buhran içinde GSMH’deki düşüşün diğer ülkelere oranla daha yüksek olmayışında ekonomisinin yeterince pazara açılmamış olmasının yanında, buhrana karşı alınan önlemlerin etkisi olduğu söylenebilir.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 10) 1929-1934 yılları arasında sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı %15,5 olmuştur. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 10) Teşvik-i Sanayi Kanunu çerçevesinde kurulan orta ölçekli fabrika sayısı 1932 yılına kadar bir düşüş göstermemiştir. Fakat, “1932 yılında fabrika sayısı 1473’ten 1934’te 1310’a düşmüştür.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 17) Fabrika sayısındaki bu azalışa rağmen 1932-1934 yılları arasında fabrika üretimi yılda %16 değer artışı göstermiştir. “Bu durum varlığını sürdüren fabrikaların ölçeklerinin büyümesiyle sağlanmıştır.” (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 17, Tökin, 1946: 48-81.)

1929 yılı Lozan Anlaşması çerçevesinde düzenlenen dış ticaret serbestisinin de ortadan kalktığı yıl olmuştur. “Yükselen gümrük tarifelerinin de bulunması, ithalattaki miktar kontrolleri ülkedeki sanayi ürünlerinin iç pazarda uluslararası pazardaki fiyatlara göre daha az düşmesine neden olmuştur.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 17)

Kriz sonrası dönemde var olan sanayi tarıma dayalı bir sanayi olduğu için ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının buhran etkisiyle düşmesinden dolayı sanayi üretimi için gerekli girdi fiyatları da düşük seviyede olmuştur. Üretim maliyetlerindeki azalışa ek olarak emeğin fiyatı da piyasa arz ve talep dengesi içerisinde düşmüştür. Yine 1927 Teşviki Sanayi Kanunu ile birlikte sanayi üretimi için elverişli ortam buhran yıllarında oluşmuştur. Türkiye’ye yakışan sanayi, geri bir esnaf sanayi değil, ileri teknikli rasyonel ve sistemli bir sanayi olmalıydı. (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b, 17, Tör, 1933: 13)

Dönemdeki dış ticaretle ilgili bazı gözlemler sanayi üretiminin boyutlarını kavrayabilmek ve yükselen bir sanayi olduğunu görmek açısından önemlidir. Dönemde ithalata getirilen kısıtlamalara rağmen 1929 yılı haricinde bir koruma sağlanabilmiştir. Lozan anlaşmasının gümrükler üzerinde getirdiği serbestlik kaldırıldığında ithalat oranı %42 oranında küçülmüştür.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 35) İthalat konusu mamuller ise artık yerini yarı mamullere çevirmiştir. Buradan çıkarılacak sonuç ise; ülkedeki sanayi faaliyetlerinin ithalata konu ürünler üzerinde niteliksel dönüşümler yaşanmasıdır. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti’nden bu yana kronikleşmiş pamuklu ithalatı önem derecesini korumuş ve dikkat çekici bir şekilde makine ithalatı ve demir çelik ithalatında artışlar meydana gelmiştir.

Devletçilik dönemi öncesindeki bu gelişim, sanayileşme alanında gelişmelerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Fakat ihracat ürünlerimiz halen tütün, pamuk, kuru üzüm, afyon, zeytinyağı, yumurta, incir, yün yaprağı, işlenmemiş deri, palamut, maden kömürü, kereste gibi tarım ürünleri ve doğal kaynaklardır. Yani sanayi üretimi alanında bir dışa bağımlılıktan halen söz edilebilir. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 36)

Dönemin bankacılık kesiminde bankalar konsorsiyumunun kurulmasından, Türk parasının değerinin korunması yasasına ve nihayet Merkez Bankası’nın kurulmasına kadar uzanan birçok önlem, Türkiye’de ulusal bankacılığın yabancı bankalara göre güç kazanmasını sağlamıştır. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 29-32)

Buhranın etkisi ile “dış ödemeler dengesi açık vermiş, Türk parasının değeri düşmüş, dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine dönmüş, deflasyon yaşanmış, iç ticaret hadleri tarımsal ürünler aleyhine gelişim göstermiş ve özellikle tarımsal sanayi ürünlerinin ekim alanında bir daralma olmuştur.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 74)

Selim İlkin ve İlhan Tekeli'ye göre; buhranın etkilediği iki önemli kesim, tarım ve dış ticaret kesimleriydi. Dolayısıyla büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisi giderek güç kazanmış ve siyasal alanda daha etkili konuma gelmişlerdir. Buhran sonrası dönemde “Bürokrasinin eline toprak sahiplerine dayanarak devlet eliyle sanayileşme yönünde karar aldırarak olanağı geçmiştir.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 76) Toprak sahiplerini de fazla rahatsız etmeyecek böylesi bir tarıma dayalı ve tarımsal ürünlerin değerini yükseltecek bir sanayi atılımının devletçe yürütülmesi ilerleyen süreçteki devletçilik uygulamalarının politik zeminini de yaratmıştır. Bu noktada, ticaret burjuvazisinden gelecek tepkiler ise; dönemde ithalatın kontenjanlarla denetleniyor olmasıyla bir ölçüde azaltılmış olacaktı. Doğrudan buhrana bağlı olmayan sorunlar da siyasal otoritenin politika üretim sahasını kısıtlamıştır. Bunlar sanayi için gerekli sermaye birikiminin sağlanması ve sanayi altyapısının oluşturulması sorunları, Osmanlı borçlarının ödenme biçimi, devletleştirme uygulamalarındaki politik kararsızlıklar şeklinde sıralanabilir

4.2.1. Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti

1929 yılının son günlerinde Başbakan İsmet İnönü TBMM kürsüsünde Türk parasının kıymetinin düşmesini önlemek amacıyla alınan tedbirlerden bahsederken tasarruf konusuna değinmiştir. Başbakan'ın bu konuşmasına istinaden meclis başkanı da dahil birçok milletvekili tarafından MİTC kurulmuştur. Cemiyetin ana amaçları arasında; halkı israfla mücadeleye ve tasarrufa alıştırmak, yerli mallarını sevdirmek ve kullandırmak, yerli mallarını yüceltmeye çalışmak ve yerli mallarının sürümünü artırmak sıralanabilir. (Tekeli ve İlkin, 2009a: 93) Cemiyet çalışmaları arasında uzunca yıllar ilkokullarda kutlanan Tasarruf ve Yerli Malları haftasının ilan edilmesi, ziraat kongresi, yerli malı sergileri, kutlama, etkinlikler gibi eğitici çalışmaların yanında 1930 yılında yapılan Sanayi Kongresi de bulunmaktadır. (Özçaylak, 2017:117-150)

4.2.2. 1930 Sanayi Kongresi

22 Nisan 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ortak bir sanayileşme programı üzerinde anlaşmak için Ankara'da toplanmıştır. “Kongre resmi niteliği

bulunmamakla birlikte ülkedeki sanayinin gerçek durumunu gündeme getirmiş ve önerileriyle birlikte ileriki yıllara ışık tutmuştur.” (Toprak, 1990: 26) “Hammadde, sermaye, kredi, vergi, Sanayi Teşvik Kanunu, standartlar ve rasyonalizasyon konularını ele alan Kongre, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nın güçlendirilmesini ve Türkiye İş Bankası kaynaklarından belirli bir kısmının da sanayi işlemlerine ayrılmasını önermiştir.” (Toprak, 1990: 26) “Sermaye ve Kredi” konulu raporda Fransızların “banque d’affaires” dedikleri İş Bankası türünde bankaların kurulmasını önermişlerdir. Ayrıca, kongrede; asgari 10 senelik bir sanayi programının oluşturulması ile fabrika kuracak kişilere fizibilite raporları sunacak, teknik bilgi sağlayacak, destekleyecek bir merkezin kurulması istekleri ortaya çıkmıştır. (Tekeli ve İlkin, 2009a: 23)

4.3. Devletçi Ekonomiye Geçiş Süreci ve Plan Fikri’nin Yaygınlaşması

Dünya’daki plan fikrinin yaygınlaşmasına bağlı olarak Türkiye’de de planlama fikri geniş bir tartışma alanı oluşturmuştur. 1931 yılı sonları ve 1932 yılı başlarında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin merkezi planlamasının, 1929 krizinin etkilerinden çok az etkilenmesi ve 1929 krizi sonrası batılı kapitalist ülkelerin bir plan dahilinde ekonomik müdahalelerine yön vermeleri gibi etkenler Türkiye’de de sanayide planlı bir ekonomik gelişmenin önünü açan nedenlerden olmuştur.¹⁷ Ayrıca; planlama fikri her ne kadar Sovyetler Birliği’nde uygulanma biçimiyle farklılıklar arz etse de ilerleyen süreçte 1960’da Başbakanlık’a bağlı olarak Devlet Planlama Teşkilatı kurulması da planlama fikrinin Türkiye’de ortaya çıkışını merak unsuru yapmaktadır. (Engin, 2014: 178) Devletçilik tartışmaları Milli İktisat anlayışı gibi 1908’lere kadar dayanmaktadır. Fakat uygulama sahası bakımından 1930’lu yıllar devletçi uygulamaların en fazla uygulandığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1930’larda uygulamaya konan devletçi uygulamaların esas hedefi ise Milli İktisadın

¹⁷ Gülten Kazgan’a göre 1929 buhranının getirdiği fakirleştirici etkisine karşı Türkiye’nin planlı ekonomi yoluyla ekonomiyi dışa kapatma önlemi, dolayısıyla, rasyonel bir davranıştır. Nitekim bu dönem bütün ülkeler aynı yoldan ekonomilerini korumaya çalışmışlardır. (Kazgan, 2013: 36) Türkiye, SSCB’den sonra planlı ekonomiyi uygulamaya sokan ilk ülke olması (Kazgan, 2013: 49) ve Sanayi Planları etrafında sanayileşme hamleleri sonucu %9-10’luk büyüme rakamları ile başarılı bir örnek olmuştur. (Kazgan, 2013: 61)

gerçekleştirilmeye çalışılması olarak görülebilir. (Beriş, 2015: 135) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideologlarından Ziya Gökalp ve Tekin Alp'te milli iktisat yaklaşımı temelinde iktisadi bir devletçilik modeli önerisi göze çarpmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da Yusuf Akçura iktisadi devletçilik önerileri getirmiştir. Devletçilik ideolojik farklılıklar temelinde farklı anlamlar, uygulama, kurumlaşma girişimleri taşımakta ve 1931'de CHF' nin parti programında ve 1937 yılında anayasaya girerek; resmi olarak kendisine yer bulmuş bir ekonomik yönetim modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. (Derin, 1940: 7) İlhan Tekeli ve Selim İlkin, devletçiliğin farklı yorumlarını siyasal iktidar bloku içinde olup olmamalarına göre iki kategoride incelemişlerdir. İlk grup iktidar bloku içerisinde yer almayan fakat cumhuriyet dönemine ideolojik yaklaşımlar sunan Kadro dergisi etrafında toplanan Kadrocular ve Ahmet Hamdi Başar'ın yaptığı "İktisadi Devletçilik" yorumlarıdır. İkinci grup ise; iktidar bloku içerisinde yer alan liberal iktisat politikasını benimseyip devletçiliğin geçici özelliğine vurgu yapanlar (Ali İktisat Meclisi, Türkiye İş Bankası Çevresi, İstanbul Darülfünun' u, Celal Bayar, Ahmet Ağaoğlu) ve iktidar bloku içinde yer alan ve üretim kesiminin 'sürekli' devletin elinde olmasını savunanlardan (İsmet İnönü, Recep Peker, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya...) oluşmaktadır. Takip eden kısımda bu dört farklı anlayış ele alınacaktır.

4.3.1. 1931-1934 Döneminde Devletçiliğin Yorumu için Önerilen Çerçeveseler

Devletçilik ilkesinin benimsenmesinin en önemli nedeni sanayi kesiminde gerçekleştirilmek istenen gelişmedir. Devletçiliğin tarım, dış ticaret, altyapı ve ulaşım, para ve banka gibi kesimlerde yansımaları bulunmaktadır. Fakat; bu kesimlere çalışmamızda ayrıntıları ile yer vermek mümkün değildir. Devletçiliğin sanayi alanında izdüşümlerini izlemek çalışmamızın tali amaçlarındandır. Bu dönemde sanayileşme adına devlet korumacılığa (dış ticarete getirilen kısıtlamalar) başvurmuş, bir yandan kendi eliyle sanayi tesisleri kurmuş ve bir yandan da özel kesimin sanayi faaliyetleri yürütmesi için teşvikler sunmuştur. CHF' nin üçüncü büyük kurultayında devletçilik ilkesinin benimsenmesinden sonra devletçilik tartışmaları oldukça geniş bir devletçilik yorumu yelpazesi oluşturmuştur. Yorum farklılıklarına rağmen "bu

yorumların ortak noktalarından biri devletçiliğin ‘planlı’ olmasıdır.” (Tekeli, İlhan, 2009:134)

Ayrıca; unutulmamalıdır ki “devletçilik yalnızca iktisadi konjonktürün bir gereği değil rejimi ayakta tutabilmenin de bir zorunluluğu haline gelmiştir.” (Koraltürk,1997: 124) Afet İnan’ın 1931 yılında yayınlanmış bir eserinde Atatürk’ün de onayladığı devletçilik tanımı “Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete (bayındırlığa) erdirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle -bilhassa iktisadi sahada- devletin fiilen alakadar olmasıdır.” şeklindedir. (İnan, 2015: 410)

4.3.1.1.Kadro Dergisi Çevresinin Devletçilik ve Planlama Anlayışı

“Kadro dergisi çerçevesinde savunulan görüşlerin ana çizgisi 5 Ocak 1931’de Türk Ocağı’nda Şevket Süreyya Aydemir tarafından verilen “İnkılabın ideolojisi adlı konferansta ortaya atılmış, 1932 yılında yayınlanan İnkılap ve Kadro’ da bir bütün olarak işlenmiştir.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 81) Daha sonrasındaki iki yıl da Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Kadro dergisinde Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge ve Şevket Yazman tarafından geliştirilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir’e göre; 1929 yılındaki Buhran “Türkiye bakımından dayanılmaz olumsuzlukların doğurucusu olarak görülmemeli, tersine Türkiye’ye olanaklar getiren bir fırsat olarak yorumlanmalıdır.” (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 82, Aydemir, 1932a: 24.) Kadroculara göre buhran tüm dünya ülkelerini etkilemiştir ve liberalizm artık kendisinin sınır tanımazlığını terk etme sürecindedir. Ulusal kurtuluş hareketleri artık uluslararası pazarların parçalanması ile birlikte daha da yükselecektir. Bunun sonucunda her millet kendi sanayi ve tarımını kendine yeter bir şekilde organize edecektir. Kadrocular, batılı devletlerle Türkiye’nin farklı özelliklere sahip olduğu görüşündedirler. Batılı devletler farklı feodal yapıların üzerine yükselmiş ve beraberinde Sanayi Devrimi’nin gerçekleştirdiği sosyal dönüşümleri de bünyesinde yaşamış devletlerdir. Kadroculara göre sanayileşmemiş Türkiye’de batılı anlamda sınıflar yoktur ve aynı zamanda sınıfsal çatışmalar da yoktur. Çatışmalar ulusal çaptaki; metropoller, sömürge ve yarı sömürgeler

arasındadır. Bu tür çelişkiler de uluslararası alanda, ulusal kurtuluş hareketlerini doğuracaktır. Sanayisi olmayan ve/veya gelişmemiş ülkelerde “mahrum oldukları büyük ölçekli üretim araçları devletin gücü ile meydana geleceği için, sınıf çelişkisi doğmayacak dolayısıyla sınıf çatışmaları olmayacaktır.” (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 84, Aydemir, 1933: 38) “Böyle ulusal kurtuluş savaşı veren bir ülkenin, beklenen işleri yerine getirmesi için yeni tekniğin ilk adımdan itibaren toplumun çıkarlarına yönelmiş kurucu, işletici ve bütün artı ürünleri toplum adına benimseyici yeni bir tip iktisat devletin bilavasita ve planlı bir müdahalesi zorunludur.” (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 84, Aydemir, 1933: 38-55)

Kadrocuların devlet anlayışı bütüncü bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu noktada, Ziya Gökalp’in dayanışmacı yaklaşımının aksine toplumun iç ve dış çelişkilerine dayandırdıkları içte kalanı total bir kompozisyona oturtan bir yaklaşımları bulunmaktadır. Benimsedikleri “devletçilikte iç çelişkiler engellenecek ve dış çelişkinin doğurduğu bütünlük sürecektir.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 84) Kadrocularda ferdiyetçilik bütüncül yaklaşım içerisinde kaybolmakta ve Milli Kurtuluş Hareketi içerisinde yadsınan bir pozisyonudur.

Milli kurtuluş devletinde iktisat politikası bir plan çerçevesinde işlerlik kazanmaktadır. Bu plan bireysel iktisadi faaliyetlerin yanına devletin eline alacağı büyük sanayi, banka, dış ticaret, ulaştırma gibi milli iktisadi kumanda edebilecek bir plan olmalıdır. Sosyalist sistemlerdeki gibi bireysel iktisadi akışları engellememelidir. Plan “tanzim olunmuş bir iş birliğidir.” (Aydemir, 1932b: 8) Devletin planın uygulayıcısı olması noktasında Sombart’ la benzeşen Kadrocular; Sombart’ ın planlamasındaki ekonomik tüm alanları kuşatıcı yaklaşımın aksine küçük sanayinin, perakende zirai teşebbüslerin, dağınık esnafın, el sanayisi gibi milli iktisadi doğrultuya taarruz etmeyen kesimleri plan dışında tutmuşlardır. Kadrocular, planı uluslararası sömürüye karşı milli bir iş birliği modeli olarak sunmakta ve modelin hazırlayıcısı, tatbikçisi ve denetleyicisi olarak yegâne araç olarak devleti görmektedir. Kendi kendine yetebilen ulusal bir iç pazarın kurulması ve bu iç pazarda iş bölümünün oluşturulması ve uzmanlaşmanın giderek artırılması planın uygulanmasındaki amaçlardandır. İş bölümü, ülke içerisinde bölgeler arasında eşit gelişmişlikte olan ve birbirleri ile tamamlayıcı bir bütünlük arz eden bir sistem içerisinde tatbik edilmelidir.

Yine plan, parasal açıdan değil iş temelinde uygulanmalıdır. Yani ne kadar iş varsa; o kadar uzmanlık bürosu ve teşkilat kurulmalıdır. Bu haliyle ülkedeki eleman ihtiyacı da iş temelli yaklaşım sonucu çözüme kavuşacak yeni bir iş bilir kadro ülkenin bütüncül menfaatleri için iktisadi bağımsızlık mücadelesini sınıfsal ayrışmalara mahal vermeden yürütebilecektir. Kadrocular, anti emperyalist bir anlayışın iktisadi alanda da yürütülmesi gerektiğini düşünen ve Türkiye’de devletçilik tartışmalarında savundukları fikirler oranında ağırlığı olan bir grup olarak dikkatle incelenmelidir.

Kadrocuların görüşleri ile paralel bir ilke olarak Halkçılık, yine kadroculara göre devletçilik ilkesi ile yakın bir ilişki içerisinde. Çünkü; ilerici içeriğe sahip yorumu bir araç olarak görülen devletçilik ile koşut olarak görülmektedir. (Gülalp, 1983: 111-112)

4.3.1.2.Ahmet Hamdi Başar’ın İktisadi Devletçilik Görüşü

Ahmet Hamdi Başar, Atatürk’ün Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılmasından sonra 1930 yılında yapmış olduğu yurtiçi gezinde kendisine danışmanlık yapmıştır. Kadrocuların ulusal kurtuluş hareketine verdiği önem, öncü bir kadro ile devletçiliğin uygulanması ve nihayetinde devletçi yaklaşımları, Ahmet Hamdi Başar’ın İktisadi Devletçilik olarak tanımladığı devletçilik anlayışında da gözlenmektedir. Ahmet Hamdi Başar’ın devletçiliğinin en önemli özelliği bir süre sonra iktisat kesiminde yürütülen devletçiliğin yok olacağı görüşüdür. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 89) Çünkü, Ahmet Hamdi’ye göre “1929 krizine neden olarak gösterilen üretim fazlalığı, tüketim azlığı, para sistemindeki bozulmalar, ülkelerin dış ticaret kapılarının kapanması buhranın nedeni değil sonucudur.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 90) Liberal ekonominin savunusunu yapan Ahmet Hamdi’ye göre, batı medeniyetinin sahip olduğu somut ekonomik varsılığın sebebi liberal sistemdir. Avrupa ülkelerinden başlayan, dünyaya yayılan mübadele mekanizması insanlar ve ülkeler arasında 3 farklı tezat doğurmaktadır. Bu tezatlara, farklılık tezadı, sınıf tezadı ve müstemleke tezatlardır. Bu tezatlardan ilki olan farklılık tezadı son asırlarda *harpleri*, ikincisi olan sınıf tezadı *ihtilalleri*, üçüncüsü olan müstemleke tezadı da *ulusal kurtuluş hareketlerini* doğurmaktadır. Başar’a göre “Sovyet ihtilali hem sınıf hem müstemleke tezadından doğmuş; Türk inkılabı da bir farklılık ve müstemleke tezadının

birleşimidir.” (Başar, 1933a: 40.)¹⁸ Müstemleke tezdadının sonuqlanması ile yeni bir medeniyet düzenine geçilebileceğini savunan Ahmet Hamdi, sınıf tezdadının enternasyonel bir dava olarak gelişmeyeceğini, ulusal bir düzlemde barış içerisinde çözüme kavuşacağı öngörüsünü yapmaktadır. Türkiye gibi ulusal kurtuluş mücadelesi yürütmüş bir ülkenin liberal ve mübadeleye dayanan bir ekonomik zihniyetle ilerleme kat edemeyeceğini, aynı zamanda sosyalizmin de bir çare olmadığını söylemiştir. Üçüncü bir yolun tarifini yapmıştır.¹⁹

Başar’a göre, “ferdiyetçi iktisat yerini “millet iktisadına” terk etmelidir.” (Başar, 1933a: 40.) Bu iktisadi rejimde mübadelenin esas gayesi kar maksimizasyonu değil birey ihtiyaçlarını karşılamak olmalıdır. Böyle bir iktisat rejimi içerisinde “Türkiye sermaye birikimini içten sağlamak durumundadır.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 93)

Ahmet Hamdi, iktisadi devletçiliğin nasıl uygulanacağı sorusuna ise iki devlet tipolojisi sunarak başlar: İdari devlet ve iktisadi devlet. İdari devlet, Başar’a göre tarih boyunca korkulan ve müdahalesinin sınırı belli olmayan bir devlet formudur. Bu devlette “iktisadi sınıfların kuvvet ve mukavemeti ne kadar dar ve az ise idari devletin ittisa (genişleme) hududu o kadar geniş ve çok olmuştur.” (Başar, 1933a: 40) İdari devlet bu açıdan Ahmet Hamdi’ye göre kapıkulu devletçiliğidir. İktisadi devlet ise; “kapital namına insan istismarı yapmayacak müesseseler vücuda getirmektir” (Başar, 1933b: 139). Plan öngörüleemeyen fiyat değişimlerinden korunmanın aracı, kimin hangi işi, ne için ne kadar çalışacağını bileceği ayrıca toplumsal refahın çoğaltılması için kullanılacak bir kılavuz olacaktır. Üretici bu haliyle değersiz olacağını bildiği ürünü üretmeyecek kriz hali de başa gelmeyecektir. Planla birlikte “en muazzam zannedilen teşkilat ve tesisat dahi, devletçilik programında basit bir madde olarak mütalaa olunabilir ve bunlar teşekkül ve teessüs ettikten sonra hakiki sahipleri olan halka devredilir.” (Başar, 1933c, 53)

¹⁸ Göran Thernborn farklı coğrafyalara modernliğin gelişinin dört farklı yolla gerçekleşeceğini ifade eder. Thernborn’a göre bu yollar; Avrupalı devrim ve reform yolu, Amerika’daki gibi göç ve genositlerle gerçekleşen yol, modernleşmeci yönetici elitler yolu ve son olarak sömürgeleştirme yolu olarak kategorize edilebilir. (Göran, 1999: 70-72)

¹⁹ Benzer bir yaklaşımla Emre Kongar da belli başlı üç adet devrim kuramı ve kurama bağlı model olduğunu savunur. Pozitivist Devrim; Fransız Devrimi ile sınıfsal devrim; Rus Devrimi ile merkez ve çevre arasında gidegelen kopuş devrimleri ise Türk Devrimi ile somutlaşmıştır. (Akt. Güllalp, 1983: 104, Kongar, 1981: 102)

4.3.1.3. Ahmet Ağaoğlu'nun Liberal Devletçilik Yorumu

Ahmet Ağaoğlu, dönemde Cumhuriyet ve Akın gazetelerinde CHF' nin ve Kadrocuların devletçilik ile ilgili yorumlarına eleştiriler getirmiştir. Ahmet Ağaoğlu kadrocuların devletçilik yorumunda ferdin piyasa içerisindeki girişimlerini dışlayan ve devlete salt bir müdahale aracı gibi bakan kadrocuların karşısında mübadeleye dayanan ve liberal bir anlayışı benimsemektedir. Kadrocuların toplumu kuşatıcı bütüncül yaklaşımındaki aksaklıkları vurgulayan Ağaoğlu, Kadrocuları, devleti azami düzeyde piyasaya müdahale ettirme gayesi içerisinde görmüştür. Oysa Ağaoğlu'na göre de devletin “ferdin yetişemediği, yapamadığı mübrem ve lüzumlu işleri üzerine almasında bir sakınca yoktur.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 102) Bu anlamda Ağaoğlu, Türkiye'nin batı demokrasi deneyimlerini geçirmeden devletin işletmeci olarak piyasa içerisinde faaliyet göstermesini sakıncalı bulmuştur.

4.3.1.4. İsmet İnönü'nün ve CHP Bürokratlarının Devletçilik Görüşü

Devletin ekonomik alandaki rolünün daha fazla olmasını savunan aşırı yorumlar, CHF' nin bürokrat kesiminin devlet işletmeciliğine sürekli işlev veren yorumunu savunmasını kolaylaştırmıştır.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 103) Fakat, CHF' den gelen devletçilik yorumları bir sistematik de içermez. CHF' nin devletçilik yaklaşımını anlayabilmemiz için Recep Peker'in “Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı” için verdiği konferans ile İsmet İnönü'nün Kadro dergisinde yazdığı “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” adlı makale önem arz etmektedir. Ayrıca, bu çalışmalar, CHF devletçiliğini anlamak için yazılmış en sistematik çalışmalardır. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 103)

Recep Peker, konferansta, dünya üzerinde giderek artan beşerî ihtiyaçlardan, sanayi müesseselerinden, tarımsal üretimden, ulaşım kapasitesinden bahsetmiş ve artık devletin de kapasitesinde bir artış olduğunu, piyasa ile devlet faaliyetlerinin 1929 krizi ile birlikte daha da karmaşık bir hal aldığını vurgulamıştır. Peker, devlete hızla gelişen piyasa faaliyetleri içerisinde yer tanımamayı gerçekçi bulmamaktadır. (Uzun, 2016: 287-288) “Geri ve eksik vesait içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanayisini ve iktisadi düzenlerini devletin bütün vasıtaları ile bir an evvel vücuda getirmek taşıdığımız vazifelerin en ağır ve en mühimidir.” (İnönü, 1933: 4-8) Yine

aynı yazısında İnönü, devletin yönetsel kapasitesinin özel sektör firmalarından yüksek olduğunu, liman ve demiryolu gibi yapımı maliyetli işlerin piyasa bileşenleri içerisinde çıkamayacağını vurgulamıştır. Dış ticaret duvarının açılması ile ülkenin uluslararası rekabette şu haliyle gerilerde kalacağına da değinen İnönü, serbest piyasa inhisarlarının dönemsel spekülâtif faaliyetlerinin sakıncalı yönlerine de değinmiştir. Nihayetinde İnönü, yazısında devletin piyasa içerisinde hareket edişine memleketi alakadar eden hususlar çerçevesinde bir yaklaşım sunmaktadır. Aynı yönde Peker “şahsi teşebbüslerin başaramayacaklarını ve yahut şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerimizi devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz.”(Peker,1931) diyerek devletçiliğin siyasal açıdan geniş yorumlanma sahasının olduğunu belirtmiştir.

CHF’ nin hikmet-i hükümet, kamu çıkarı gibi müphem kavramlarla ilişki kurarak açıklayabileceğimiz ve siyasal açıdan politika seçiminde ellerinde bulundurdıkları siyasal güçten kaynaklı geniş bir devletçilik yorumu ve uygulama eksenini bulunmaktadır. Bu noktada Gülalp, dönemdeki bürokrasiyi ilerlemeci bir anlayışı benimsemiş bürokrasi olarak nitelendirir. (Gülalp, 1983: 90) Fakat devletçiliğin kendisinin bir zorunluluklar gereği uygulandığını ve özel kesimi ikame edici bir anlayışla uygulanmadığını unutmamak gerekmektedir. (Gülalp, 1983: 29) Bu anlamda özel kesime rekabet değil, tamamlayıcı bir rolü olmuştur. Ülkede güçlü bir girişimci/sanayi burjuvazisinin olmayışı, devlete görevin özel girişimin bittiği yerde yüklendiğini işaret etmektedir.

4.4. Devletçi Dönemde Kurulan Sanayi Kuruluşları

4.4.1. Devlet Sanayi Ofisi-1932

Dünya, 1929 Buhranının etkisiyle istikrarsız bir ekonomik görüntü içerisindeyken. Türkiye dışındaki diğer ülkeler de Türkiye gibi kendi işlerine kapanmışlardır. Türkiye için de dış ticaret hadleri diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’nin aleyhine işlemekteydi. Bu koşullar altında, Türkiye’de Devletçilik dönemi denilen döneme girilmekteydi. Sanayi ve Maadin Bankası sanayi üretimi yapan ortaklar ile ‘iştirakçi’ olma rolünün ilerisine geçememekteydi. Yeni üretim birimleri olarak, fabrika kurma gibi bir misyonu da yoktu, bankacılık ve işletmecilik

faaliyetlerini tek şemsiye altında yürütmeye çalışıyordu. Bankacılık ve işletmecilik faaliyetlerinin farklılaşan mahiyetlerinden dolayı Sanayi ve Maadin Bankası yerine ortaya çıkacak ve ileride konu edineceğimiz sanayi planının örgütsel formuna temel oluşturacak iki farklı kurum; Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın kurulması gerekmiştir.

Başvekil İsmet İnönü'nün Sovyetler Birliği ziyareti sonrası 16 Mart 1932 yılında TBMM'ye sunulan yasa tasarısı ile İtalya gezisi sonrasında 3 Temmuz 1932 tarihli 2058 sayılı Devlet Sanayi Ofisi (DSO) Yasası ve 7 Temmuz 1932 tarihli 2064 sayılı Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası (TSKB) yasası ile iki ayrı kurum kurulmuştur. Bu iki örgüt, Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası'nın yürütmüş olduğu iki farklı misyonu ayrı ayrı yürütme gayesiyle oluşturulmuştur.

Devlet işletmelerini toplu olarak idare etmek üzere kurulan Devlet Sanayi Ofisi, ülkede planlı ve organize devlet işletmeciliği alanında atılmış bir adım iken; Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası özel kesim sanayine ilişkin düzenlemeleri yapan ve özel kesim sanayisine kredi temini için kurulmuş olan bir kuruluştur. DSO' nun kuruluş gerekçesi, devletçilik siyasetinin sınai sahadaki ilk tecrübe adımı olarak kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, Milli Müdafaa, Nafia ve İnhisarlar a ait olan fabrikalar gibi özel kanunlarla kurulan devlet fabrikalarını ve iştiraklerini idare etmekte bulunmakla beraber, bu müesseselerin imkân oldukça bankadan irtibatlarının kesilmesi ve bankanın sanayi kredi bankası halinde çalışması esası da vazedilmiş bulunuyor denilerek bu iki örgüt yapısının farklı niteliklere sahip olduğu belirtilmiştir. DSO' nun görevleri ise; "büyük sanayi fabrikaları kurmak ve İktisat Vekaleti yönlendiriminde işletmek, hammaddeleri işleyerek bunların piyasaya sürümünü temin etmek, icra vekilleri heyetince kurulmasına karar verilen fabrikaların projelerini hazırlamak, İktisat Vekaleti' nin gerek gördüğü teftiş ve incelemelerle birlikte, teknik sorunlar ve sanayi tesis projeleri üzerine görüş bildirmek, devralınan fabrikaların idari, mali, ticari ve teknik her türlü işlerini yürütmek ve bunların yıllık bütçeleri ile faaliyet programlarını hazırlamak ve son olarak devlet iştiraklerini yönetmektir."(DSO Kanunu,1932)

DSO İktisat Vekaleti' nin denetiminde olmakla birlikte üçüncü şahıslarla ilişkilerinde ticaret ve özel hukuk hükümlerine tabi tutulmuş bir kuruluştur. Türkiye

Sanayi ve Maadin Bankası'nın DSO ve TSKB şeklinde ayrılmasının ana gerekçesi hükümetçe bankacılık ve işletmecilik faaliyetlerinin farklı nitelikler taşıması olarak görülmüştür. Zafer Toprak'a göre; banka yatırdığı paradan yüksek faiz ve temettü beklerken; işletme ucuz sermaye arayışı içerisindeydi. Yine bankacılık, düzenli bir çalışma ve vade planı içerisinde çalışırken; işletmecilik, piyasa koşullarında konjonktürel değişime bağlı çalışmasını yürütmekte ve son olarak bankanın ve işletmelerin sermaye teminindeki niteliksel farklılıklar bankacılık ve işletmeciliğin ayrıştığı noktalardır. (Toprak, 1990: 26-27)

DSO kurulma aşamasında hükümet sanayi atılımları yapmayı planlamaktaydı; Avrupalı firmalarla şeker, kimya sanayi gibi büyük işletmeler için kredi sağlanması gündemdeydi. Yine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden alınan kredi ile devlet birçok fabrikanın kuruluş hazırlıklarına da girmişti. DSO Sanayi ve Maadin Bankası'ndan devralmış olduğu işletmelerin yanında yeni kurulacak tesislerin kuruluş ve işletme görevlerini de üstlenecekti.

4.4.2. Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası-1932

Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte hükümetler sanayileşmek için teşvikler ve himaye önlemleri almış ancak, kredi temini noktasında yetersiz kalmıştır. Hükümet sanayi üretiminde kredi sorununu aşmak için 7 Temmuz 1932 gün ve 2064 sayılı kanunla Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'nı kurmuştur. Kuruluş Kanununda TSKB Görevleri; her türlü bankacılık ve komisyonculuk faaliyetini yürütmek, makine ve inşaat malzemesi alımı için kredi açmak, işletme kredisi vermek, sanayi taşınmazları ve makineleri üzerinde rehin işlemleri yürütmek ve milli sanayiye hammadde sağlamaktır. Yine "küçük üreticilere kendi aralarında kuracakları kredi kurumlarına, küçük sanayi işletmelerine, hammadde temin eden kooperatiflere, üretim kooperatiflerine ve tüzel kişiliğe sahip hammadde, malzeme, yedek malzeme ortaklıkları, mağaza ve depolarıyla tamirhanelere borç vermektir." (Toprak, 1990:27) şeklinde sıralanmıştır. Türkiye Sanayi ve Kredi bankası bir anlamda 'ölü doğmuş' bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü DSO, TSKB' nin mevcut sermayesinin neredeyse tamamını almıştır. Ayrıca kuruluş amacında belirtildiği gibi özel kesime sanayi yatırımlarını gerçekleştirmesi için kredi verebilmesi için gerekli mali kaynaklardan da yoksun bırakılmıştı.

DSO ve TSKB' nin kuruluşu, özel sanayi kesiminin veya bu kesime yakın çevrelerin büyük tepkisini doğurmuştur. Devletin ekonomi alanında genişlemesinden korkan çevreler arasında yükselen seslerden birisi de "Milli Ticaret Gazetesi sahip ve başyazarı Mümtaz Hasan'ın çıkardığı bir kitapçıkta ileri sürdüğü tenkidler; bundan sonraki tepkilere büyük ölçüde öncülük etmiştir." (Tekeli ve İlkin, 2009b: 153) Mümtaz Hasan DSO' nun bir ofis olarak kurulmasına tepki göstermiş ve "Banka beynelmilel bir sermayedir, devlet sanayinin arkasında en büyük bir istinatgâhtır. Onlara kredi açar, teminat verir, beynelmilel kredilere tavassut eder, tahsilatını yapar, satışlarını idare eder. Dünya yüzünde, bankalara istinat etmeyen bir sanayi henüz mevcut değildir." (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 153, Mümtaz, 1932) diyerek Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası'nın örgütlenme biçimini olumlamıştır. Meclis içinden DSO ve örgütlenmesine yükselen seslerden olan İzmir Milletvekili Halil Bey de tartışmayı kollektivasyona eşdeğer görmüş ve kolektivizmin tehlikesine işaret etmiştir. Halil Bey'e cevap veren Recep Peker ise; "Kolektivizm mefhumu mülkiyet mefhumuyla tamamen taban tabana zıttır. Halbuki fırkamızın programı mülkiyet hakkından vuzuhla bahis ediyor." (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b:155, TBMM, Zabıt Ceridesi, İ:76, 2.7.1932 C:1 s.452) diyerek mülkiyet hakkı temelinde serbest piyasacı ve mübadeleci bir yaklaşımda olduklarını ifade etmeye çalışmış, yine aynı tartışmada İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan ise; cevap olarak "İstihsale servetin tevezzüne ait hiçbir müdahalemiz yoktur. Müdahale etmek istediğimiz noktalar, camianın hayatını selamete yürütmek ve inkişaf ettirmek hususunda tatbiki lazım gelen noktalardır..." (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 155, TBMM, Zabıt Ceridesi, İ:76, 2.7.1932 C:1 s.451.) diyerek kamu hizmeti nosyonu ekseninde devletin birtakım görevleri olduğunu hatırlatan bir cevap vermiştir. Yine aynı yönde DSO kanunu mecliste görüşülürken tepkiler iki noktada yoğunlaşmıştır. Bu tepkilerden ilki "DSO' nun özel kesimle iştiraki halindeki kuruluşlarındaki sermaye arttırımında denetim sağlayan kontrolcü yaklaşım, ikincisi ise kurulacak devlet sanayisinin yanında özel kesimin menfaatlerinin nasıl korunacağı yönündeki denge unsurunun belirlenmeyiştir." (Tekeli ve İlkin, 2009b: 153)

DSO' ya yönelik derinleşen tartışmalar Mustafa Şeref Özkan'ın yerine Türkiye İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar'ın İktisat Vekili oluşu ile birlikte yumuşamıştır.

Bayar'ın iş çevrelerince tanınması ve mübadeleci tutumu özel kesime bir güven vermiştir. Ayrıca, Bayar İktisat vekaletine geldiğinde bir tamim yayınlayarak, özel kesimi destekleyici duruşunu korumuştur.

Celal Bayar'ın iktisat vekaletine gelmesinden önceki dönemde 12 Ağustos 1932 yılında Sovyetler Proje Tröstü Müdürü iktisatçı Prof. Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye'ye gelmiş ve 3 senelik programla birlikte Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyonkarahisar, Tire ve Ödemiş yörelerini gezmişlerdir. Dönemin gazetelerinde bu geziye geniş yer verilmiştir. Orlof gezisine başladığında İktisat Vekaleti değişmiştir. Türk uzmanların da bulunduğu gezide fabrikaların kurulacağı yerlerin seçilmesinde rasyonel olma (tarımsal hammaddeye yakınlık, ulaşım imkanları ...vb.) kaygısını gütmüştür. Raporu'nu tamamlayan Orlof, tekstil endüstrisi için kurulacak kombinaların yapımı ve çalıştırılması için bir büronun kurulmasını, kombina yöneticilerinin tayinini, proje geliştirmek için yöneticilerin bir süre Moskova'ya gönderilmesini, staj için SSCB'ye teknisyenlerin gönderilmesini, fabrika kurulumu için yapılacak müteahhit sözleşmelerinin tamamlanması gerektiğini, Kayseri ve Nazilli fabrikalarına kömür temininin gerçekleştirilmesini, Kayseri'de Bünyan akarsu debisinin elektrik üretimi için arttırılmasını teknik ihtiyaçlar olarak sıralamıştır.(Bkz. Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Raporu) “Sovyet uzmanların raporları bir sanayi projeleri demetinden oluşmaktadır. Bütünüyle Türkiye'nin tercihlerini yansıtmasa da bu projeler demetinin bir bölümü Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na bir bölümü de ilerideki sanayi girişimlerine esin kaynağı olmuştur.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 168) Ayrıca, Sovyetlerle iş birliği içerisinde yürütülecek olan dokuma fabrikalarının kurulması, planlarının hazırlanması ile makine ve teçhizatlarının kurulması işi ile ilgilenecek “Türksroy” adında bir tröst de Moskova'da kurulmuştur. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 169)

4.5. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları (1933-1938) ²⁰

1930'lu yıllar sanayinin kurulması için iç kaynakların kullanılmasının mümkün gözükmediği yıllardır. Bu yüzden, hükümet dış kaynak bulma konusunda yurtdışına geziler düzenlemiştir. 1930 yılında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Sovyetler Birliği gezisi ile Atatürk'ün 1930 yılında katılmış olduğu yurt gezisinin bir bölümüne katılan Falih Rıfkı Atay'ın Sovyetler Birliği' ne yapmış olduğu geziler, Türkiye'de planlama fikrine bakışı ılımlı hale getirmiştir. Özellikle Falih Rıfkı'nın yurt gezisi sonrasında yayınlamış olduğu "Yeni Rusya" adlı kitap Sovyet deneyimindeki ihtilalci yönleri tayin etmiştir ve Türkiye açısından da bir sanayi planının uygulanabilirliğini göstermesi açısından önemlidir. Atay'a göre, Sovyetler Birliği'nde yapılanlar "İptidai bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilalci metotların bir sentezidir." (Atay,1931) Türkiye'nin de bu tarz ihtilalci metotlarla kendine özgü ekonomik müesseselerini oluşturabileceği fikrine sahip olan Atay, Sovyetlerdeki iktisadi, sosyal, kültürel yaşantının birçok kesitini değerlendirerek, Türkiye için atılması gereken adımları şu "parolalarla" sıralamıştır; Türkiye'nin iktisat ve inşa planını yapmak, İnkılap Fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak, bürokrasi yerine ihtilalci metotlar almak, hiç durmaksızın yığınların terbiyesine geçmek. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 138)

Başvekil İsmet İnönü'nün 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihlerindeki Sovyetler Birliği gezisine de Hariciye Vekili, CHF Umum Kâtibi, milletvekilleri, gazeteciler ve uzmanlar katılmışlardır. Bu geniş heyetin içinde özellikle sanayi kesiminden Sanayi Umum Müdürü İktisat Vekaleti Müşaviri, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü de yer almıştır. Ziyaret pek çok kurumu ve fabrikayı kapsamıştır. (Nadi:1932) Gezi sonunda Sovyetler, makine alımı için, faizsiz ve 20 yıl süre ile mal ihracıyla ödenecek 8 milyon altın dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir kredi açmıştır. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 140)

21Bu kredi özellikle tekstil sektöründe kullanılacak, ayrıca tekstile ek olarak kimya ve

²⁰ Sanayi planlarını devletçiliğin yönetim biçimi olarak sunan bir çalışma için Bkz. (Yılmaz, 2012)

²¹ Devletçi sanayileşme döneminde açık finansman denilen ve para miktarı ve bütçe açıklarını arttırarak değil, gerekli iç ve dış kaynaklar başka yollardan sağlanmıştır. Para sunumu, bütçe dengesi ve dış ticaret dengesi devletçi dönemin üçlü sac ayağı olup; sağlanan ekonomik istikrarla birlikte 1933-

metalürji alanında da Sovyetlerden uzman desteği alınacaktır. Bu kredinin %90'lık kısmı sadece makine ithali için kullanılacaktır. Sovyet gezisinden 10 gün sonra, 22 Mayıs-2 Haziran 1932 tarihleri arasında Kral ve Başvekil Mussolini ile birlikte temaslarda bulunan Başvekil İsmet İnönü, 300 milyon lîre (yaklaşık 32 milyon lira) değerinde bir kredi anlaşması yapmıştır. Anlaşmaya göre kredinin üçte birlik kısımları; nakit olarak, makine ithali ve geri ödeme için kullanılacaktır. Fakat bu kredi temini ilerleyen süreçte gerçekleşmeyecektir.

Falih Rıfki İtalya gezisine de katılmış, planlama fikrinin, “Moskova ve Roma” adıyla yayınladığı değerlendirmede, sadece Sovyetlere özgü bir araç olmadığına ve olmaması gerektiğine değinmiştir. Değerlendirmesinde; “Plan şu ya da bu rejimin değil, artık bütün alemin kelimesidir.” (Atay, 1932:9) demiş ve plan kelimesinin ideolojik bir yaklaşımdan uzaklaşarak pratik kaygılarla uluslararası ekonomi konjonktüründe genişçe bir yer kapladığını vurgulamıştır. Yine Atay, bu arayış içinde, Türk plancıların istediklerinin, Türkiye'nin Moskovalaşması olmadığını ifade etmiştir. Ana amaç “gerek fert gerek devlet gerek dış yardım, buraya dış yardım koyduğu zaman, bunun hiçbir enerji israfı olmaksızın semere vermesini kontrol etmeye elverişli bir inkılap planının tanzim olunmasıdır...” (Atay, 1932: 17) diyerek bir tasarruf ve denge/düzenleme biçimi olarak gördüğü planın ideolojik çağrışımlarına gerek olmadığını vurgulamıştır.

Atay, yurtdışı seyahat deneyimleri sonucunda, “Milli ve müstakil bir iktisat kurabilmek için Türkiye'nin ‘İktisadi Kurtuluş Planı’ diye adlandırılacak bir plana ihtiyaç duyulduğunu ve bu kurtuluş kavgasında hem Rusya'dan hem de İtalya'dan, dünyanın her tarafındaki tecrübelerden ders alınabileceğini” ifade etmiştir. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 143) demiştir. Türkiye’de devlet eliyle kurulacak sanayinin ilk adımları, İktisat Vekili olan Mustafa Şeref Özkan’ın Sanayi Umum Müdürlüğü’ne özel bir kanunla atamış olduğu A. Şerif Öney’in başındaki teknik ekip tarafından atılmıştır. Kaldı ki Öney’in çalışma sonuçları liberal ve mübadeleci bir anlayışa sahip olan Mustafa Şeref’in de görüşlerinin değişmesine vesile olmuştur.

1939 yılları arasında %9'un üzerindeki büyüme oranları ülke ekonomisinin en yüksek büyüme oranı olmuştur. (Kepenek, 2012: 63)

Önay'ın CHF' nin 1932 yılındaki programının değerlendirmesini yapmasını istemiştir. Bu çalışma, Türkiye'de, temel ihtiyaç maddelerini karşılayacak bir sanayinin kurulmasını öngörmektedir. Bu minvalde koruma duvarlarıyla örülmüş bir iç pazarın büyütüleceği, dolayısıyla hammadde fiyatlarının yükseleceği ve dış ticaret açığının azalacağı ithal ikameci bir yaklaşımla planlı bir devlet işletmeciliği önerilmiştir. Önay'ın plana yaklaşımı özel kesimi dışlamamaktadır; devletin doğal kaynakları işleyerek yarı mamül olarak ortaya koyacağı üretim, özel kesimde nihai mal üretimi olarak kendisini gösterecektir. Bu anlamda Önay'ın planlı devletçi ekonomi yaklaşımı, devlet eliyle santral fabrikalar kurulmasını öngörmektedir.

Sovyetler ziyaretinden sonra, İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan, Sovyetler'den gelecek heyetin öncesinde 3 senelik bir program hazırlamak istemiştir. Bu programda Türkiye'nin ağırlıklı ithalat kalemlerinden olan pamuklu tekstil üretimi esas önceliği taşımaktadır. Çünkü, pamuklu kumaş ihtiyacının %72'si ithalat yoluyla sağlanmaktadır. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 165) Şeker, kimya sanayi, demir sanayinin ana fabrikaları ve ziraat makineleri fabrikaları, keten ve kendir sanayi de program dahilindeydi. Yatırım alanlarının saptanması ile yetinilen bu program bir plan niteliği taşımamaktadır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP), 1930 yılında Şakir Keser'in İktisat Vekili olduğu yıl hazırlanan 'İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor'dan, Sovyet uzmanlar heyetinin çalışmalarına ve 1925 yılında Profesör Granning'in demir madenleri üzerine yapmış olduğu çalışmalara kadar yapılan tüm bu uzun süreli çalışmaların sonucu olarak doğmuş bir plandır. Planın hazırlık aşamasında ulusal gazetelerde birçok haber paylaşılmıştır. (Tekeli ve İlkin: 2009b: 180-184)

8 Ocak 1934 tarihinde Celal Bayar, planı kamuoyuna sunmuş 17 Nisan 1934 tarihinde de bir Heyeti Vekile tezkeresi ile Sümerbank'a bildirilmiştir. Sümerbank plandan önce kurulmuş bir örgüt olmasına rağmen sanayi planının Türkiye İş Bankası ile birlikte uygulayıcısı olacaktır. Sanayi Planı'nın yatırımı için harcanacak paranın %5'inin İş Bankası, kalanının ise Sümerbank tarafından karşılanması öngörülmüştür. (Karabulut, 2016:72) BBYSP' ye göre Türkiye'de kurulacak fabrika sayısı 20'dir. (İnan; 1972: 16)

Plan'ın stratejileri olarak; krizin yol açtığı döviz darboğazını açmak, Türk çiftçi ve işçisine karlı faaliyet sahaları yaratmak belirlenmiştir. Ayrıca, dünya konjonktürüne bağlı olarak ekonomik olarak avantajlı teknik tesisatın bulunabileceği gibi nedensellik ilişkisi kurulmuş amaçlar, plan çerçevesinde kurulacak sanayinin niteliği için önemlidir. Kurulacak olan sanayi öncelikle en büyük ihtiyaç maddelerini imal edecek ve iç pazarın talebini karşılamaya yönelik olacak ve ilk zamanlarda ihracat amacı taşımayacak, ithal ikamesi türünde bir sanayileşme niteliği sunacaktır.

Birinci sanayi planı, sadece kurulacak fabrikalar hakkında raporlardan oluşuyordu. Yani ayrı ayrı raporların birleştirilmesinden oluşan ve yeni bir raporun eklenmesinde bir sakınca görülmeyecek kopuklukta hazırlanmış olan projeler toplamı şeklindedir. Dolayısıyla sektörlere göre ayrılmış bir projeksiyona sahip değildir. Plan'da sayısal anlamda belirlenmiş bir hedef de yoktur. Fakat Plan'ın içeriğinden anlaşılacağı üzere bazı ilkeler doğrultusunda düzenlenmiş olduğu açıktır. Bu ilkeler; ülke ihtiyaçlarını karşılamaya öncelik veren ithal ikamesi ilkesi, ülke içindeki hammadde işleme ve erişilebilir kılmaya öncelik veren hammadde değerlendirme ilkesi ve son olarak yerli teşebbüs ve sermaye erbabına endüstriyel imkanlar tanımayı hedef edinen ileri ve geri bağlantı ilkesi şeklinde sıralanabilir.

Plan'ın uygulanması görevi Sümerbank ve İş Bankası'na bırakılmıştır. 43.953.000 TL'lik programın 41.553.000 TL'lik kısmını Sümerbank, 2.400.000 TL'lik kısmını da İş Bankası üstlenecektir. (Tekeli ve İlkin, 2009b: 197) Plan'ın kapsadığı projelerin yer seçiminde ilkesel olarak, az maliyet ilkesi, geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi ilkesi ve milli savunma gereklerine uygunluk ilkesi esas alınmıştır.

Plan'ın en hızlı uygulamaya geçen projeleri ise; kendir dışındaki dokuma sanayisi ve Türkiye İş Bankası'nın daha önceden çalışmalarına başlamış olduğu sömük, şişe cam ile kükürt fabrikalarında olmuştur. "Gerçekleşmesi en geride kalan iki kuruluş, Taşköprü'de yapılan kendir soyma tesisi ile Filyos ateş tuğlası fabrikasıdır." (Tekeli ve İlkin, 2019b: 198)

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) ise ilk plandan farklı olarak; altyapının geliştirilmesi konularına ağırlık vermiş ve özel kesimle ilgili doğrudan hedefler

belirtmeksizin, özel kesimi teşvik edici bir plan olma niteliği taşımıştır. Plan'ın ana hedefi üç siyah (kömür, demir-çelik ve petrol) olarak ifade edilmiştir. (Özyurt, 2011:131) 100'ü aşkın tesisin kurulmasını ön gören plan, yatırım ve ara malı üretimine öncelik vermekle birlikte, ihracata yönelik bir amaç gütmüştür. Plan'da ayrıca madencilik, limanlar, elektrik gibi altyapı yatırımları da planlanmıştır. (Eşiyok, 2009:103) İBYSP, 2. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile uygulamaya konamamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜMERBANK: MODERNLEŞME SERÜVENİNİN ÖNEMLİ UĞRAĞI

A. Sümerbank'ın Kuruluşu ve Gelişim Dönemi (1933-1950)

11 Temmuz 1933 günü 2262 sayılı kuruluş kanununda belirtildiği gibi Sümerbank, kapatılan ve asli görevi devletin sanayi kuruluşlarını yönetmek olan Devlet Sanayi Ofisi (DSO) ile asli görevi özel sektöre kredi vermek olan Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası (TSKB)'nin bütün alacaklarını ve hukuki sorumluluklarını üzerine almıştır. Sümerbank'ın kuruluşundan önce Ali İktisat Meclisi'nin hazırlamış olduğu bir raporda DSO'nun “devlet fabrikalarını daimî olarak işletmesine karşı olumsuz görüşler bildirilmesi” de (Aytemur, 2007: 50) hatırlandığında Sümerbank daha kuruluş aşamasında devletin piyasaya müdahilliği ve devlet işletmeciliği konusu temelinde farklı devletçilik düşüncelerinin katkı sunduğu tartışmalı bir ortamda doğmuştur. Devlet müdahalesinin sınırını çizerek çözüm ise Sümerbank'ın, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası gibi “geçici” nitelikte, konjonktürel nedenlerden ötürü zorunlu bir devlet işletmeciliği olduğu yaklaşımı benimsenmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki Sümerbank, öncülleri arasında olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na doğru bir geri dönüşü ifade eder. Sümerbank'ın piyasaya müdahalesine getirilen eleştirel yorumların, Sümerbank'ın özelleştirilmesi sürecine kadar sürmüş olması da dikkat çekicidir.

Sümerbank, Atatürk'ün talimatı ile bir “sanayi bankası” olarak kurulmuştur. İsmi de Atatürk'ün vermiş olduğu Sümerbank, bir medeniyet tasavvurunun yansıması olarak kurulması planlanmış bir bankadır. Sümerler 6000 yıl önce yaşamış ve bankacılığın temelini atmıştır. (İdil, Sert, 2016: 30) Aynı zamanda, Sümerler insanlığa ilk kez çivi yazısı, tekerlek, takvim, kanun kitabı ve vergi reformu gibi birçok katkı sunmuşlardır. Toplumu uygarlaştırma tasavvuru ile paralel olarak köklü bir medeniyetin ismine çağrışımla ismi Sümerbank olmuştur. (Zürcher, 2015: 282) Sümerbank'ın simgesi bir anahtardır.²² Bu simge milli endüstrinin kapısını açan

²² Nazilli Basma fabrikası açılışında Atatürk, Sümerbank harflerinden oluşan bir anahtarla fabrikanın açılışını gerçekleştirmiştir. (İnan Afet, 2015: 232)

anahtar olarak simgeleşmiştir. (Sümerbank Broşürü, 1939: 1) Nazilli Basma fabrikasının açılışı sırasında fabrikanın anahtarı Atatürk’e hediye edilmiştir.

Celal Bayar İktisat Vekaleti’ ne getirildikten sonra DSO ve TSKB yasaları meclisten geçmesine rağmen halen kurulmamıştı. “Celal Bayar konuyu liberal iktisat politika önerileriyle bilinen Ali İktisat Meclisi’ne götürmüştür.” (Tekeli ve İlkin, 2009b: 175) Ali İktisat Meclisi hazırlamış olduğu raporda (Ali İktisat Meclisi Raporu,1933) DSO kanununu, Sanayi ve Maadin Bankası tecrübesi ve başarısı (1932 yılında %17,5 ile en fazla kar getiren müessese olması) örnek verilerek eleştiriyordu. DSO gibi ofis şeklinde örgütlenmiş bir örgütün Türkiye’de başarısızlığa mahkûm olacağını ifade eden rapor neticesinde DSO’ nun ilgasını istiyordu. Oluşan kamuoyu sonucunda, 16 Nisan 1933’te İcra Vekilleri Heyeti toplanarak Sümerbank kuruluş kanun tasarısını TBMM’ye sunma kararı aldı. 3 Haziran 1933’te kabul edilen 2262 sayılı Sümerbank yasasının gerekçesinde; TSKB’ nin Sanayi ve Maadin Bankası’ndan teslim aldığı kredi miktarının TSKB’ nin vazifesini yerine getiremeyecek (özel kesime kredi vermek) kadar az olması sebebiyle DSO ve TSKB’ nin görevlerini yerine getirmekle sorumlu bir kuruluş yasası hazırlandığı söylenmiştir. (Akt. Tekeli ve İlkin, 2009b: 177, TBMM, Zabıt Ceridesi:1933(Cilt:16) İ:65, 3.6.1933, C.1(S.:257))

Sümerbank, kurulduğu yıllarda, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda yer alan sanayi işletmelerinin kuruluş görevini üstlenmiştir. 1933 yılında 43.953.000 TL’lik bir değeri ifade eden Plan gereği Sümerbank bizzat kurucu sıfatı ile işletmeler kurarken, aynı zamanda iştirakçi olma rolü ile özel kesime de bir sanayi bankası olarak hizmet etme misyonunu edinmiştir. DSO ve TSKB’ nin görevlerini kendi bünyesine katan Sümerbank, pamuklu dokuma sanayisi için Bakırköy Bez fabrikasının tevsii (geliştirme), Ereğli’de ince kumaş, Kayseri’de kaba kumaş, Nazilli’de basma fabrikasının kurulmasını, Malatya’da üçüncü bir kombinenin kurulmasını, Beykoz’da Kendir ve Keten, Bursa’da Merinos yünü işleme fabrikası, demir sanayisinin kurulması, Ergani’de bakır madeninin işletilmesi, porselen fabrikası kurulması, südkosit ve klor fabrikalarının kurulması, süngercilik alanında kurulacak şirkete ortaklık, gül yağcılık, selüloz, kağıt ve suni ipek fabrikalarının kurulmasının yanı sıra İş Bankası ile ortak sömikok fabrikasının kurulması, Keçiborlu Kükürt madeninin işletilmesi ve son olarak Şişe ve cam sanayinin kurulması görevlerini almıştır.

Plan’da ön görülen tesislerden bakır ve kükürt sanayi işleri daha sonra kurulacak olan ve diğer bir KİT örneği olarak Etibank’a geçecektir. Yine aynı yönde Şişe ve Cam Fabrikası’nın da kuruluşunu İş Bankası üstlenmiştir. BBYSP kapsamında sanayinin kurucu gücü görevini alan Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi’nden aldığı fabrikaları geliştirmiş, yeni makinelerle donatmış ve aynı zamanda yeni fabrikalar kurmuştur. 20 Mayıs 1934 Kayseri Bez Fabrikası, 20 Ekim 1934 Ereğli Bez Fabrikası, 25 Ağustos 1935 Nazilli Basma Fabrikası, 28 Kasım 1935 Merinos Yünlü Fabrikası, 22 Mayıs 1936 Gemlik Suni ipek Fabrikası 14 Ağustos 1934, İzmit 1. Kâğıt ve Selüloz Fabrikası, 3 Nisan 1937 Demir Çelik Fabrikası’nın temellerini atmıştır.

Kuruluş gerekçesinde; sanayi alanında milli ihtiyaç ve menfaatlerin gerektirdiği oranda bir başarı yakalanamadığı belirtilmiş ve bu ihtiyaç ve menfaatler doğrultusunda güçlü bir kuruluşa ihtiyaç doğduğu ifade edilmiştir. Sümerbank, benzeri özel müesseseler gibi, rasyonel çalışma prensipleri uygulayacak ve ticari serbesti içerisinde faaliyet gösterecektir. Yine kurulması istenen sanayi kollarında özel kesimle birlikte çalışarak sanayileşmeye ivme kazandıracak ve sanayi için gerekli işgücünü de yetiştirecekti. Aynı zamanda, öncülleri (TSMB, DSO, TSKB) gibi ticaret hukuku hükümlerine de tabi bir bankadır. Sümerbank’ın kuruluş kanununa göre görevleri ise; Devlet Sanayi Ofisi’nden devralacağı fabrikaları işletmek ve devlet sanayi iştiraklerini ticaret hukukuna uygun olarak idare etmek, devlet sermayesi ile kurulacak (hususî kanunlarla düzenlenmiş sanayi tesisleri hariç) fabrikaların etüt ve projelerini hazırlamak, kurmak ve idare etmek, sanayi alanında iş gücü ihtiyacını karşılamak için usta, işçi, mühendis, uzman, yetiştirmek, nitelikli eleman yetiştirme faaliyetlerinde bulunmak için yurtiçinde okullar açmak, İktisat Vekaleti’ nin açacağı sanayi okullarındaki eğitim faaliyetlerine yardım etmek, yurtdışına kalifiye işçi yetiştirme maksadıyla burslu öğrenci ve stajyerler göndermek, sanayi işletmelerine kredi temin etmek ve genel bankacılık işlemlerini yürütmek, milli sanayinin kurulması için gerekli çalışmaları yapmak, önlemleri almak ve İktisat Vekaleti’ nce verilen araştırma konularında görüş bildirmektir.

Sümerbank’ın kuracağı sanayi tesisleri öncelik sırasına göre şu şekilde sıralanmıştır. Önce, hammaddesi yurtiçinde yetişen ve ülkenin ihtiyacını karşılayamayan sanayi alanlarında üretim yapmak. Sonra, değeri düşük olan ve ihracatı yapılan hammaddelerin işlenerek mamül ve yarı mamül durumuna getirilerek

katma değer üretmek. Daha sonra, yurtiçinde üretimi büyük miktarda yapılan temel ihtiyaç maddelerinin üretimi ve bu üretime bağlı memlekete yararlı görülen yan ürünlerin üretimini sağlamak. Son olarak, yurtiçinde üretimi olmayan ve/veya üretimi makbul olmayan ihtiyaç maddelerinin memlekete faydası önemli başka alanlarda kapı açan faaliyetlerde bulunmak.

Kuruluş aşamasında 20 milyon TL sermaye ile kurulan Sümerbank'ın sermayesini; "DSO ve TSKB' nin maddi varlıklarının tamamı, DSO ve TSKB' den devir alacağı sabit ve tedavüldeki sermayesi, iştirak hisseleri ve devletin tahsis ettiği/edeceği yıllık bütçeler oluşturmaktadır." (Sümerbank Kanunu,1933: md.4). Kuruluş aşamasındaki ödenmiş sermayesi ise 10,7 milyon TL'dir. Ayrıca, Sümerbank kuruluş Kanunu'nda da sermayesi hükümetin teklifi ve Umum Heyeti'nin kararı ile bir misli arttırabilecektir." (2262 Sümerbank Kanunu,1933: md.14.)

Sümerbank, İcra Vekilleri Heyeti kararları ile borçlanabilmekte ve aynı zamanda faizli, faizsiz, temettü hisselerine ikramiyeli ve ikramiyesiz tahvil çıkarabilecek ayrıca; 15 seneye kadar piyasadan borç alabilecektir. Borçlanmalarını sermayesi tutarınca (20 milyon TL) yapabilecektir. (Sümerbank Kanunu, 1933: md.5.) Yine aynı kanunun md.14' de Sümerbank'ın yıllık sermaye düzenlemesine yer verilmiştir. İlk kurulan fabrikalar çeşitli ülkelerden getirtilmiş uzmanların raporları doğrultusunda kurulmuş ve aynı zamanda sermayesi yurt dışından sağlanan krediler eliyle olmuştur.

Sümerbank Kanunu'nun icrası ile sorumlu kılınan İcra Vekilleri Heyeti'dir. (md.21) Fen heyetleri gerekli olduğu derecede kurulabilir fakat, müdür muavinlerinden birisi bu heyetlerin başkanlığını da ifade eder. (Sümerbank Kanunu,1933: md. 17) Sümerbank'ta bürokratik zihinsel süreçlerin yanında batılı anlamda pozitivist ilkelerin hâkim olduğu bilimsel ilkelere dayalı işletmecî bir yönetim zihniyeti de hâkim olmuştur. Toplumsal alanda ise buna gelenekler eşlik etmiştir.

B. Ekonomik Bir Kurum Olarak Sümerbank

Kuruluşundan 1950'li yıllara kadar, Sümerbank ülkede sermaye birikimi eksikliği dolayısıyla faaliyet göstermiş olduğu alanların birçoğunda piyasada rakipsiz bir konumda olmuştur. Sümerbank, bu süreçte, kurumsal bilgi ve tecrübesinden

faydalanılması için fabrikalarının kapılarını özel kesime açık tutmuş, bankacılık kredileri ile özel kesime teşvik kredileri dağıtmış ve özel sektörü destekleyici bir kurum olmuştur. (İdil, Sert, 2016: 85)

Her ne kadar merkezi yönetim ve bürokratik yapısı gibi hantallaştırıcı etkenlerden dolayı yaşamış olduğu sorunlar olsa da fen ve teknik bilgisi dahilinde üretimini sürdürmüştür. Özellikle 1950 yılına kadarki süreçte Sümerbank'ın işletme düzeni özel kesimle karşılaştırılamayacak kadar ileri olmuştur.

Sümerbank'ta çalışan işçi ve memurların sayısı 1933 yılında 5.000, 1940 yılında 18.560 iken, 1950 yılında 33.610'a kadar yükselmiştir. (Makal, 2015: 119) Bu noktada belirtmek gerekir ki, 1950 sonrasında özellikle tekstil sektöründe çalışanlar Sümerbank çalışanlarından daha yüksek maaş almaktaydılar.²³ Hal böyle olunca Sümerbank çalışanları daha yüksek maaşlarla özel kesime transfer olmuş ve özel kesimi Sümerbank'ın işletme düzeni içerisinde tekrardan şekillendirmişlerdir. (İdil, Sert, 2016: 93)

Bir ekonomik kurum olarak Sümerbank banka, fabrika, mağaza mekansallıkları içerisinde devletin ekonomik alanda faaliyetlerinin bir aracı kurumu olmuştur. Bu anlamda Sümerbank bir banka, bir üretim ve bir pazarlama birimi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

1.Banka Olarak Sümerbank

Osmanlı'da modernleşmeci yaklaşımlara koşut olarak gelişen bankacılık sistemi 19. Yüzyıla kadar dayanmaktaydı. Modern anlamda borç ilişkisi ve tasarruf/sermaye birikimi ifadelerinin kurumsal ifadesi olarak görülebilecek bankalar, piyasada üretim ilişkileri zincirine kurumsallaşmış bir boyut katmaktadır.

Kredi verilecek işletmelerde aranılacak özellikler, kredi olanakları; ticari senetlere ait iskonto kredileri, makine kefalet kredileri ilgili kanunda düzenlenmiştir. Sümerbank, dönemdaşları olan Ziraat ve Emlak Bankaları gibi milli kredi

²³ 1950'lere kadar Sümerbank'ın özellikle tekstil sektörü çalışanlarından yüksek maaş alması Makal' a göre "devletçi sanayileşmenin sürdürülebilmesi için gerekli iş gücünün temini amacını" taşımaktadır. (Makal, 2015: 134)

müesselerinin sahip olduğu haklardan ve imtiyazlardan istifade edebilmiş bir banka olarak kurulmuştur. (Sümerbank Kanunu,1933: md.16)

Sümerbank'ta verilecek kredinin md.2'de sıralanan öncelikle yurtiçinde üretimi yapılabilecek ve ülke için verimli olduğu görülen sanayi tesislerine yönlendirilmesi arzulanmıştır. (Sümerbank Kanunu,1933: md.2) Sümerbank'ın kendi bünyesindeki ve iştirakleri dışındaki özel sektöre vereceği kredi yarısından az olmamak üzere İktisat Vekaleti'nce tespiti yapılacak şekilde düzenlenmiştir. (Sümerbank Kanunu,1933: Md.12) Sümerbank ilk yıllarında özel kişilere sanayi ve ticari krediler açmışsa da ileriki yıllarda banka bütün kaynaklarını kendi fabrika ve işletmeleri ile ortaklıklarına tahsis etmiştir. (Toprak, 1990: 62)

2.Dünya Savaşı ertesinde mevduat kabul etmeye başlayan Sümerbank, 8 Aralık 1951 gün ve 3/14069 sayılı kararname ile mevcut bir şube ve ajansına ilaveten Alım ve Satım Müessesesi' nin Adana, İzmir, Eskişehir, Erzurum, Kayseri, Konya, Malatya, Samsun, Trabzon, Diyarbakır, Zonguldak mağazalarında bankacılık işlemlerinin yapılabileceği kararlaştırılmıştır. (Toprak, 1990: 62)

1944 yılında İstanbul ve Ankara'da iki şube ile bankacılık faaliyetlerine başlamış olan Sümerbank, 1972 yılında 22 banka şubesi olan bir kurum haline gelmiştir. Ayrıca, Merkez Bankası'nda %1,1, Emlak Bankası'nda %0,1 Vakıflar Bankası'nda %1,0 ve Halk Bankası'nda %0,03 oranlarında hissesi bulunmaktadır. (Güçlü, 2015: 59)

2.Üretim Birimi Olarak Sümerbank

Sümerbank fabrikaları kar odaklı üretim yapan birimlerdi. Fabrikalar işletmecilik esaslarına göre maliyet azaltma yönünde bir eğilim içerisinde yönetilmişlerdir. Sümerbank fabrikalarında ithal ara-malı ve tarımsal ürün işleme pratikleri de bulunmaktadır. Ülke içinde tarımsal üretimi destekleyici bir rolü bulunan Sümerbank (Sümerbank Broşürü, 1939: 17-18) ülke dışından getirilen tarımsal ürünleri de işlemiştir. Örneğin tekstil sektöründe merinos cinsi koyunların Avustralya gibi ülkelerden ithali bu duruma örnek verilebilir. Sadece ithal ara malı ve tarımsal ürünler değil aynı zamanda ithal makineler de Sümerbank fabrikalarında faaliyet

göstermiştir. Örneğin; Kastamonu fabrikası için, Bulgaristan'dan kendir soyma makineleri, Kayseri Bez Fabrikası için Romanya'dan ithal pamuk döküntülerini işleme amacıyla getirtilen 612 iğlik telef teçhizatı (1943), Nazilli Basma Fabrikası için 612 iğlik telef teçhizatı (1943), Ereğli Bez Fabrikası için dikiş ipliği birimi ithal edilen makine ve teçhizatlar örnek verilebilir.

1950'li yıllara kadar Sümerbank'ın üretim miktar ve değerinde yıllara göre artış gözlenmekte ve bu üretim artışlarına paralel bir fabrika yenileme ve genişletme faaliyetleri Sümerbank raporlarından anlaşılmaktadır. 2. Dünya savaşının etkili olduğu yıllarda dahi üretimde, savaş yıllarından önceki dönemle karşılaştırıldığında oransal bir düşüşe rağmen, sürekli bir artış görülmüştür. (Türk, 2017:55)

Sümerbank'ta fabrikalar kendi faaliyet alanlarında üretim yapabilmek için ihtiyacı olan ürünleri de karşılamaya çalışmış ve bunun için, Ereğli Bez Fabrikası'nın ihtiyacını karşılamak için Ereğli'de fabrika sahasında nişasta üretim tesisi yapılmıştır. Yine aynı yönde 'fabrika kuran fabrika' yakıştırması yapılan Karabük Demir ve Çelik fabrikası da Sümerbank'ın yeni fabrika kurmak için gerekli demir ve çelik ürünlerini tedarik etmiştir. (The Development of National Banking in Turkey, 1938: 52) Benzer bir şekilde, Konya ve Filyos' da ateşe dayanıklı tuğla (şamot) üretiminin yapılması da Sümerbank'ın kuracağı diğer fabrikalarda kullanılması açısından önemli olmuştur. Sümerbank fabrikaları arasında makine transferleri de Sümerbank'ın kuruluş yıllarında yapılmıştır. Örneğin, Defterdar' dan Merinos fabrikasına apre makinelerinin revize edilerek taşınması bu duruma örnek verilebilir.

2.1. Sümerbank'ın DSO ve TSKB' den Devraldığı Fabrikalar

Sümerbank kurulduğunda, çalışmamızın ikinci bölümünde de belirttiğimiz gibi, Osmanlı'da genellikle askeri ve saray ihtiyacını karşılamak için kurulmuş olan fabrikalar Bakırköy, Defterdar (Feshane), Hereke, Beykoz fabrikalarına ek olarak; Uşak Şeker ve Tosya Çeltik Fabrikaları ile birlikte İstanbul Unkapanı'ndaki bir değirmeni devralmıştır. "Defterdar Fabrikası DSO' ya ait olmakla birlikte Feshane Mensucat Türk Anonim Şirketi'ne 1 Haziran 1935 yılında kiralanmış ve bu şirket tarafından işletilmiştir."(Toprak,1990:31-33) "Feshane Mensucat T.A.Ş. 1 Nisan 1937 tarihinden itibaren tasfiyeye tabi tutulmuş yine aynı tarihte fabrikanın ismi

değiştirilerek bulunduğu mevki nedeniyle Defterdar Fabrikası adını almıştır.” (Toprak, 1990:33) Basmahane Fabrikası, BBYSP’ nin öngördüğü haliyle, yeni otomatik dokuma makineleriyle donatılmış, gerekli bobin, bez ve iplik boyahaneleri ve bez kasar kısmı ile birlikte çağdaş bir görünüme sokularak, 13 Ağustos 1934 yılında açılış töreni yapılmıştır. “30 Nisan 1936’da Sümerbank tarafından 2.000.000 TL sermaye ile Bakırköy Bez ve Mensucat T.A.Ş. kurularak fabrikanın işletilmesi bu şirkete verilmiştir.” (Toprak, 1990: 35) Hereke Fabrikası; 1 Haziran 1936 tarihinde Sümerbank’ın kurduğu bir şirket olan Feshane Mensucat T.A.Ş.’ ye kiralanen fabrika 1938 yılında bu şirketin tasfiyesinden sonra Birleşik Yün İpliği ve Yün Dokuma Mensucat Fabrikaları T.A.Ş.’ nin yönetimine geçmiştir. (Toprak,1990:35) Beykoz Fabrikası, “Devlet Sanayi Ofisi bünyesinde bulunan fabrika diğer Sümerbank birimleri gibi müessese statüsüne geçerek Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi’ ne dönüşmüştür.” (Toprak, 1990: 36) Osmanlı Döneminde 1895 yılında Tirponi tarafından kurulup Cumhuriyet’in ilanından sonra Ziraat Bankası’na milli emlak olarak intikal eden Adana Bez Fabrikası, 1945 yılında Malatya Bez Fabrikaları T.A.Ş. bünyesinde yer almıştır.

2.2. Sümerbank’ın Kurduğu Yeni Fabrikalar

2.2.1. Kayseri Bez Fabrikası,

Sümerbank’ın kurmuş olduğu ilk fabrika, kombine bir tesis olarak tasarlanan Kayseri Fabrikası, tarıma dayalı bir fabrika olarak pamuklu üretimi yapması için Sovyetler Birliği kredisi ile kurulmuştur. (İdil, Sert, 2016: 37) İnşa ve yapımında Sovyet uzman ve teknik elemanları aktif olarak görev almışlardır. Tasarım ve mimarisi’ nde Sovyet modeli örnek alınmıştır. (Kesgin, 2013: 390-402) İnşa ve montajı iki yıldan az bir sürede tamamlanarak 16 Eylül 1936’da işletmeye açılmıştır. (Toprak,1990:39)

2.2.2. Ereğli Bez Fabrikası

Ereğli Bez Fabrikası, ince bez üretimi için kurulmuş bir fabrikadır ve Konya/Ereğli ilçesinin en eski sanayi tesisidir. (Güçlü, 2015: 14). 4 Nisan 1937’de üretime geçen fabrika merserizasyon, kasar, top boyama iplik boyama ve apre

birimleri de bulunmaktadır. Fabrika, ihtiyacı olan enerjiyi İvriz Hidroelektrik santralinden elde etmekteydi. Ayrıca Sümerbank'ın diğer dokuma fabrikalarında da ihtiyaç duyduğu nişasta üretimi için bir fabrika da fabrika alanında kurulmuş ve Sümerbank'ın nişasta ihtiyacının %70'i bu fabrikadan sağlanmıştır.

2.2.3. Nazilli Basma Fabrikası

BBYSP' nin ilk önemli eseri ve ülkede kurulan geniş çaplı ilk basma fabrikası olan Nazilli Fabrikası, basma makineleri ve bir kısım terbiye makineleri haricinde bütün makine türbin ve kazanları Sovyetler Birliği kredisi ile Sovyetler Birliği'nden getirtilmiştir. (Toprak, 1990: 40) 9 Ekim 1937'de faaliyete geçen fabrikanın enerji ihtiyacını sağlayacağı kendi termik santrali bulunmaktadır. Kuruluşunda 120 Sovyet Montaj elemanı ve mühendis görev almıştır. (Güçlü, 2015: 17) Mamulleri arasında halk tipi ince basma, tobralko ve pazen bulunmaktadır. Kuruluşunda, ülkenin ekonomi alanında etkin bir geçmişi olan Celal Bayar'ın önemli çabaları olmuştur.²⁴ Nazilli Basma Fabrikası'nın kurulması ile birlikte, Nazilli, aldığı göçlerle birlikte nüfusu artmış ve önemli yerleşim birimlerinden birisi haline gelmiştir.

2.2.4. Merinos Yünlü Fabrikası

2 Şubat 1938 günü işletmeye açılan Merinos Fabrikası, yünlü kumaş piyasasında çok aranan kamgarn ipliğini üretme amacıyla kurulmuştur. (Toprak, 1990: 42) Hammadde olarak Merinos cinsi koyunların yününü kullanan fabrikaya, ülke içerisinde merinos koyunu yetiştiriciliğinin düşük seviyede olmasından ötürü fabrikada işlenecek hammadde yurtdışından ithal olarak gelmekteydi. 1944 yılında dokumahane kısmı işletmeye açılmıştır. Bursa ekonomisine katkı sunan Merinos Yünlü Fabrikası işçilerinin kurmuş olduğu Türkiye Tekstil, Örme ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası'nın (Teksif) kuruluşu ile birlikte günümüzde ülkemizin en büyük

²⁴ Dönemde akademisyen, bankacı olan, maliye ve iktisat vekilliği yapmış Celal Bayar, Kurtuluş Savaşı sırasında Osmanlı birlikleri ve çarptırıldığı idam cezasından kaçarken Nazilli halkının misafirperverliğine şahit olmuştur. Demeçlerinde ve Nazilli Fabrikası açılışında da Nazilli'ye olan minnetini ifade etmiştir. (Doğan, 2009: 36) Bayar Hakkında detaylı bilgi için Bkz. (Şenşekerci, 2000)

işçi sendikaları olan Türk-İş'in de kuruluş çalışmalarının başladığı fabrikadır. (Güçlü, 2015: 43)

2.2.5. Malatya Bez ve İplik Fabrikası

“BBYSP’de bir jakarlı fabrikanın kurulması öngörülmüş ve bu görev Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası’nın ortaklığıyla Malatya Bez ve İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi’ne verilmiştir. Şirket 1936 yılında tamamen ödenmiş 5.000.000 TL sermaye ile kurulmuştur.” (Toprak, 1990: 44) İnşasına 1937 yılında başlayan fabrika, 1939 tecrübe üretimi sonrası 1940 yılında kesin olarak işletmeye açılmıştır. Ülkenin en büyük ve modern jakarlı tezgahlarıyla donatılmış olan fabrika her türlü ham, kasarlı ve boyalı, düz, çizgili, çiçekli ve jakarlı dokuma ve özellikle pamuklu ve ipekli döşemelik üretebilmekteydi. (Toprak, 1990: 44) Fabrikanın enerji maliyetlerini düşürmek için Derme yöresine bir hidroelektrik santrali de kurulmuştur. 1946 yılında Malatya Bez ve İplik Fabrikası T.A.Ş. tasfiye edilerek, Ziraat ve İş Bankaları payları Sümerbank tarafından satın alınmış ve fabrika ve diğer üniteleri Sümerbank’a geçmiştir.

2.2.6. Kayseri Bünyan Fabrikası (Devralınmış)

1927 yılında kurulmuş olan Kayseri Bünyan Fabrikası, 1 Mayıs 1934 yılında tüm hisseleri Sümerbank tarafından satın alınarak Sümerbank’a intikal etmiştir. Bu arada 20 dokuma tezgâhı da eklenmiştir. (Toprak, 1990: 44) 1942 yılında pamuklu dokuma ünitesi ilavesi yapılmış, fakat savaş koşulları nedeniyle bu ünite üretime geçememiştir.

2.2.7. Isparta Fabrikası (Devralınmış)

12 Kasım 1924 günü kurulan Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş.’nin amacı yün halı ipliği üretimidir. Sanayi ve Maadin Bankası ve daha sonra Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası’na geçen hisseler Sümerbank’a intikal etmiştir. Sümerbank 1943 yılına gelindiğinde, şirketin tüm hisselerini satın alarak şirketi tasfiye etmiş, fabrikanın tüm varlığını kendi bünyesine katmıştır. Sümerbank’a geçtikten sonra, dokuma tezgâhı ile bir yün dokuma ünitesi eklenmiştir. Bir süre sonra bir de halı dokuma atölyesi ilave edilmiştir. (Toprak, 1990: 46)

2.2.8. Gemlik Suni İpek Fabrikası

İnşaatına 22 Mayıs 1936'da Gemlik'te başlanan fabrika, 1 Şubat 1938 yılında faaliyete geçmiştir. BBYSP kapsamında suni ipek üretimi için kurulması planlanan fabrika, suni ipek üretiminde kullanılacak hammaddeyi ilk zamanlar ithal olarak İsviçre'den elde etmiştir. (Sümerbank Raporu, 1946: 12) Daha sonrasında BBYSP kapsamında kurulacak olan klor alkali fabrikasından; sudkostik, selüloz fabrikasından; selüloz, sülfürik asit fabrikasından; sülfürik asit gibi temel hammaddeleri temin etmiştir. (Toprak, 1990:47)

2.2.9. Kastamonu Kendir Sanayi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında çuval, kanaviçe, kalın bez, ip, urgan, halat türü kendir ürünlerine ihtiyaç duyulmaktaydı, 1933 yılında ülkede fabrika niteliğinde 2 işletme bulunmaktaydı. Bu fabrikalardan birisi ithal ettiği jüt ipliklerden çuval ve kanaviçe dokuyor, diğeri ise kısmen yerli olarak elde ettiği kendirden sicim ip ve halat ürettiyordu. Hammaddesinin ülke içinde üretilebileceğini ön gören BBYSP kapsamında kendir soyma fabrikasyonuna öncelik verilmiştir. Plan'la ilişkili olarak Gölveren ve Taşköprü'nün Sulukese mevkilerinde Ziraat Bankası ve Tarım Bakanlığı tarafından kurulan iki havuzlama merkezi 1942 yılında Sümerbank'a devrolmuştur. 1947 yılında ise Sümerbank tarafından ayrı bir tesis olarak, Taşköprü'nün Sulukese mevkiinde faaliyete geçen kendir soyma fabrikasının makineleri ise Bulgaristan'dan getirtilmiştir. (Toprak, 1990: 47) 1952 yılına gelindiğinde ise kendir, sicim ve kanaviçe tesisleri işletmeye açılmıştır.

2.2.10. Halkapınar Dokuma Fabrikası

2. Dünya Savaşı döneminde, 1942-1943 yıllarında Kayseri ve Nazilli fabrikalarında dokuma işçilerinin bir kısmının askere alınışı nedeniyle bu fabrikalarda yüzlerce tezgâh boş kalmıştır. Sümerbank ihtiyacı göz önünde bulundurarak 100-150 tezgâhı İzmir'e taşımak üzere bir bina satın alarak gerekli düzenlemelere girişmiştir. Fakat bu sırada Nazilli ve Kayseri fabrikalarındaki işçi açığı kapanmış, tezgahların taşınması yerine bir İngiliz firmasına 140 adet tezgâh siparişi verilmiştir. 1946 yılında İngiltere'den ithal edilen teçhizat, montajı tamamlanan fabrikada 1947 yılında seri üretime geçmiştir. (İdil, Sert, 2016: 46) Bu fabrika aynı zamanda İvedili Sanayi

Programı'nda yer alan İzmir'de kurulması öngörülen pamuklu kombinasyonunun nüvesini oluşturmuştur. (Toprak, 1990: 47.)

2.2.11. Karabük Demir Çelik Fabrikaları

BBYSP çerçevesinde ülkede demir çelik sanayisinin kurulması için Sümerbank görevlendirilmiştir. 30 Kasım 1936'da imzalanan 2.500.000 TL'lik kredi anlaşması ile H.A. Brassert firması tarafından kurulacak demir çelik tesisinin yeri olarak ise Karabük seçilmiştir. (Toprak, 1990: 68.) 3 Nisan 1937 yılında temeli atılan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının işleyeceği hammadde ise Divriği'de bulunmaktaydı. Karabük Fabrikası, ülkede kurulmuş ilk ağır sanayi fabrikası olarak 1,5 yıl süre ile kurucu şirket eliyle işletme ve yönetim faaliyetlerini yürütecek, Sümerbank ise yardımcı olarak fabrikanın işletilmesinde rol alacaktı. İşletme ve yönetim hakkının İngiliz firmaya verilmesinin sebebi ise demir ve çelik sanayisinde eksik tecrübe ve bilgi eksikliği bulunmadır. Firmanın yönetim ve işletme hakkı 9 Mart 1941 günü son bulmuş, bu tarihten sonra da işletme ve yönetim Sümerbank'a devredilmiştir. Karabük Fabrikası ülkede demir çelik üretimi yapması dolayısıyla "fabrika kuran fabrika" olarak anılmaktadır. (Aytemur, 2007: 110)

2.2.12. Selüloz Sanayi

BBYSP çerçevesinde kurulması planlanan kâğıt ve selüloz fabrikaları için Sümerbank, kurulacak fabrikanın makinelerini taahhüt eden Voith firmasına, İzmit ve Karadeniz Ereğlisi'nde inceleme yaptırmış ve fabrika yeri olarak İzmit seçilmiştir. (Toprak, 1990: 73) 14 Ağustos 1934 günü temeli atılan fabrika, 6 Ekim 1936'da resmen açılmıştır. İlerleyen dönemde kâğıt üretimi için gerekli maddelerden olan kaolin üretimi için bir fabrika kurulması daha gündeme gelmiş ve hammaddesi Kütahya'dan gelen Kaolin Fabrikası, 1941 yılının mart ayından itibaren üretime başlamıştır. 13 Mayıs 1955 tarih ve 6560 sayılı kanunla Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi kamu iktisadi teşebbüsüne dönüşmüş ve Türkiye Selüloz ve Kâğıt Sanayi Genel Müdürlüğü olarak bağımsız bir kuruluş olmuştur.

2.2.13. Kimya Sanayi

BBYSP hazırlanırken Türkiye'ye gelen Rus teknik heyet içerisinde Prof. Yukuşçev' in raporu, Türkiye'de kurulacak kimya endüstrisinin ülkenin iktisadi

bağımsızlığına sağlayacağı katkının önemine vurgu yapıyordu. Sümerbank tarafından 1938 yılında iki kimya tesisinin kurulması için sipariş verilmiştir. Fakat, 2. Dünya savaşı nedeniyle geciken iki fabrika da 1944 yılında işletmeye açılmıştır. Bu tesislerden ilki süperfosfat üretimi yapmakta diğeri ise sülfirik asit üretimi yapmaktaydı. Bu iki madde de demir çelik tesislerinin ihtiyacı doğrultusunda Karabük'te üretilmiştir. Ayrıca Klor ve Sütkostik fabrikaları da 17 Ağustos 1945' de İzmit'deki selüloz ve kâğıt tesislerinin ihtiyacı göz önünde bulundurularak İzmit'de kurulmuştur.

2.2.14. Çimento Sanayi

İstanbul'da 1929-1933 yılları arasında kurulan özel çimento fabrikaları, iç tüketimi uzun bir süre karşılamaya yetmiştir. Bu nedenle 1933 yılında BBYSP hazırlanırken, çimento sektörüne yer verilmemiştir. Çimento sektörüne yönelik devletleştirme görevi Etibank'a verilmiş olmasına rağmen, Sivas fabrikasının kuruculuğunu da Sümerbank üstlenmiştir. 1938 yılında Alman Hubolt firması ile sözleşme imzalanmış, fakat fabrika 5 Haziran 1943' de resmen açılmıştır. 1946 yılında fabrikaya bir tuğla ve kiremit fabrikası da ilave edilmiş ve Sivas Çimento Sanayi Müessesesi bu üniteyi de bünyesine katmıştır. (Toprak, 1990:82)

2.2.15. Taş ve Toprak Mamulleri

Sümerbank bünyesinde taş ve toprak sanayi temelinde 4 adet tesis kurulmuştur. Bunlardan ilk ikisi Sivas'taki çimento, kiremit ve tuğla fabrikaları ve Kütahya'daki kiremit, mahya ve inşaat tuğlası fabrikalarıdır. Diğer iki fabrika ise Konya ve Filyos'ta kurulmuştur. Bu iki fabrikada, İBYSP' de öngörüldüğü üzere, ateşe dayanıklı tuğla üretimi gerçekleştirilmesi planlanmış ve ülkede kurulacak diğer fabrikaların ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmiştir. Fabrika yeri olarak kömür havzasına ve Karabük fabrikalarına yakınlığı ve kara ve deniz ulaşım imkanlarının olması dolayısıyla Filyos seçilmiş ve 1945 yılında temeli atılmış, 1949 yılında doğrudan Sümerbank'a bağlı bir işletme olarak faaliyete geçmiştir. (Güçlü, 2015: 52) 1950'de ise bir müessese olarak işletilmeye devam etmiştir. (Toprak, 1990: 83)

2.3. Sümerbank'ın Ortaklıkları

Sümerbank'ın kuruluşuyla birlikte devren bünyesine kattığı ortaklıkları bulunmaktaydı. Ayrıca, kuruluşundan sonraki dönemlerde de yeni ortaklıklar kurarak Türkiye'de sanayi, gıda ve tarım sanayi, enerji üretimi ve temini, doğal kaynak çıkarımı ve temini, alanlarında faaliyetler göstermiştir.

“Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası bünyesindeki ortaklıkları olan Aksaray Azmi Milli T.A.Ş., Isparta Yün İpliği ve Halı T.A.Ş., Feshane Mensucat T.A.Ş., Kayseri Bünyan Halı İpliği, Kütahya Çini Fabrikası T.A.Ş., Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Malatya Teşebbüsatı Sınaiye T.A.Ş., Trabzon Elektrik T.A.Ş., Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş., Yalvaç Sanayi ve Ticaret T.A.Ş. gibi işletmeler zamanla ya faaliyetlerine devam etmiş ve hisseleri özel kesime veya belediyelere satılmış ya da tasfiye sürecine girmiştir.”(Toprak, 1990: 58-61)

Sümerbank kurulduktan sonra ortaklık içerisine girdiği Kireçlik Kömür Madenleri T.A.Ş.(1934), Türk Gülyağcılık Limited Şirketi(1934), Süngercilik T.A.Ş.(1934), Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi(1934), Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (1935), Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. (1936), Türk İngiliz Ticaret ve Finansman Limited Şirketi (1937), Güven Türk Sigorta A.Ş (1936), Umumi Mağazalar T.A.Ş. (1937), Halk Bankası T.A.Ş. (1938), Endüstri ve Tecim T.A.Ş. (1938), Ankara Çimento Limited Şirketi (1943), Kumtaş Limited Şirketi (1944), Türkiye Emlak ve Kredi Bankası Anonim Ortaklığı (1946) şeklinde sıralanabilecek ortaklık payları ise zamanla Etibank'a, Tekel'e, İş Bankası ve Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Ayrıca, Sümerbank'ın ortaklık payları, tasfiyeler ve özel kesime satış yoluyla da ortadan kalkmıştır. 1938 tarihli yasa gereğince KİT'lerin müesseseye dönüştürülmesi zorunluluğu getirilmiştir. (Sümerbank 100.Yıl Özel Sayısı, 1981:43) 1949 yılına gelindiğinde Sümerbank bünyesinde 14 müessese barındırıyordu. (Toprak, 1990: 121)

2.4. Sümerbank'ın Yönetim ve İşletme Düzenlemeleri

Sanayi ve Maadin Bankası'ndan devralınan Defterdar ve Hereke fabrikaları 1 Nisan 1937'de kurulan Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları T.A.Ş.'nin bünyesinde yer almış ve daha sonra Bünyan Fabrikası da bu şirkete katılmıştır. (Toprak, 1990: 47.) Bakırköy Bez Fabrikası da 30 Nisan 1936'da Bakırköy Bez ve

Mensucat Fabrikaları T.A.Ş.' ye bağılı olarak işletilmiş ve Defterdar fabrikası gibi Bakırköy fabrikası da 25 Haziran 1936 yılında anonim şirket haline getirilmiştir. (Toprak, 1990: 48.)

1938 yılında Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Bakırköy fabrikaları kurulan Türkiye Pamuklu Dokuma ve Pamuk İpliğı Fabrikaları A.Ş.' ye devredilmiş ve yönetimi tek bir elden sağlama imkânı bulmuştur. Yine pamuklu üretimindeki birleşme gibi yünlü üretimindeki fabrikalar olan Bünyan, Hereke, Defterdar ve Bursa Merinos fabrikaları da Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliğı Fabrikaları A.Ş. bünyesinde birleşmişlerdir. 1938 yılının sonuna gelindiğinde Sümerbank'ın aynı türde üretim yapan fabrikaları birleşik bir görünüme kavuşmuştur. Fabrikaların birleşmesindeki temel amaçlar; fabrikalar arasında iş birliğinin sağlanması, üretim programlarına uyumun kolaylaşması, gereksiz ve israfa yol açan rekabetin önlenmesi olarak sayılabilir. Şirketlerin birleşmesi ile satın alma, üretim ve satış işlemlerinin tek bir elden yürütülmesi de kolaylaşmıştır. Bu şekilde uzman personelden tasarruf ve merkezi bir yönetim anlayışı da Sümerbank'ta gelişmiştir. Fakat, ticaret hukuku hükümlerine tabi olarak faaliyetlerini sürdüren şirketlerin sermayelerinin tamamının bankaya ait olduğu göz önünde bulundurulursa, genel sevk ve idarenin yine Sümerbank'ta olduğunu kabul etmek gerekir. (Toprak, 1990: 48.)

2.4.1. İktisadi Devlet Teşekkülleri

17 Haziran 1938 tarihli ve 3460 sayılı Kanun'un²⁵ 26. Maddesi İktisadi Devlet Teşekküllerinin ellerinde bulunan teşebbüsleri fiktif bir anonim şirket yerine müessese haline getirme zorunluluğunu getirdiğinden, Sümerbank da fabrikalarını bu kanuna göre düzenlemiştir. Bu kanun, esas itibarıyla holding şirketlerinin yönetim yapısına

²⁵ Tam adı "Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Süretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakebeleri Hakkında Kanun" olan 3460 İDT Kanunu'na göre; İktisadi Devlet Teşekkülleri' nin ayırt edici özellikleri; sermayesinin tamamının devlete ait olması, tüzel kişiliğe sahip olmaları, sorumluluklarının sermayesi ile sınırlı olmaları, mali ve idari özerkliğe sahip olmalarıdır. (Aysan, Özmen, 1981: 169-170) İDT'ler 1930'lu yıllarda devletin iktisadi yapılanmadaki başat rolünün paralelinde oluşturulmuş birer örgütsel form olarak düşünülebilir. (Aytemur, 2007: 74) Bir İDT olarak Sümerbank en başarılı ve en büyük İDT iken, kurumsal açıdan en az bütünlük arz eden İDT' dir. İDT'LER 1964 yılında Kamu İktisadi Teşebbüslerine dönüşmüştür. (Aytemur,2007: 114)

uygun bir kanun olarak tarif edilebilir. (Akt. Aytemur, 2007: 60, Sağlam, 1986: 32) Şirketler feshedilerek yerlerine Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları, Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Dokuma Fabrikaları adlarında iki adet müessese kurulmuştur. 2. Dünya Savaşı sırasında bu iki müessese tekrardan birleştirilmiştir. 16 Temmuz 1941 günlü Sümerbank Umum Müdürlük tezkeresi bu birleşimin nedenlerini açıklamaktadır. (Toprak, 1990: 50) Tezkereye göre bu iki müessesenin faaliyetlerinin tamamlayıcı mahiyette bulunması, farklı mamullerin birleşimden doğacak yeni kumaşların üretiminde kolaylık olacağı düşüncesi, idari ve teknik anlamda yürütülecek faaliyetlerde kolaylıklar yaşanacağı, idari ve teknik personelden tasarruf edilerek genel yönetim giderlerinin azaltılacağı ve rasyonel bir üretim olanağının oluşacağı gibi nedenler sıralanmaktadır. Ayrıca, savaş yıllarının oluşturmuş olduğu olumsuz koşullar da Sümerbank müesseselerinin birleşimine zemin hazırlamıştır. Bu iki müessesenin 1 Ekim 1941 yılında birleşmesi ile Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ortaya çıkmıştır. Yeni oluşan bu müessesenin merkezi ise Ankara'ya taşınmıştır. Daha sonra bu müessese bünyesine Gemlik Suni İpek Fabrikası, Isparta Yün İpliği Fabrikası, Malatya ve Adana Pamuklu Mensucat Fabrikaları, Adana'daki çırçır tesisatı, Taşköprü Kendir Fabrikası ve İzmir Halkapınar Fabrikası gibi tekstil sektöründe faaliyet gösteren diğer fabrikalar da katılmıştır. (Toprak, 1990: 50.) Bu birleşmeyle birlikte Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ülkenin en büyük sanayi işletmesi haline gelmiştir. Fakat, arzu edilen eşgüdüm ve sürat sağlanamamıştır. Özellikle uzak mesafedeki işletmelerde yetki yetersizliği yüzünden birçok aksaklık meydana gelmiştir. (Toprak, 1990: 51.)

İktisadi Devlet Teşekkülleri' nin müesseseler şeklinde örgütlenmesini öngören kanun nedeni ile dokuma sektörü dışındaki Sümerbank işletmeleri de müesseselere dönüşmüştür. 1939'da Sümerbank Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi, Sümerbank Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi ve Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi kurulmuştur. 1943' de ise Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi ile 1950'de Sümerbank Ateş Tuğlası Sanayi Müessesesi kurulmuştur. Fakat dokuma ve iplik sektörü dışında örgütlenen bu müesseseler belirli faaliyet alanlarına özgü çalışmaları ve belirli bir istikrar zemini oluşturdukları için merkezileşme olgusundan uzak kalmışlardır.

Sümerbank'ın merkezileşmesi yönünde ilk adım Sümerbank'ın satış zincirleri olan Yerli Mallar Pazarlarının merkezileşmesine bağlı olarak ticari alanda devletin yürütmüş olduğu faaliyetlere karşı toplumsal alanda meydana gelen hoşnutsuzluklardan kaynaklanmaktadır.

1933 yılında Defterdar, Hereke, Bakırköy ve Beykoz fabrikalarının ürünlerini satmak üzere ismi geçen fabrikaların müdürlerinden oluşan bir heyet tarafından yönetilen Yerli Mallar Pazarları, 1934 yılında ismi değişerek Sümerbank Yerli Mallar Müdürlüğü halini almıştır. 1938 yılı 3460 sayılı kanunun gereği olarak da Sümerbank Yerli Mallar Müessesesi adını almıştır. “1946 yılında ise bu müessese dağıtılarak görevleri Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi’ ne devredilmiştir. Bu kararlar hükümet, ‘devletin elinde ticari faaliyet yürüten bir müessese olmasına’ tüccarlardan gelen tepkileri bir ölçüde azaltmayı düşünmüş ve merkezi, ticari gerekçelerle, İstanbul’a taşınmıştır. (Toprak, 1990: 51.)

1946 yılı Sümerbank'ın pamuk ve iplik sektöründeki faaliyetleri açısından merkezileşme yılı olmuştur. Fakat, ortaya çıkan merkezi yönetim sorunları dolayısıyla 1 Haziran 1949'da on ikisi üretici ikisi ticari işletme olmak üzere on dört ayrı müessesenin oluşmasına sebep olmuştur. “Sümerbank'ın yeni rejimi ise; işletmecilikte yerinden yönetim ticari işlemlerde merkeziyet olarak nitelendirilecektir.” (Toprak, 1990: 51.) Toprak'a göre; “Sümerbank'ın 1940'lı yılları bir arayış yılıdır. İşletmecilikte ölçek sorunu ve sevk ve idarede yetki devri temel kaygılardan birini oluşturmaktadır. Müesseselerdeki merkezileşme zamana ayak uydurma kaygısıyla yapılmış ve bu merkezileşme girişimleri hazırlıksız ve yeteri kadar etüt edilmemiştir.” (Toprak, 1990: 52)

1949 yılında tekrardan âdem-i merkeziyetçi bir yapıya dönen müesseseler yerel bazda birleşimler göstermişlerdir. 1 Haziran 1949 yılındaki yeni müesseselerin statüleri şu şekilde sıralanabilir; “1.Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi (İstanbul), 2.Pamuk Satın alma ve Çırçır Fabrikaları Müesseseleri (Adana), 3.Malatya Pamuklu Sanayi Müessesesi, 4.Bakırköy Pamuklu Sanayi Müessesesi, 5.Ereğli Pamuklu Sanayi Müessesesi, 6.Kayseri Pamuklu ve Bünyan Yünlü Sanayi Müessesesi, 7.Adana Pamuklu Sanayi Müessesesi, 8.Nazilli Basma Sanayi Müessesesi, 9.Taşköprü Kendir Sanayi Müessesesi, 10. Gemlik Suni İpek ve Viskoz Mamulleri Sanayi Müessesesi, 11.Deftardar Yünlü Sanayi Müessesesi, 12. Isparta Yün İpliği ve Halı Dokuma Sanayi

Müessesesi, 13. Merinos Yünlü ve Halı Dokuma Sanayi Müessesesi (Bursa), 14. Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayi Müessesesi’’ (Toprak, 1990: 51)

2.4.2. Sümerbank ve İşçiler

Sümerbank kurulduğu dönemde sanayi üretimi gerçekleştiren işletmelerde yüksek işçi devir oranları söz konusu olmuştur. Rakam vermek gerekirse; Sümerbank’ta 1944 yılında %93,5 olarak belirlenen işçi devir oranı, 1947’de %51,7’ye, 1954’te ise %19,7’ ye düşmüştür. (Makal, 2015: 128) Söz konusu devir oranları ana geçim kaynağı tarımsal üretime dayanan bir toplumda işçi bulma konusunda yaşanan yapısal sıkıntılardır.²⁶ Örneğin; esas olarak geçimleri toprağa bağlı olan işçiler, hasat mevsimlerinde Sümerbank’taki görevlerinden istifa etmekte ve köylerine göç etmekteydiler. (Dingiloğlu, 2018: 4) Sümerbank, bu noktada çalışan dostu bir yaklaşım benimsemiş ve bünyesindeki işçilere karşı insan haklarına saygılı, maaşlarını tam ödeyen, sendikal örgütlenmeye izin veren bir işletme zihniyeti içerisinde olmuştur. (İdil, Sert, 2016: 69-70) “Sümerbank, 1948 yılında istihdam etmekte olduğu toplam 28.030 işçiden 18.611’i kalifiye işçi olarak nitelik kazanmasını sağlamıştır. Bu minvalde denilebilir ki, Sümerbank işgücünün dönüşümünde etkin bir rol oynayarak, geleneksel köylü-işçi tipinden, modern işçi tipine geçişte önemli hizmetlerde bulunmuştur.” (Makal, 2015: 146-147)

İşçilere sosyal yardım talimatnamesi Sümerbank’ın işçilere tanıdığı imkanları göstermesi açısından önemli bir nitelik taşır. Talimatnameye göre, Sümerbank işçilerine çalışma günü içinde yemek, yılda iki defa iş elbisesi, devamlı işçilere ücretli mezuniyet hakkı, işçinin evlenme veya çocuk sahibi olduğu durumlarda banka yardımı, çocuk zammı, savaş zamanlarında askere dağıtılan ucuz gıdadan istifade etme hakkı, sağlık kurumlarından yararlanma, işçinin ölümü durumunda ailesine yardım vb. kolaylıklar sağlamaktadır. (Sümerbank Raporu, 1946: 46-48) Sümerbank işçilerine sağlanan bu yardımlar yüksek işçi devir oranlarını düşürmeyi amaç edinmiştir.

²⁶ 1940’lı yıllara gelindiğinde nüfusun %75,6’lık; 1950’ye gelindiğinde ise nüfusun %75’lik bir kısmı tarımsal üretim yapıyordu. (Dingiloğlu, 2018: 2)

²⁷ Sosyal yardımlar yoluyla üretimin de artacağı inancı Sümerbank yönetiminin inandığı bir yönetim anlayışı gereğidir. (Makal, 2015: 130) Ayrıca, Sümerbank, Türkiye’de temelini atmış olduğu tekstil sektöründe, özellikle dokuma kısmında işin niteliği gereği, ağırlıklı olarak, kadın işçi çalıştırmıştır. Bu anlamda tekstil sektörü, Sümerbank tecrübesi ile bölgeden bölgeye değişen sayıdaki kadınların üretime katkı sağlamış olduğu bir sanayi kolu olmuştur. (İdil, Sert, 2016:80-81)²⁸ Kadınları çalışma yaşamında görece görünür kılmaya çalışan Sümerbank, kültürel ve geleneksel yapının imkân verdiği ölçüde kadın işçi çalıştırmıştır.

Sümerbank’ın farklı fabrikalarında özellikle kuruluş aşamasında farklı ülkelerden gelen birçok işçi, teknisyen, ustabaşı, mühendis, yönetici ve akademisyen çalışmıştır. ²⁹ Batılı anlamda bir kültürel yayılımın ülke yurttaşları tarafından deneyimlendiği ortamı da sunan Sümerbank modern yaşamın çok yönlü bileşimini sunmaktadır.

2.5. II. Dünya Savaşı Ekonomik Yansımaları

Türkiye 2. Dünya Savaşı’na girmemiş olmakla birlikte 1940- 1945 yılları ülkede savaş ekonomisi koşulları etkili olmuştur. Ülkede önemli bir kesim silah altına alınmış ve bütçe giderek artan oranda savunma giderlerini karşılamak için kullanılmıştır. İthalat 1938’de 120 milyon dolardan 55 milyon dolara düşmüştür. (Boratav,1974: 291) İthalat hacmindeki bu daralma dönemde diğer ülkelerde de görülmektedir. İthalatın azalmasıyla birlikte ülke içindeki tüketim, ara ve yatırım mallarında yaşanan kıtlığa ek olarak ithalattan alınan vergi gelirlerinin düşmesi de ülke ekonomisini zorlamıştır.

Savaşın patlak verdiği yıl olan 1939 yılına gelindiğinde Sümerbank 13 yeni fabrika kurmuş durumdaydı. (Manukyan, 1950: 24) Ayrıca, 1939 yılı itibarıyla Sümerbank’a bağlı kuruluşların toplam üretim içerisindeki payı sektörel düzeyde şu

²⁷ Örnek bir çalışma için Bkz. Nusret M. Ekin, “Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koyduğu Neticeler”, Sosyal Siyaset Konferansları, IX.-X, -XI. Kitap 133.(Kesgin, 2013: 430)

²⁸ Türkiye’de günümüzde tekstil sektöründe 2 milyon çalışan bulunmaktadır. Bu işçilerin %40’ı kadındır.

²⁹ Bkz. Janset, Aytemur: Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945), Doktora Tezi, Libra Yay., 2010, s.195.

şekildedir. Suni ipek (%100), kâğıt ve mukavva (%100), demir (%100), süperfosfat (%100), ayakkabı (%90), çelik (%80), makine yağı (%80), kok kömürü (%70), deri (%62), yün (%60), çimento (%55) ve pamuk (%35) (Eşiyok, 2009:100) Özellikle 1950’li yıllarda gelişim kaydeden özel kesim firmalarının üretimleri ile Sümerbank üretiminin toplam üretim içindeki payı giderek düşecektir. Fakat, 1939 yılı sonrasında devletçilik hem bir ideoloji hem de bir ekonomi politikası olarak terk edilmeye çalışılıyordu. Savaş öncesinde planlanan devletin alt yapı inşaatları, ara ve sermaye malı üretimine kayma politikası ile önceden kurulmuş kitlesel tüketim malı üretimi gerçekleştiren devlet işletmelerinin özel kesime devrini ön gören İBYSP uygulamada gevşetilmiş ve görece toparlanma sürecine giren dünya ekonomisine paralel olarak gümrük kısıtlamaları gevşetilmeye başlanmıştır. (Gülalp, 1993: 32) Fakat, savaş boyunca süregidecek olan enflasyonist ortam, karaborsacılık, vurgun ve spekülasyon ortamına sebep olmuş ve bu düzensizliğe bağlı olarak polis önlemleri, ekonomik kontroller ve devlet müdahaleleri dönemde etkin bir şekilde göze çarpar hale gelmiştir. Özel kesim firmaları da savaş dönemi uygulamaları, düşünülmeden hazırlanmış vergiler, mal kıtlıkları ve ticaret sektöründeki kar fırsatları gibi nedenlerle sanayi sektörüne yönelmemişlerdir. (Singer, 1977: 22) 1939-1945 yılları arasında Türkiye imalat sanayi üretimi %35’in üzerinde bir gerileme yaşamıştır. (Türk, 2017:31)

Dönemde Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri çeşitli önlemler almış olmalarına rağmen, gelir transferleri ile halk üzerinde ekonomik çöküntüden fırsat bilen bir grup tüccar faaliyeti de göze çarpmaktadır. (Boratav, 1974: 293) Refik Saydam hükümeti, 1940 yılının başından itibaren Milli Koruma Kanunu’nu kabul etmiştir. Milli Koruma Kanunu; sanayi sektöründe eksik kapasite üretim yapan özel kesim firmalarını devletleştirmeye kadar götürebilecek bir yönü olan kanundur.³⁰ Kanun’a göre hükümet, sanayi ve maden işletmelerinin neleri, ne miktarda üreteceğini ve belirlenen üretim miktarına ulaşmak için gerekli olacak olan tadilat ve kapasite arttırma çalışmalarını yaptırmaya, kontrol etmeye ve üretim programları belirlemeye

³⁰ Milli Koruma Kanunu, devletin ekonomik konularda tam bir serbestlik içinde hareket etmesini sağlayarak; özel sanayi kuruluşları için üretim hedeflerini tespit etme, yatırım planlarını onaylama, fabrika ve madenlere el koyma, piyasa fiyatlarını kontrol edebilme ve bazı malların ticaretini millileştirme gibi araçları kontrol etme imkânı sunmuştur. (Keyder, 2017:142)

yetkili kılınmıştır. (Boratav, 1962: 179) İşletilmesinde aksaklık bulunan özel kesim firmalarını, gerekli olması durumunda devlet tazminatı karşılığında işletebilirdi. Kanun, işçiler için de bazı yükümlülükler yüklemektedir. Kanun, kadın ve çocukların İş Kanunu'na göre çalışması uygun olmayan işlerde çalışmasını, tatil hakkının kısılmasını, cebren çalışmayı ve işten ayırlamama gibi yükümlülükler getirmesi açısından tartışmaya açık bir kanundu. (Boratav, 1962: 82) Tarım kesiminde de küçük çiftçiye büyük çiftçiye oranla daha fazla yükümlülük getirilmesi, halk kitlelerinin ekonomik yükü sırtlanması pahasına başıboş bir servet birikimi gerçekleşmesi Milli Koruma Kanunu ile ilgili tartışmalı noktalardandır. (Boratav, 1974: 292-295)

Tıpkı 1929 buhranı sonrasında olduğu gibi, diğer ülkelerle paralel yönde, Türkiye'nin ekonomi stratejisi, iç pazara yönelik olarak ithal ikameci bir sanayileşme olmuştur. (Gülalp, 1983:39) Piyasa üzerinde sıkı bir ekonomik denetim sağlanmaya çalışıldığı dönemde Ticaret Ofisi kurularak, devletin iç ve dış ticarete etkinliği arttırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca tekstil sektöründe faaliyet yürüten diğer özel kesim firmalarına da Sümerbank gibi yüksek fiyattan satış yapma imkânı verilmesi, özel kesim üreticilerinin kazançlarını da arttırmıştır. (Boratav, 1964: 297) Ayrıca belirtmek gerekir ki özel kesim tarafından sağlanan istihdam ve sanayi hasılası 1938-1950 yılları arasında devletçi uygulamalara rağmen kamu kesiminden yüksek olmuştur. (Altıparmak, 2002:54-55) Refik Saydamın vefatından sonra Şükrü Saraçoğlu hükümeti sıkı kontrol politikalarını gevşetmiştir. Fakat, gevşetilen sıkı kontrol politikaları sonucunda zenginleşmeye devam eden tüccar ve büyük toprak sahibi kesimden alınması için koyulan Varlık Vergisi, Milli Koruma Kanunu gibi birçok açıdan tartışma doğurmuştur. Varlık Vergisi'nin yöneltildiği kesimin gayrimüslimler olması haksızlıklara neden olmuştur.

1944 yılında Şükrü Saraçoğlu hükümetinin hazırlamış olduğu 1944-1946 İvedili Sanayi Planı, 2.dünya savaşının etkilerini ortadan kaldırmayı amaç edinmiştir. 2 Ağustos 1945 yılında kabul edilen Plan, 1938 yılındaki İBYSP' deki hayata geçirilmemiş birçok projeyi içermektedir. Ülkeye ithali olan her şeyi yurtiçinde üretme isteği açıkça ifade edilen Plan'da ana ilke öz yeterlilik olmuştur. Plan'ın uygulanması için enerji ve madencilik alanlarında Etibank ve diğer sanayi projelerini yerine getirmek için de Sümerbank görevli kılınmıştır. Ayrıca, Plan, 1930'lu yıllardaki

planların yapısal özelliklerini taşımaktadır. Bu Plan'ın hazırlanmasından birkaç ay sonra Recep Peker hükümetince yapılan devalüasyonla birlikte Türkiye ekonomisi liberalizasyon ve dış yardım sürecine girmiştir. (Eşiyok, 2009:118)

Recep Peker hükümeti, bu süreçte, Vaner Planı olarak adlandırılan planı hazırlamıştır. 2. Dünya Savaşının bitiminden 2 gün sonra 7 Mayıs 1945 tarihinde başkanlığını Kemal Süleyman Vaner'in yaptığı ve İktisat Bakanı, Ticaret Bakanı, Maliye Bakanı ile Tarım Bakanlarından oluşan bir komisyonun 1 yıl süreli çalışması sonucu öz rapor şeklinde hükümete verilecek hale gelmiştir. (Tekeli, 1974:1) Vaner Planı'nın hazırlandığı dönemde Maliye Bakanı da Sümerbank'ın kurucuları arasında sayılan eski Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer'dir. Plan'ın hazırlanmasının nedenleri arasında; iktisadi teşebbüslerin finansmanının vergilerle sağlamak, ABD'den alınacak dış borç için ortam hazırlamak, Demokrat Parti'nin kuruluşu ile birlikte yükselen liberalleşme söylemlerini yumuşatmak, Vaner Planı'nın hazırlandığı dönemde yükselen Sovyet tehlikesine karşı ABD bölgeye Truman Doktrini ile yapılacağı söylenen askeri yardımdan yararlanmak sıralanabilir. Bu noktada planın finansmanı için başka finansman kaynakları arayışı içine girildiği de belirtilmelidir.

Marshall Planı ile Avrupalı devletler arasında yardım alamayan tek ülke olması sebebiyle Türkiye'de Demokrat Parti muhalefeti yükselişe geçmiş ve sorumlu olarak CHF hükümetinin Türkiye'nin iktisadi vaziyetini ifade edemediği ileri sürülmüştür. Daha sonrasında Türkiye, Avrupa İktisadi İş birliği Teşkilatı'na girmesiyle birlikte, ABD'den 10 milyon dolar finansman kaynağı bulabilmiştir. Hazırlanan Plan'ın ülke kalkınması için öncelediği sektör tarım sektörüdür. Plan'da konu edinilen diğer sektörler tarım sektörünü destekleyici unsurlar olarak görülmektedir. Ayrıca tarımsal gelişim için karayolları, enerji, altyapı yatırımlarının gerekliliği de planda vurgulanmıştır. Vaner Planı önceki planlardan farklı olmamasına rağmen savaş döneminden güçlü bir şekilde çıkmış özel sektörü destekleyici yönüyle yerinde bir plan olarak görülmelidir. (Akt. Gülalp, 1983: 93, Günçe, 1967:22)

Plan, kalkınmayı iç kaynaklarla finanse etmek yerine dış kaynaklara yönelmeyi, kamu sektörü yerine özel sektöre ve sanayi yerine de tarıma öncelik vermeyi öngörmüştür. Plan, mevcut sektörlerde uygulanacak olan projelerin

toplamından oluşmuştur ve önceki sanayi planlarından farklı olarak ekonominin makro büyüklükleri ile bağı kurularak milli gelir, yatırım kararları ve kamu gelirleri ile ilişkili kapsamlı bilgiler kullanılmaya çalışılmıştır. (Tekeli ve İlhan, 1974: 16)

Marshall yardımlarını ülkeye getirebilmek için hazırlanmış bu Plan, yardımların alınmasında etkili olamamıştır. CHP hükümetinin hazırlamış olduğu bu Plan, ilerleyen dönemde DP hükümetince uygulama sahası bulacaktır. Sonuç olarak, Vaner Planı, diğer planlar gibi uygulama sahası kısıtlı kalmakla birlikte, ilgili dönemde 1950 sonrası ekonomi politikalarındaki geçişi göstermesi açısından önemli bir belgedir.

3.Bir Pazarlama Birimi Olarak Sümerbank-Satış Örgütü

Sümerbank fabrikalarında üretilen ürünlerin perakende satışının yapıldığı ilk fabrika 1874 yılında Kapalıçarşı'da mağazasını açmış Hereke Fabrikası'dır. Bir yıl sonra mağaza kapanmış eski Zaptiye Caddesi'nde bir satış mağazası açmıştır. Fabrika'nın 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devri ile bu mağazaya ek olarak Beyoğlu, Bahçekapı ve Ankara'da mağazalar açılmıştır. (Toprak, 1990: 53.) Bu mağazalar 1933 yılında Sümerbank'ın kurulması ile Sümerbank'a intikal etmiş, 1934 yılında da yukarıda da bahsedildiği gibi mağazaların idare ve koordinasyonu için Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü kurulmuştur. Bu Müdürlük doğrudan doğruya Banka merkezine bağlı olarak çalışmıştır. Müdürlük fabrikaların üretimlerini önce satın alıp kendisine mal etmiş ve sonrasında satışa sunmuştur. Banka, "dışarıdan bir kısım tüccar mallarının da konsinyasyon (satış sonrası tüccara mal bedelini ödeme) suretiyle pazarlanmasına aracılık etmiştir." (Toprak, 1990: 55) Sümerbank Yerli Mallar Pazarları bu şekilde ürün çeşitliliğinin sağlanmaya çalışıldığı birer mağaza görünümü içerisinde olmuştur. 1934 yılında Samsun, Mersin, İzmir ve İstanbul'da Borsa adı altında iki mağaza Eminönü ve Galata'da açılmıştır. 1938 yılı 3460 Sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri Kanunu gereğince Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü tüzel kişilik kazanmış ve Yerli Mallar Pazarları Müesseseleri olmuştur. (Toprak, 1990: 55)

2. Dünya Savaşı sırasında 30 Ocak 1941 gün ve 2/15108 sayılı Milli Koruma Kanunu gereğince Türkiye'de fiyat ve satışları denetim altında tutulan çeşitli ürünler

bulunmaktaydı. Bu ürünlerden pamuk ipliği ve giyim eşyalarının satışı bu mağazalarda gerçekleşmiştir. Sümerbank 1946 yılına kadar, savaş yıllarında karaborsa ve istismar gibi nedenlere bağlı olarak ülke içinde satış örgütünü genişletmek durumunda kalmış ve bir anlamda “piyasa güdümleyici bir nitelik kazanmıştır.” (Toprak, 1990: 55) Savaş yılları boyunca Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müesseseleri arasında ithal ürünlerin de bulunduğu özellikle iplik ve dokuma fabrikalarının ürünlerinin satışı yapılmıştır. (Sümerbank Raporu, 1946: 56) Hatta gaz, yağ, tuz gibi malzemeler bu merkezlerde halka dağıtılmıştır.

Savaş sonrası yıllarda Yerli Mallar Pazarları zamanla manifatura tüccarınca müdahale aracı ve rakip olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durumda, Yerli Mallar Pazarları kaldırılarak satış işleri Sümerbank Mensucat Fabrikalarının yönetim merkezi olan İplik ve Dokuma Fabrikaları Müesseselerine devredilmiştir. Perakende satışlar tüccarlara bırakılmış, mağazaların birçoğu kapatılmış ve toptan satış mağazaları bırakılmıştır. Kapatıldığı için boş kalan satış mağazaları da depo olarak kullanılmış, 1948 Eylül’üne dek el koyma işlemlerinin yürütüldüğü yerler olmuştur. Fakat ilerleyen zamanda bu depolar tekrardan perakende satış yerleri görünümünü almıştır. Sümerbank, Millî Savunma Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü gibi kurumlarla protokol yoluyla satış yapmıştır. (İdil ve Sert, 2016: 159) Sümerbank’ın mağaza sayıları, dönem aralıklarına göre, “1933-1949 yılları arasında 14, 1950-1959 yılları arasında 147, 1960-1969 yılları arasında 174, 1970-1975 yılları arasında 275, 1976-1981 yılları arasında ise 460 mağaza” (Sümerbank 100.Yıl Özel Sayısı: 211, 21) şeklinde sıralanabilir.

C. Bir Devlet Kurumu Olarak Sümerbank

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne devlet yönetiminin ortak özelliği patrimonyalizm olmuştur. (İnsel, 1996: 56) Patrimonyalizm 1930’lu yıllarda başlayan Devletçilik uygulamalarının arka fonunu oluşturmaktadır. (Aytemur, 2007: 15) Sümerbank bir devlet kurumu olarak modernleşirmeci ve dolayısıyla bir tür toplumsal mühendislik yaklaşımı ışığında incelenebilir bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Egemen olunan toprak sahası içindeki nüfusa nüfuz edebilmenin de farklı araçlarını üretmiştir. Ekonomik bir kurum olması vesilesiyle işletme esasları ile yönetilen Sümerbank toplumsal alanda da dönüşümler yaratmıştır. İşletmecilik

esaslarının bir gereği olarak kâr amacının yanına kamu çıkarı kavramını da eklemiştir. Cumhuriyet modernleşmesinin seküler, sanayileşme odaklı, akılcı, rasyonel ve işlevsel modernleşme olgusunu tarifleyen bu değerleri kendine özgü bir yorum eşliğinde devralmaya yönelmiştir. (Güçlü, 2015: 15)

Sümerbank yerleşkeleri kendi kendine yetebilen organize birimlerdir. (Yavuzçehre, Çezik, 2015: 34) Cumhuriyet mimarisine özgün yapılar ortaya koymuş üretim, sosyalleşme, ikamet ve rekreasyon fonksiyonlarına hizmet eden çok sayıda mekânı aynı anda bünyesinde barındıran kompleks yerleşkelere örnekler üretmiştir. (Güçlü, 2015: 15) Bu yerleşkeler, kendi sınırları içinde kapalı, şehir ölçeğinde dar bir modern mekansallıklar arz etmektedirler. (Kesgin, 2013: 9) Bu yönüyle, toplumsal açıdan etkileri çevreleriyle olan mekânsal ayrıksılıklarından ötürü kısıtlanmış olsa da önemli birtakım dışsallıkların yayılmasına da neden olduğu göz ardı edilmemelidir.

Genellikle tesis tipinde inşa edilmiş Sümerbank yerleşkelerinde; parklar, anaokulları, atölyeler, ambarlar, sosyal merkez, memur ve işçi lojmanları, kreş, spor alanları, tüketici marketi, yüzme havuzu, oyun sahası, tenis kortu, basketbol sahaları, fırın, hastane, sinema salonu, hamam, bekar lojmanları, revir, emzirme odaları, okuma odaları, misafirhane gibi bir çok yapı bulunmakta ve bu tesislerden Sümerbank çalışanları yararlanmaktadır.(Sümerbank Raporu, 1946: 16) ³¹ Fakat, sinema, tiyatro, spor tesisleri, yeni konut alanları yerleşke çalışanları dışında kalan kentli halkı da çekim alanına almıştır. (Arıtan, 2004: 97) Bahsi geçen imkanlar, gittikleri bölgeye örnek bir kent modeli oluşturmuş, çekim merkezi haline getirmiş, sadece üretim faaliyeti yürütmemiş, kültürel ve sosyal dokuya dokunarak kalkındırmıştır.

Sümerbank yerleşkelerinde, günümüzde firmaların sosyal sorumluluk projelerini çağrıştıran bir faaliyetler ve hizmetler dizisi sunulmuş ve bünyesinde birçok hizmet ve faaliyeti kendi çalışanlarına sağladığı kadar, yöre insanının belirli hizmetleri kullanmasına da imkân sağlamıştır. (Doğan, Kocaman, 2011:183-199) Sümerbank yerleşkelerinde yürütülen sosyal ve kültürel faaliyetler; konserler, tiyatro oyunları, sinema gösterileri, düğünler, piyano dinletileri, basma baloları, resim sergileri, defile

³¹ Detaylı bir çalışma için, Bkz. (Eren, Tuna, 2018)

ve balolar, radyo ve müzik yayınları şeklinde sıralanabilir. Spor ve beden terbiye alanında da çeşitli spor faaliyetleri yürütülmüştür. Hatta 1940'lı yıllarda ‘‘S merspor’’ adında bir kulüp de kurulmuştur. Sümerbank'ın ülke genelindeki yerle kelerinde futbol, tenis, g re , boks, atletizm, eskrim, yüzme, basketbol, hentbol sahaları gibi spor aktivite alanları da bulunur.

Eğitim hizmetleri ve faaliyetleri bakımından Sümerbank yerle keleri içinde kurum içi meslek eğitimleri ve sertifika programları,  ıraklık okulları ve araştırma merkezleri, okuma yazma kursları açılmıştır. Süreli yayınları da bünyesinde barındıran kütüphaneleri bulunan Sümerbank,  alı anlarının veya memur çocuklarına yurtiçi ve yurt dışı burslar vermiştir. Hastaneler kurmuş, bu hastanelerden yöre insanları da faydalanmıştır. Sıtma salgınının olduğu bölgelerdeki bataklıkların kurutulması da kamu sağlığı düşünülerek, Sümerbank tarafından gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet'in akılcı, işlevsel, saate dayalı, sistematik, esnek, dışa açık ve seküler yaşam deneyimi açısından Sümerbank fabrika ve tesisleri modernle tirmeci y n  ile dikkat çeker.

Bununla birlikte, Sümerbank yerle kelerindeki kültürel ve sosyal faaliyetler bazı yazarlarca modernle tirmeci faaliyetler olarak görülmemektedir. Bazı yazarlara göre, faaliyetlere, üretici g  lerin geliştirilmesi açısından, terbiye ve disiplin edici araçlar olarak bakılması gerekmektedir. (Kesgin, 2013: 44) Kişisel anlatılar ve sözlü tarih çalışmalarına dayanarak hatırlatmak gerekir ki, Sümerbank yerle keleri kuruldukları bölgelerde, siyasal elitlerin toplumsal tercihlerini (dolayısıyla batılı kültürel değerleri) yansıtan birer uygulama olarak, yerel halk tarafından hoş bir şekilde kar ılanmamı , geleneksel birtakım değerler ışığında eleştirilere de maruz kalmıştır. Örneğin kadın işçiler ile erkek işçilerin bir çatı altında çalışması hoş kar ılanmayacak bir durum olmuş ve sorunlar yaratmıştır.³²

D. Sümerbank'ın Olgunluk Dönemi (1950-1973)

1950 Türkiye siyasal hayatı için farklı bir dönemi ihtiva eder. Serbest seçimler sonucunda siyasal iktidara gelen Demokrat Parti  zel girişimcilik ve piyasa ekonomisini canlandırmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde devlet,

³² Benzer sorunlar için, Bkz. ( zelmas,1963:115-116), (Arıtan, Sayar, 2009: 22), (Yavuzçehre,  ezik: 2015)

özel sanayici imali için eskisinden çok daha sistemli bir çaba göstermiştir. (Avcıoğlu, 1968: 358) Ayrıca, ekonomi politikası 1923 İzmir İktisat Kongresi kararlarına daha yakın bir doğrultuya yerleştirilmiştir. (Akt. Gülalp, 1983: 93, Tayanç, 1973: 77)

Bunun yanında, ülkede demiryollarına verilen önem azalmış, kırsal bütünleşmeyi arttırmak amaçlı karayollarının yapımına ağırlık verilmiştir. Kore Savaşı ile yükselen tarım ürünleri fiyatları, köylülüğün çözülmesi, kırsal kesimin parasallaşması, hızlı kentleşme ve yaygınlaşan tüketim örüntüleri Sümerbank'ı etkilemekte gecikmemiştir. (Toprak, 1990: 87) Dönemde ekonominin temeli olan kalkınma planlarına göre; Sümerbank müesseseleri genişletme ve yenileme işlemlerine devam etmiştir. Yine dönemde, özel kesim dokuma sektöründe atılım yapmıştır. Çukurova, ağırlıklı olarak, birçok dokuma fabrikası kurulmuştur. Sümerbank tarafından birçok yeni fabrika kurulmuştur. Ayrıca, 1960'lı yıllarda Sümerbank'ın, diğer kamu iktisadi teşebbüslerine yapıldığı gibi, rasyonel ilkelere dayalı, verimlilik ve karlılığı önceleyen bir işletmeye dönüştürülmesi çalışmalarına başlanmıştır. "Sümerbank bünyesinde 1950 ve 1961 yılları arasında 11 yeni sanayi işletmesi daha açılmıştır." (İdil, Sert, 2016: 45) Maliye Bakanlığı tarafından hazırlatılan Mensucat Sanayi ile ilgili Devlet Teşekkülü Raporuna göre; Sümerbank fabrikaları ve bazı makineleri eskimiş ve özel kesimdeki pek çok firmanın makine ve teçhizatına göre çağın gerisinde sayılabilecek duruma gelmiştir. Yine bu raporda değinildiği üzere, Sümerbank'ta görülen bir sorun olarak kapasite fazlalığından bahsedilmektedir. Sümerbank stokların fazlalığına rağmen üretimini sürdürmüş ve aldığı krediler için özel kesime oranla daha düşük faiz ödemiştir. (Toprak; 1990:128) Sümerbank'ın üretime devam etmesinin bir sebebi de artan taleptir. Rapor' un yazıldığı tarih itibarıyla Türkiye'nin ekonomik ve siyasal açıdan karamsar bir dönemde yazıldığı unutulmadan, Sümerbank'ın artık hantallaştığını savıyla ve özel teşebbüse devrini de tavsiye eder nitelikte olduğu belirtilmelidir.

Daha sonra I. Ve II. Kalkınma planları ile sağlanan büyüme hızı ile Sümerbank elindeki kapasitelerin kullanımına uygun ortamı bulmuş ve 1960'ların ikinci yarısında yeni kapasiteler kurmuş, hatta dış pazarlara yönelmiştir. Sümerbank mamulleri, Avrupa, Kanada, Ortadoğu, ABD ve bazı Afrika ülkelerine ihraç edilmiştir. (Toprak, 1990: 136) 1968 ile 1972 yılları arasında Sümerbank, dokuma ve giyim sektörlerine

1965 yılı fiyatları ile 400 milyon TL yatırım yaparken, özel sektör 2 milyar TL’lik yatırım yapmıştır. (Toprak, 1990: 127)

1.Sümerbank Fabrikaları ve İştirakleri

1950- 1973 yılları arasında, istikrarlı büyüme hızı ve artan talep doğrultusunda Sümerbank’a yeni işletmeler ve kapasiteler eklenmiştir:

- “...İzmir Basma Sanayi Müessesesi; fabrikanın temeli 1949 yılında atılmış, iplik ve dokuma kısmı 1953, basma işletmesi ise 1955 tarihinde işletmeye açılmıştır. Daha sonrasında konfeksiyon sanayisinin temelini oluşturacak olan bir ünite 1972 yılında bu fabrika içinde kurulmuştur.” (Toprak, 1990: 89)
- Denizli Bez Fabrikası, 6 Kasım 1953 yılında işletmeye açılmış ve 1960 sonrasında İzmir Basma Fabrikasına bağlı olarak çalışmıştır.
- 1949 yılında inşaatına başlanan Erzincan Bez Fabrikası, 1960 yılında Malatya Pamuklu Sanayi Müessesesi ’ne devredilmiştir.
- Bergama Fabrikası, 1954 yılında Sümerbank’ın iştiraki olarak ince bez imalatı için kurulmuştur. Fabrikanın ürettiği mamuller arasında gömleklik kumaş, pijamalık poplin, lüks saten, kaşmir, opal, askeri parkalık ve polyester viskon karışımı ekose gömleklik ve serj pantolonluk bulunmaktadır. (Toprak, 1990: 91.)
- Manisa Mensucat Fabrikası (ortaklık) Adnan Menderes hükümetinin ilk yatırımı olmuş ve kurucuları arasında %84,45 ortaklık payı bulunan Sümerbank’ın dışında İş Bankası, Ziraat Bankası, Tütüncüler Bankası, Bağcılar Bankası, Vakıflar Bankası, Emlak Kredi Bankası, Tariş ve özel şahısların da ortaklığı ile kurulmuştur. (Güçlü, 2015: 30), (Toprak,1990: 93)
- Antalya’da Antalya Pamuklu Dokuma Sanayi A.Ş. ortaklık yolu ile, %81,63’ü Sümerbank’a ait olacak şekilde, 1955 yılında kurulmuş ve 1.10.1961’de işletmeye açılmıştır. (Güçlü, 2015: 28)
- 1955 yılında %64 oranında ortaklık payı ile Maraş Pamuklu fabrikasının kurulmuştur.

- 1956 yılında kurulan Sümerbank Eskişehir Basma Sanayi Müessesesi' nin 1968 yılında Sümerbank tarafından devralınmıştır.
- 1967 yılında Adıyaman Pamuklu Dokuma Sanayi T.A.Ş.' nin kurulmuştur.
- 1967 yılında Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat T.A.Ş. ,1957 yılında Nevşehir Pamuklu Dokuma Sanayi T.A.Ş. 'nin kurulmuştur.

I. ve II. Kalkınma Planları ile birlikte pamuklu üretimi ülke ihtiyaçlarını karşılamamanın ötesine giderek ihracat yapabilme noktasına kadar gelmiştir. 1972 yılında en önemli pamuk ihracatçısı olan ABD ile yarışabilecek düzeye gelinmiştir. Aynı yıl Türkiye, pamuk verimliliğinde altıncı sıraya kadar yükselmiştir. 2.Kalkınma Planı sonunda pamuklu dokumanın takriben dörtte biri Sümerbank tarafından üretilmektedir. (Toprak, 1990: 96)

“Sümerbank'ın yün ipliği ve yün dokuma tezgâh sayısı 1960' da 156'ya, 1971'de ise 261'e dayanmıştı. 1958 yılında özel kesim yünlü üretimi Sümerbank'ı geçmiştir. 2. Plan sonunda yünlü sanayide Sümerbank fabrikaları toplam üretim kapasitesinin ise %20'sini oluşturmaktaydı.” (Toprak, 1990: 103-107)

Sümerbank bünyesinde, “...1966 yılında, Ankara'da Halıcılık Müessesesi kurulmuştur. Hereke, Bünyan, Sivas, Kula, Uşak, Isparta desenli ve düz halılarıyla, boyalı ve boyasız halı çile ipliği başlıca mamulleri olmuştur...” (Toprak, 1990: 108) Ayrıca, Sümerbank Halıcılık Müessesesi kanalıyla ülke içinde geleneksel el halıcılığını da teşvik etmiştir.

1957 yılında kurulan Ordu Soya Sanayi A.Ş.' nin 1965 yılında işletmeye alınmıştır. (Toprak, 1990: 118.), 1962'de işletmeye açılan Bolu Suni Tahta Sanayi T.A.Ş.' nin 1967'de Sümerbank'a bağlı bir işletme haline getirilmesi de dönemde Sümerbank'ın faaliyetleri arasındadır. Ayrıca, 1972 yılında karbon sülfür fabrikası açılmıştır.

“Sümerbank olgunluk dönemi sonunda 8 sanayi kolunda faaliyet gösteriyordu. 21 sanayi ve 1 ticari müessesesi ve bunlara bağlı 9 fabrikası, 228 satış mağazası, 22 banka şubesi ve 35 ortaklığı bulunuyordu.” (Toprak, 1990: 121) Üretimde kullandığı hammaddenin %90'lık kısmını yurtiçinden temin etmiştir. İthal ikamesi ilkesi üzerine

kurmuş olduğu işletmeleri ile birlikte ülkede döviz tasarrufu sağlamıştır. Karlılık ve verimlilik ilkesiyle birlikte kurmuş olduğu üretim ağı ile toplumsal yönü ağırlıklı bir sanayileşme hedefine ilerlemede rol almıştır.

2.Sümerbank'ın Yönetim ve İşletme Düzenlemeleri

Genel müdürlük merkez teşkilatının yönetim kurulu, 440 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakleri Hakkında Kanun'a tabi olması dolayısıyla beş üyeden oluşuyordu. Bu üyelere ikisi Sümerbank içinden, biri Sanayi Bakanlığı'nca, biri de Maliye Bakanlığı'nca seçiliyordu, "son üye ise en çok işçi çalıştıran iş kolundaki işçilerin salt çoğunluğunu teşkil eden Türkiye Tekstil, Örne ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikası (Teksif) tarafından seçiliyordu." (Toprak, 1990: 121) Kurullar düzeyinde örgütlenmesi olan Sümerbank, bünyesinde Danışma, Disiplin, Reklam ve Propaganda, Kredi, İşletme Kredisi, Yatırım Kredisi, Teknik Danışma, Eğitim ve Araştırma kurullarını barındırmaktaydı. Olgunluk Dönemi boyunca Sümerbank fabrika iştirak ve sermaye payları kurum bünyesinde devirler yapmıştır. "Kuruluşundan 1972 yılına kadar 4 olan fabrika sayısını 37'ye çıkarmıştır...Kuruluşunda 5.000 işçi-memur istihdam ederken; 1972 yılına gelindiğinde 41.000 işçi-memur çalıştırmaktadır." (Toprak, 1990: 121)

E. Sümerbank'ın Durgunluk Dönemi: Yeni Kimlik Arayışı ve Özelleştirme (1973-1989)

1973 yılında Sümerbank, kamu iktisadi teşebbüsleri arasındaki en büyük işveren durumuna gelmiş ve bünyesinde 42.000 işçi-memur çalışmaktaydı. İşçi ve memurlarının beşte dördüne yakını dokuma sektöründe çalışıyordu. Dokuma sektöründe ise pamuklu dokuma kabaca dörtte üçlük bir istihdam payına sahipti. (Toprak, 1990:127) Bununla birlikte, pamuklu dokuma ürünlerinde Sümerbank'ın rolü düşmüş ve %22'yi bulmuştur, ancak pamuklu üretim miktarı sürekli artmıştır. Bu durum, özel kesimin 1960'lı yılların ikinci yarısındaki hızlı büyümesiyle açıklanabilir.

Sümerbank 1970'te Dünya Bankası'ndan istenilen finansman desteği dolayısıyla incelenmiş ve rapor Sümerbank'ın düşük verim ve kalitede çalıştığı sonucuna varmıştır. Aynı yönde, 1976 ve 1977 yıllarındaki Dünya Bankası heyet raporları da Sümerbank'ın faaliyetlerini aksaklıklarla yürüttüğünü ortaya

koymaktadır. (Toprak, 1990:131) Raporlara göre, merkeziyetçi bir yapıda yönetilen Sümerbank, tekdüze bir yönetim dizgesi sergilemekte ve esnek bir organizasyon görünümü sunmamaktadır. Raporlara göre, Sümerbank, özel kesim firmalarına göre geri kalmış bir yapı sunuyordu. İşletme yönetimi açısından yetersiz kalan, çalışma ortamı elverişsiz ve motivasyon eksikliğinin bulunduğu söylenen Sümerbank, 1974 Dünya Petrol Krizi ile Türkiye'yi etkisi altına alan döviz darboğazı gibi aksaklıklar dolayısıyla toparlanmada güçlükler yaşamıştır. Teknolojiye ayak uyduramama, pazar koşullarına dayalı olarak artan maliyetler ve piyasadaki diğer firmalarla rekabet gücünün azalması, tüketici zevklerini karşılayamama, işçilere popülist bir düşünce ile avans verilmesi, işçi ücretlerinin artması, uzak doğu firmalarının piyasa etkinliği ve Sümerbank ürünlerinin bu ürünlerle rekabet edemeyişi gibi sebeplerin etkisi ile ortaya çıkan 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kamu iktisadi teşebbüsleri özerk bir yönetim anlayışı doğrultusunda, yeni ekonomik kurallar, karlılık, verimlilik uygun çalışma ve kaynak yaratma ile serbest piyasa ile rekabet edebilme imkânı verilmiştir. (Toprak, 1990: 131) 1980'lerde özellikle tekstil sektöründe Sümerbank kar yapmayacak düzeye gelmiş ve elinde kalan stokları eritemediği için günden güne stok miktarı artan bir kurum haline gelmiştir. (Doğan, 2007: 682) Kararname doğrultusunda 10 Kasım 1984'te Sümerbank ana statüsü yürürlüğe girmiş ve saptanan amaçlar doğrultusunda Sümerbank örgüt yapısı yeniden kurulmuştur. Hızlı karar alma, uzmanlaşma ve etkinliğin ön plana çıkartıldığı yeni örgüt işleyişinde işletmecilik ilkeleri benimsenmiştir.

3 Haziran 1985 günlü Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu'nun kararı ile Sümerbank bünyesindeki ilk özelleştirme çalışmaları başlamıştır. "31 Aralık 1986'da Ordu Soya Sanayi'nin değer tespiti yapılarak devri gerçekleşmiştir." (Toprak, 1990:32)

Genel Müdürlük hükümetin özelleştirme programı doğrultusunda 5 Temmuz 1986 günü özelleştirme hazırlık grupları oluşturmuş ve çeşitli parametrelere göre Sümerbank fabrikaları özelleştirmede öncelik sırasına koyulmuştur. 30 Ekim 1987 gün ve 19.619 sayılı resmî gazetede yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile Sümerbank özelleştirme kapsamına alınmış ve İktisadi Devlet Teşekkülü hüviyeti son bulmuştur. 1988 yılında ise tüzel kişiliği Sümer Holding'e dönüştürülmüştür. (Güçlü, 2015: 60)

Toprak'a göre, Sümerbank, KİT'lerin özelleştirilmesinin gündeme gelmesinden sonra, Türkiye gerçekleri ile bağdaşacak ve sosyoekonomik yapıya uyum sağlayacak bir özelleştirme stratejisini ilk yorumlayan ve uygulamaya geçiren kuruluş olmuştur. (Toprak, 1990: 134) Bununla birlikte, Sümerbank'ın Türkiye'de özellikle tekstil sektörünün kurucusu olması gibi niteliksel özelliklerini ön plana çıkaran özelleştirme karşıtı görüşler, ürünlerinin kalitesini ve fiyatını öne çıkaran olumlayıcı görüşler, kamu mülkiyetinin özel mülkiyete geçmesine (özelleştirme uygulamalarına) karşı çıkan görüşler, milli ve devletçi bir ulusal unsur olarak satılmaması gerektiğini savunan görüşler ve ayrıca özelleştirilmesi sırasında kamunun zarara uğratıldığını savunan görüşler yaygındır. Nihayetinde, Sümerbank'ın özelleştirilmesi, 1970'lerden itibaren dünya ölçeğinde gerçekleşen neoliberal politikalara geçişin Türkiye'deki yansımalarının sonuçlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

1. Neoliberal Geçiş ya da Küreselleşmenin Yükselişinin Türkiye'ye Yansımaları

1970'li yılları takip eden ve ekonomik büyümenin yavaşladığı yıllarda dünya ölçeğinde kalkınmacı yaklaşım az gelişmiş ülkelerin terk ettiği bir yaklaşım olmuştur. Sanayileşme stratejileri ithal ikamesinden ihracata yönelik bir yapıya geçişi ön gören konjonktür gereği dünya genelinde birçok ülke iç piyasalarına ilişkin korumacı yaklaşımı terk ederek kendi ülke koşullarına uygun olarak ihracata yönelik bir ekonomi politikası benimsemişlerdir. Düşünsel alanda neoliberalizm olarak ifadesini bulan kapitalist ekonomik sistemin dünya ölçeğinde küresel olarak sınırları aşan bir yapıya kavuşmasına neden olmuştur. Toplumsal yapı içerisinde devlet organizasyonlarının etkinliğini geri plana alan neoliberal dönüşüm devlet dışı kurumsal oluşumlara olumlayıcı bir yaklaşım içerisinde olmuş ve yönetsel bir dönüşümün de önünü açmıştır. (Albritton, Jessop ve Westra, 2010: 125)

2. Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinde ticaret ve para düzeninin sağlanmasını amaç edinmiş uluslararası iki finansal kuruluş olan IMF ve Dünya Bankası'nın etkisi bu dönüşümün gerçekleşmesinde önemli uluslararası aktörlerdir.

İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan’ın uygulamış oldukları neoliberal ekonomi politikaları bu iki kurumun kurumsal girişimleri ile birlikte istikrar ve yapısal uyum politikaları adı altında dünya genelinde uygulama sahası bulmuştur. Bahsedilen politikalar “ekonominin serbest piyasa ilkelerine göre yeniden düzenlenmesini, para politikalarının hayata geçirilmesini, kamunun küçültülmesini, kamu işletmelerinin özelleştirilmesini, sosyal yardım programlarına ayrılan bütçe paylarında kesintiler yapılmasını ve genel olarak kamu harcamalarının azaltılmasını amaçlamıştır” (Sallan, 2004: 215).

Türkiye’de “24 Ocak Kararları” olarak anılan kararlar, devletin ekonomide yürüttüğü rolleri azaltan yapısal ekonomi politikası değişikliği ön gören kararlardır. Bu kararlar, istisnalar dışında sübvansiyonların kaldırılmasını, dış ticaretin serbestleştirilerek kâr transferinin kolaylaştırılmasını, ithalatın kademeli olarak liberalize edilmesini, önemli oranda devalüasyona gidilmesini, günlük kurların ilan edilmesini, yurtdışı müteahhitlik hizmetlerinin desteklenmesini ve son olarak kamu işletmelerinin özelleştirilmesini” (Yücel, 2015: 67-68) öngören ekonomik dönüşümleri içermektedir. Sümerbank da bir devlet işletmesi olarak kalkınmacı ekonomi politikasının küresel ekonomik ve siyasal etkilerin ülkedeki ekonomi politikalarının etkisi ile terk edilmesi ve devlet işletmeciliğine neoliberal yaklaşımının gerektirdiği üzere özelleştirme sürecine girmiştir.

F. Modernleşme Penceresinden Sümerbank’ın Türkiye’ye Kattıkları

1.Devlet ve Siyaset Alanı

Sümerbank, modern üretim biçimleri olarak betimlenen serbest piyasa ve planlama deneyimlerini bir potada eritebilmiştir. Dolayısıyla devlet akli ile ekonomik aklın kesişiminde bir konumda olmuştur. Karlılığın yanına toplumsal refahı koymuş, geniş bir tüketici kesimine erişerek ihtiyaçları karşılama rolünü üstlenmiştir. Türkiye’de merkezi ve paternal devlet geleneğinin süreğenliğinin bir ifadesi olarak halkçılık ilkesi paralelinde devletin vatandaşları üzerindeki meşruiyetini arttırıcı bir etki yaratmıştır. Sümerbank, piyasanın başaramayacağı yapısal dönüşüm çabalarında hükümetlere yardımcı olmuş, nazım bir rol oynamıştır. (Toprak, 1990:123) İlk muhasebe sistemini

geliştiren kamu kurumu oluşu dolayısıyla yönetim bilgi ve tekniklerinin ülke içinde gelişimine katkıları olmuştur. (Güçlü,2015: 7) 1980 yılında işletme yönetimlerinde zorunluluk haline getirilen tek düzen muhasebe sistemi, Sümerbank işletmelerinin tamamında 1960 yılında uygulamaya alınmıştır. Devletin istatistiki verilere dayalı olarak öngörülebilir, standart, belirli bilgilere dayalı olan ilim ve fen ışığında, pozitivist anlayış temelli, bir yönetim anlayışı benimsemiştir.

2.Toplumsal ve Kültürel Alan

Sümerbank, tesis yapıları içerisinde batı tarzı kültür bileşenlerini ülkeye getirmiştir. Fabrika tesislerindeki sosyal, kültürel, sportif faaliyetler bu minvalde değerlendirilebilir. Batı tarzı sanayi işçisinin oluşumuna katkılar sunmuş ve burjuvazi gibi modern bir sınıf olan işçi kültürünün oluşumuna sahip olduğu bilgi ve beceri doğrultusunda kaynaklık etmiştir. Sanayi üretimi için beşerî unsur (işçi, teknik eleman, mühendis) üretimini sağlayan bir sanayi okulu olmuştur. Özel sektör sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan bütün yönetici ve mühendis kuşağı, mesleği bu İDT'lerde (Sümerbank, Etibank) öğrenmiştir. (Zürcher, 2015: 292) Bir başka ifade ile Sümerbank insan kaynağı, günümüzün Türk tekstil ve hazır giyim sanayisinde çalışan profilini oluşturmuştur. (İdil, Sert,2016: 50)

Sümerbank, işletmecilikteki bilgisi (know-how) ve deneyimini özel kesimle paylaşma ve örnek olma misyonu edinmiştir. Özel kesime sunduğu sermaye, ara malları ve yatırım malları ile milli iktisat geleneğinin sürekliliği içerisinde ulusal bir pazar oluşumu için gerekli koşulların hızlandırıcısı olmuştur. Yaratmış olduğu istihdam ve insan kaynağı ile henüz bir sınıf görünümünü almamış bir toplumsal tabakayı sınıflaşma ve sendikalaşma sürecinde desteklemiştir. Kaldı ki Türkiye'deki ilk işçi sendikaları Sümerbank fabrikaları içerisinde örgütlenmiştir. Ayrıca Sümerbank yarattığı istihdam ile tesislerin kuruldukları bölgelerde nüfus artışına sebep olmuştur. (İdil, Sert, 2016:40)

Üretim birimlerinde merkezi planlar dahilinde bir amaç olarak belirlenen bölgeler arasındaki eşitsiz gelişime karşısı bir araç olarak faaliyet göstermiştir. Ayrıca, Sümerbank, özellikle üretim faaliyetleri yürüttüğü yörenin ticari ilişkileri, piyasa ürün çeşitliliği ve iş olanakları ile konut sayısının artması ve kentli nüfusun artmasını

sağlamıştır. Somut varlığı (fabrika, tesis, işyerleri) ile ülkenin kentleşmesine önemli katkılar sunmuştur.

3.Uluslararası İlişkiler Alanı

Yurtdışında SSCB, İngiltere, A.B.D. gibi ülkelerden sağlanan kredilerle kurulan Sümerbank, Türkiye’de ilk defa ihracat yapan devlet müessesesi olmuş ve TBMM tarafından ödüllendirilmiştir. (İdil, Sert, 2016: 69) Bu yönüyle uluslararası piyasada da varlığını gösteren Sümerbank uluslararası anlamda modern dünya sistemine entegre bir görünüm sunmaktadır.

4.Ekonomi Alanı

Sümerbank üretim faktörlerinin (sermaye, emek, doğal kaynak, teknoloji, teşebbüs, altyapı...) temin, tahsis ve düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır. Planlama ve proje geleneğinin Türk sanayisine yayılmasını sağlamıştır. (İdil, Sert 2016: 64). Planlama fikrinin günümüze kadar gelen süreçte stratejik yönetim ilkeleri olarak ifade edilecek bir boyuta erişmesi düşünüldüğünde, Sümerbank’ın bu katkısı göz ardı edilmemelidir. Türkiye’de özel kesimin gerek sermaye gerekse teknik bilgi ve beceriden yoksun olduğu dönemlerde devletin ulusal bir pazar oluşturma yolundaki “yükünü omuzlamış ve Türkiye’de sanayileşmenin öncülüğünü yapmıştır.” (Güçlü, 2015: 8) Özellikle kuruluş ve gelişme yıllarında yurtdışından ithal ettiği makinelerle üretimde modern teknolojiyi ülkeye getirmiştir. Ayrıca sanayi üretimi için gerekli yeraltı ve yerüstü kaynaklarını işleyerek ülkenin ekonomik kalkınması için üstlendiği misyonu yerine getirmiştir. (Göçer, 2004: 20) Bu anlamda özel sektörün sanayi üretimini gerçekleştirmede aciz kaldığı noktada, devletin milli sanayileşmenin öncülüğünü yürüttüğü en önemli kuruluşlardan birisi olmuştur. (Aytemur, 2007: 36) ve adeta bir sanayi karargâhı olarak çalışmıştır. (Aytemur, 2007) Bu noktada modernleşme süreçleri içerisinde kültürel modernleşmeden sonraki bir dönemi ihtiva eden ekonomik modernleşmeye (kalkınmaya) sunduğu katkılardan dolayı tarihsel bir görevi üstlenmiştir. Modern tüm kurumlar gibi geleneksel ekonomik yapıların üzerine onları dışlamayacak aksine bedeninde tekrardan tanımlayacak şekilde, geleneksel geçimlik ekonomi üzerinde yükselen bir kalkınma hamlesi olarak görülmelidir. (Toprak, 1990:127)

Sümerbank, etkisi ağırlıklı olarak özellikle kuruluş ve gelişme yıllarında gözlemlenecek şekilde, köylerin parasallaşmasını sağlamıştır. Tarıma dayalı sanayiye öngördüğü için tarım sektörünü de destekleyici bir misyon edinmiştir. 1950 sonrasında ithal ikameci sanayi anlayışına dayanak olmuştur. Özellikle tarıma bağlı olarak üretim yapılan alanlarda çiftçiyi destekleyici alımlar yapmıştır. Sümerbank, kendinden sonra kurulacak olan ve finansmanını kendi bankaları aracılığıyla sağlayacak özel kesim holding şirketlerine örnek olmuştur. (İdil, Sert, 2016: 27) Ayrıca, bu holding şirketlerinin piyasa dalgalanmalarına bir güvence olması açısından birçok sektörde faaliyet gösterme eğilimleri, Sümerbank'ın faaliyet gösterdiği sektörlerin nicel fazlalığı ile paralel olarak düşünülmelidir.

SONUÇ

Modernleşme Batı kaynaklı bir düşünce biçimi olarak, dünya üzerinde diğer coğrafyalardaki düşünsel, ekonomik, toplumsal/kültürel, siyasal/idari birçok dönüşüme sebep olan bir süreci ifade eder. Modernitenin kurumsal altyapısını oluşturan modernleşme ekonomik alanda; sanayileşmeyi, pazar sistemlerinin oluşumunu, bilimsel devrim ve teknolojik ilerlemeyi, ekonomik metalaşmayı, toplumsal ve kültürel alanda; kentleşmeyi, uzmanlaşmayı ve farklılaşmayı, iletişim tarzlarının dönüşümünü, demokratikleşmeyi, yeni sınıf ve grupların ortaya çıkışını, siyasal/idari alanda; merkezi ulus devletlerin oluşumunu ortaya çıkarmıştır.

Toplumda merkezi bir role sahip modern devlet, mali ihtiyaçlar, vergiler, savaşlar, ticaret ve şehir hayatını yönetme gibi fonksiyonları gereği tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış ve modern formunu almıştır. Modern devletler toplumda etki kapasitesi yüksek, örgütlü bir varlık olarak hem kültürel hem de akültürel dönüşümlere sebep olmaktadır.

Ekonomi ile ilişkilenişinde kültürel dönüşümlerin de gerektirdiği ölçüde yaşanmasına ön ayak olan modern devletler, tarihsel süreçte, kapitalist bir üretim kültürünün yerleşmesinde önemli araçlardır. Böylesi bir üretim kültürünün yerleşmesinde şiddet araçlarının tekeli elinde tutması, egemenliğini halka dayandırması, anayasal veya yasal kurumları ve oluşturduğu kamu bürokrasisi aracılığıyla yurttaşları ile vergiler karşılığında bir homojen, öngörülebilir ve standart bir düzenin sürekliliğini kendi meşruiyeti ile koşut olarak sağlamaya çalışır. Bu anlamda modernleşme, modern norm ve değerler, eski ve yeni arasındaki bir ikilik içerisinde ve bulunulan anda somut olguların ilerlemeci bir yaklaşımla dönüştürülmesini ifade eder. Ortaya çıkan bu ikiliğin aşılmasının yolu ise modern devletlerin oluşumuna koşut olan kalkınmacı yaklaşımdır. Modern devletler kalkınmacı bir perspektifle, birçok fonksiyonla birlikte ekonomi alanında aktiftirler.

18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Sanayi Devrimi ile birlikte kapitalist ilişkiler sanayi alanında da hâkim olmuştur. Ekonomik anlamda genişleyen kapitalist ilişkiler modernleşme atılımlarıyla Avrupa coğrafyasını etkilemiş ve geleneksel devlet sistemlerinde örgütsel ve kurumsal olmak üzere birçok yapısal değişim meydana

getirmiştir. Avrupa'yı etkileyen sanayileşme olgusu çevre ülkelerini başta ekonomik temelde etkilemiş ve dünya tarihinin ilk küreselleşme dönemine girilmiştir. Bu anlamda dünya üzerinde altyapı, ulaşım, doğal kaynak, sermaye, girişim, emek gibi üretimle ilişkili faktörler üzerinde ülkeler özelinde dönüşümler yaşanmıştır.

Batılı devletlerin pazar arayışları ile dünya geneline yayılmış sanayi ürünleri farklı coğrafyalardaki geleneksel üretim biçimleri üzerinde dönüşüm yaşanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti gibi geçim ekonomisinin yaygın olduğu ülkelerde Batı'nın sanayi ürünleri geniş bir pazar alanı bulmuş ve üretimdeki teknolojik gelişimine paralel bir siyasal güç edinmesine sebep olmuştur.

Batı ülkelerinin ekonomi üzerindeki hakimiyetine paralel gelişen siyasi üstünlüğü karşısında Osmanlı Devleti önceleri siyasal üstünlüğü askeri gücünü geliştirme gayesi ile yakalamaya çalışmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti devlet eliyle askeri ihtiyaca cevap verecek sanayi üretimi gerçekleştirecek fabrikalar kurmuştur. Fakat, çoğu tarıma dayalı olan ve zamanla batılı ülkelerdeki fabrikaların teknolojik olarak gerisinde kalacak bu fabrikalar ileride Sümerbank'ın miras alacağı fabrikalar (Feshane, Basmahane, Hereke ve Beykoz) olmuşlardır.

Çoğu Avrupalı devlet gibi merkezi bir bürokratik teşkilatı ifade eden Osmanlı Devleti bahsi geçen farklılıkların ekonomik alanda Avrupalı ülkelerin ekonomik üstünlüklerinin gerisinde kalması vesilesiyle III. Selim ve II. Mahmut döneminden başlayarak reformlar yapmaya başlamış, Tanzimat Fermanı ile idari, mali ve adli dönüşümünü gerçekleştirmeye çalışmış, Islahat Fermanı ile birlikte maliye, ordu, bürokrasi, eğitim, hukuk, yargı alanında birçok reform yapmıştır.

1838 Balta Limanı Sözleşmesi ile dışa açılan Osmanlı ekonomisi 1914 yılında içe kapanarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile, coğrafya üzerinde, 1980'li yıllara dek sürecek olan bir dışa kapalı ekonomik modelin portresini çizer. Kendi kendine yeterlik, korumacılık, sanayileşme ve milli iktisat yaklaşımları Balkan savaşları ile yükselen milliyetçilik anlayışı ile birleşerek ekonomik anlamda liberal ilkelerin milli unsurlarca sahiplenilmesi gerekliliğini ifade etmiştir. Ekonomik anlamda ifadesini milli iktisatta bulan, ilim ve fen ışığında; etkin bir sermaye birikimini, ulusal bir iş bölümünü, ekonomik sınıflara ayırışmayı ve bir burjuva sınıfının yaratılmasını öngören

Milli İktisat anlayışı temelinde Batı karşısındaki ekonomik üstünlüğe karşı tarihsel bir özlem olan ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Cumhuriyetin, modernleşme uygulamalarının yoğun yaşandığı ilk yıllarında sanayiye geliştirme amacı ile birçok yenilik yapılmış ve kurumsal anlamda dönüşümler yaratılmaya çalışılmıştır. Bunun sağlanması için İzmir’de toplanan İktisat Kongresi sonucundaki tavsiyeler uyarınca Sümerbank’ın öncülleri arasında sayabileceğimiz Sanayi Maadin Bankası kurulmuş ve Osmanlı’dan aldığı fabrikaları işletmiş ve özel kesime kendi sermaye gücü ile iştirak ederek desteklemiştir. Özel kesimin sermaye taahhütlerini ülke genelinde sermaye eksikliği nedeniyle yerine getiremeyişinden dolayı, Banka’nın işletmecilik ve özel kesime kredi verme misyonu gerçekleştirilmesi güç bir hedef olarak kalmış fakat, devlet işletmeciliğinin yönetsel başarısını göstermek adına önemli bir örnek olmuştur. Dönemde özel kesimdeki milli aktörler ve milli unsurlar ile gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik anlamdaki kalkınma hamlesi arzu edilen seviyeye gelememiştir. 1929 Krizi’nin sağladığı kolaylıklar ile 1931-1934 yılları, Devletçilik ve planlama fikirleri üzerinde tartışmaların en yoğun yaşandığı ve farklı devletçilik yaklaşımlarının üretildiği bir dönem olmuştur. Devletçilik yorumları, söz konusu yıllarda milli iktisat anlayışının temeline uygun olarak, devletçiliğin geçiciliği ve sürekliliği arasındaki farklılaşmadan ötürü ortaya çıkmış ve devletin üretim faktörleri üzerindeki müdahalesi noktasında bir ortaklaşmayı ortaya koymuştur. 1932 yılında devletçi ekonomi politikasının kurumsal bir ifadesi olan DSO’ nun ve TSKB’ nin, kendilerinden önceki Sanayi ve Maadin Bankası deneyiminde birleşen devlet işletmeciliği ve sanayi bankacılığı misyonlarını ayrı kurumsal kimlikler ile yürütme görevini görmeleri amaç edinilmiştir. Fakat, özgülendikleri amaçların gerisinde kalmışlardır. Bu doğrultuda daha öncesinden yabancı uzmanlarca hazırlanan raporların derlenmesi sonucu oluşturulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya konmuş ve planın uygulayıcıları olarak İş Bankası ve Sümerbank görevlendirilmiştir.

1933 yılında devlet müdahaleciliği ve bu müdahalecilikten korkan piyasa yanlısı iki farklı gerilim hattının ortasına doğan Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi Kredi Bankasının bir birleşimini ve Sanayi ve Maadin Bankasına bir geri dönüşü ifade eder. Türkiye’deki üretim faktörlerinin yetersizliği ve elverişsizliği

sonucu konjonktürel etkiler sonucu ortaya çıkan Sümerbank, devlet işletmeciliğinin geçici nitelikteki bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kuruluşunda olduğu gibi özelleştirilmesi sürecinde de tartışmaların odağında olan Sümerbank, SSCB’den sonra ilk kez merkezi bir plan eşliğinde sanayileşme programı yürüten ikinci ülke olan Türkiye’de böylesi bir planın en önemli uygulayıcısı olmuştur. Kuruluş, kanunda da belirlendiği üzere, bir yandan devletin hali hazırda elinde bulunan fabrikaların işletilmesinin yanında yeni devlet fabrikaları kurarken, bir yandan da özel kesimi destekleyici bir misyonu edinmiştir. Sümerbank kuruluş ve gelişme aşamasında başta tekstil sektörü olmak üzere tarımsal üretici ve üretimi destekleyen bir kurum olmuştur. BBYSP’ nin öngörmüş olduğu fabrikaları kurarken, fabrika üretimi için gereken son teknolojiyi kullanmıştır. İBYSP’ nin, kurulmasını ve geliştirilmesini öngördüğü birçok proje ise 2. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşme imkânı bulamamıştır.

Rasyonel çalışma prensipleri ışığında ve ticaret hukukuna bağlı olarak ticari bir serbestiyet içerisinde çalışan Sümerbank, özel kesimle iştirakler boyutunda ilerleyen bir iş birliği ile sanayi karargâhı olarak hizmet etmiştir. Sektörel bazda tekstil, kendir, demir-çelik, selüloz, kimya, çimento, taş ve toprak, çimento, gıda, bankacılık, madencilik, perakendecilik ve toptancılık sektörlerinde faaliyet göstermiştir. 1950’li yıllara kadar üretim değer ve miktarında sürekli bir artış sağlayan Sümerbank, ülke içerisinde diğer sektörlerde kurulacak fabrikaların kurulması için mal, mamül ve yarı malül üretimi gerçekleştirmiştir. Modern devletlerin kalkınmacılık yaklaşımı ile birlikte nüfus üzerinde terbiye edici bir misyonu da edinmiştir. Ülke içerisinde nitelikli işgücünün yetiştirilmesi için de çalışmalar yürütmüştür.

Sümerbank ekonomik bir kurum olarak bir banka, bir fabrika (üretim birimi) olarak ve pazarlama birimleri ile ülkenin birçok yerinde faaliyet yürütmüştür. Sadece kendi içine kapanık bir kurum olarak tasvir edilemeyecek Sümerbank, özel kesime kapılarını açık tutmuş, özel kesime modern borç ilişkilerinin ifadesi olan bankacılık faaliyetleri ile sanayi kredileri sağlamış, ülkede farklı sektörler için gereken bilgiye ve işletme düzenine kaynaklık etmiştir. Ülkede işçileştirme süreçlerine katkıda bulunmuş ve modern bir işçi sınıfının/kimliğinin ülke içerisinde yetişmesine ortam sunmuştur.

Sümerbank, bir devlet kurumu olarak Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e miras kalan patrimonial yönetim anlayışı çerçevesinde, özellikle ülke içinde erken cumhuriyet

dönemi modernleşme uygulamalarının düşünsel arka planı çerçevesinde nüfusa nüfuz edebilmenin bir aracı olan Sümerbank, kar odaklı olmanın yanında modern tasavvurunun (seküler, sanayileşme odaklı, akılcı, rasyonel ve işlevsel) bir yansımasıdır. Sümerbank yerleşkelerinde modern çağa uygun birçok eğitici, kültürel, sosyal, sanatsal, bireysel ihtiyacı karşılayacak imkân bulunmaktadır. Otarşik birimler halinde dizayn edilen yerleşkeler bulundukları yörelerin de kalkınmasına destek sunmuş, hatta kent modeli sunmuştur. Sümerbank olgunluk döneminde, birçok konjonktürel olumsuzluklara rağmen, kalkınma planları çerçevesinde genişleme ve büyümeye devam etmiştir. 1960'lı yılların ikinci yarısında ise ihracat yapar bir noktaya gelmiştir. 1973 yılına gelindiğinde Sümerbank kamu iktisadi teşebbüsleri arasında en fazla personel çalıştıran kurum durumuna gelmiştir. 1970'li yıllarda Dünya Bankası'ndan istenilen finansman desteği sonucu, Sümerbank'ın düşük verim ve kalitede çalıştığı ileri sürülerek, 1976 ve 1977 yıllarında Dünya Bankası heyetlerinin raporlarına göre Sümerbank'ın rekabet gücünü yitirdiği sonucuna varılmıştır. 1980 yılından sonra zarar etmeye başlayan Sümerbank, neoliberal politikaların kalkınma iktisadını dışlayan ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesini öngören bir süreç girmiştir. 30 Ekim 1987'de Resmî Gazete'de yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile özelleştirme kapsamına alınmış, 1988'de ise tüzel kişiliği Sümer Holding'e devredilmiştir.

Sümerbank, tarihte iki farklı rasyonalitenin kesişiminde doğmuş ve faaliyetlerini sürdürmüş bir kurum olarak, devlet 'aklı' ve piyasa aklının özgün kesişiminin bir ifadesidir. Erken cumhuriyet döneminde kendi örgütsel ve kurumsal dönüşümünü gerçekleştiren merkezi bir yönetimin idaresi altında ve toplumsal kuşatıcılığı yüksek merkezi bir yönetim şemsiyesi altında birçok uygulama ve kurumsallaşma örneği görülmektedir.

Bu uygulama ve kurumsallaşmalar, Osmanlı döneminden erken cumhuriyet dönemine bir sürekliliği de işaret eden ve günümüzden bakıldığında da modern hayatın görünümleri olarak nitelendirilen, ülkedeki ekonomik kalkınma ve ulusal bir pazar ekonomisinin oluşturulması için gerekli sanayileşmeyi, büyük ölçekli anonim ortaklıkların oluşumunu, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi, kentleşmeyi, nüfusun

niteliksel dönüşümünü, işbölümü ve spesifik alanlarda uzmanlaşmayı, yeni kimlik ve sınıfların ortaya çıkmasını amaç edinen bir niteliktedir.

Erken cumhuriyet döneminde uygulamaya konan hukuki değişiklikler, bir yapı içerisinde derleyen, toplayan, belirli kılan ve standartlaştırıcı niteliği ile üretim kültürünün yerleştirilmeye çalışıldığının ifadesi olarak değerlendirilebilir. Ekonomik kalkınmanın ön koşulu olarak ortaya konan bu düşünce, bir anlamıyla da geleneksel üretim yapısından modern bir üretim yapısına kayışı da ifade etme amacı taşımaktadır. Batı'ya karşı ekonomik bağımsızlığın yakalanması için gerekli dönüşüm çabalarının erken cumhuriyet döneminde yeterli olmaması sebebiyle, devletin merkezi bir plan dahilinde uygulamaya koyduğu, öncelikli olarak sanayileşmeyi ve sanayi üretimini hedef edinen Sümerbank, bu minvalde bu üretimin ön koşulu olan ve erken cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan kültürel bir dönüşümün de sağlayıcısı olma amacı ile faaliyet yürütmüş, modernleşme serüveninin önemli bir uğrağı olarak, kuruluşundan özelleştirilmesine kadar modern tartışmaların, sorunların, dönüşümlerin odağındadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler:

Ahmad, Feruz:	Modern Türkiye'nin Oluşumu , Kaynak Yay., İstanbul, 2002.
Akal, Celal B.:	Devlet Kavramı , Dost Yay., 4.B., Ankara, 2013.
Akçuraoglu, Yusuf:	1329 senesinde Türk Dünyası , Türk Yurdu Der., yıl.3, c.6, S.3,3 Nisan 1330.
Albritton Robert, Jessop, Bob, Westra, Richard:	Political Economy and Global Capitalism: The 21st Century, Present and Future , Anthem Press, New York, 2010.
Alp, Tekin:	Milli İktisat , İslam Mecmuası, S.22, 12 Şubat 1330.
Altıparmak, Aytekin:	"Türkiye'de Devletçilik Döneminde Özel Sektör Sanayiinin Gelişimi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S.13, 2002, s. 35-59.
Arıtan, Özlem:	"Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri: Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü , İzmir, 2004.
Arıtan, Özlem, Sayar, Yasemin:	"İzmir Sümerbank Basma Sanayi Yerleşkesi ve Dönüşüm Süreçleri," Ege Mimarlık , S.70, Temmuz, 2009, s. 20-26.
Asiliskender, Burak:	Cumhuriyet Sonrası Kalkınma Hareketi Olarak, Sanayileşme ve Mekansal Değişim, Türkiye Araştırmaları Literatür Der. , C. 7, S.13, 2009, s.153-169.

Atatürk, Mustafa, K.:	Söylev ve Demeçler , c.2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1959.
Atay Falih R.:	Moskova-Roma , İstanbul, 1932.
Atay Falih R.:	Yeni Rusya , Ankara, 1931.
Ateş, Ahmet E.:	Cumhuriyet ve Modernleşme Olgular, Süreçler, Bunalımlar , Doğu Kitapevi, 2015.
Avcıoğlu, Doğan:	Türkiye'nin Düzeni , Bilgi Yay., Ankara, 1968.
Aydemir, Şevket S.:	İnkılap ve Kadro , Ankara, Kadro S.1,1932a.
Aydemir, Şevket S.:	Plan Mefhumu Hakkında , Kadro, S.5, 5 Mayıs,1932b.
Aydemir Şevket S.:	“Türk Nasyonalizmi”, Kadro , S.20, Ağustos, 1933.
Aysan, Mustafa., Özmen, Selahattin:	Türkiye’de ve Dünyada Kamu İktisadi Teşebbüsleri , Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1981.
Aybudak, Utku:	“Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve Egemenliğin Dönüşümü”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Der. , C.10, S.54, 2017, s.226-237.
Bardach, Eugene:	Implementing The Industrial Policy, içinde, Johnson, Chalmers: “The Industrial Policy Debate”, San Francisco , 1984, 91-116.
Başar, Ahmet H.:	İktisadi Devletçilik , c.1, İstanbul, 1933a.
Başar, Ahmet H.:	İktisadi Devletçilik , c.2, İstanbul, 1933b.
Başar, Ahmet H.:	“Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdietçilik”, Kadro , S.22, 1933c.
Beriş, Hamit, E.:	Tek Parti Döneminde Devletçilik Türkiye’de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri , Tezkire Yay., İstanbul, 2015.
Boratav, Korkut:	100 Soruda Türkiye’de Devletçilik , Gerçek Yay., İstanbul, 1974.

Boratav, Korkut:	Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye , Yordam Yay., İstanbul, 2017.
Boratav, Korkut:	: Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002 , İmge Yay., Ankara, 2016a.
Boratav, Korkut:	Boratav, Korkut: Türkiye’de Devletçilik , Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.
Boratav, Korkut:	1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm , İmge Kitapevi, Ankara, 2016b.
Boratav, Korkut, Türkcan Ergun:	Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve Kitler , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1993.
Brubaker, Rogers:	The Limits of Rationality , Londra: George Allen and Unwin, 1984.
Buğra, Ayşe:	Devlet ve İş adamları , İletişim Yay., İstanbul, 1994.
Buluş A.:	“Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İstanbul, 2000.
Calinescu, Matei:	Faces of Modernity : Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Bloomington Indiana University Press, 1977.
Cengizkan, Ali:	Fabrikada Barınmak , Arkadaş Yay., Ankara, 2009.
Çiğdem, Ahmet:	Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas , İletişim Yay., İstanbul, 1997.
Derin H.:	Türkiye’de Devletçilik , Citori Biraderler, İstanbul, 1940.
Dingiloğlu, Selin:	The Reproduction of the Industrial Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Sümerbank and Etibank, İstanbul Gelişim University

	Journal of Social Sciences , 5, (1), April, 2018, s. 1-18.
Doğan, Hulusi:	“Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı, Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’na Tarihsel Bir Bakış, Ege Akademik Bakış , 7(2), 2007, s. 661-689.
Doğruel, Fatma, Doğruel, Suut:	Bıçak Sırtında Büyüme ve İstikrar: Arjantin, Brezilya, İsrail, Meksika, Türkiye Deneyimleri , Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006.
Durdu, Zafer:	Türkiye’de Modern Düşünce ve Toplumsal Yapı , Doğu Yay., İstanbul, 2018.
Durkeim, Emile:	The Division of Labour in Society , Free Press of Glencoe Inc., New York, 1947, b.a.
Eisen, Arnold:	“The Meanings and confusions of Weberian “rationality””, British Journal of Sociology , cilt 29, no: 1, 1978, s.57-70.
Eisenstadt, Noah, Shmuel:	Modernleşme Başkaldırı ve Değişim , Doğu Batı Yay., Ankara, 2014.
Eisenstadt, Noah, Shmuel:	Social Change, Differantiation and Evoluation, American Sociological Review , Vol. 29, No. 3, Jun., 1964, pp. 375-386.
Elias, Norbert:	Uygarlık Süreci , c.2, Çev. Erol Özbek, İletişim Yay., İstanbul, 2007.
Ellul, Jacques:	Teknoloji Toplumu , Çev. Musa Ceylan, Bakış Kitaplığı, İstanbul, 2003.
Engels, Friderich:	Ailenin, Devletlerin ve Özel Mülkiyetin Kökeni , Çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2018.SS
Engin, Vahdettin:	“Osmanlı’dan Günümüze Türkiye Ekonomisi’ içinde; Beyoğlu, Süleyman, Satan, Modern

	Türkiye Tarihi , Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul, 2014.
Eren, Tuna:	“Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları” Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi ve Enstitüsü Atatürk Yolu Der. , S.63, Güz 2018, s. 165-202.
Ertuğrul, İlter:	Cumhuriyet Kurulurken Devletçiliğin Ayak İzleri, Telgrafhane Yay., Ankara, 2017.
Eşiyok, Ali:	“Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, Memleket Siyaset Yönetim , C.4, S.11, 2009, s. 86-131.
Held, David:	Democracy and the Global Order , Cambridge Polity, 1995.
Heper, Metin:	Atatürk’te Devlet Düşüncesi , içinde, Kalaycığlu, Ersin ve Sarıbay, Yaşar: Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Alfa Yay., İstanbul, 2000, s.177-205.
Heper, Metin:	Türkiye’de Devlet Geleneği , Doğu Batı Yay., Ankara, 2006.
Hobbes, Thomas:	Leviathan , Çev. Semih Lim, YKY Yay., İstanbul, 1995.
İdil K., Sürer, Özcan, Sert, Örgüt, T., Okaygün, v.d.	Bir Okudular Bin Dokudular , Türkiye Tekstil Sanayi İşverenleri Sendikası- Bahçeşehir Üniv., b.1, İstanbul, 2016.
İnan, Afet:	Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler , haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.
İnan, Afet:	İzmir İktisat Kongresi , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982.

İnönü, İsmet:	Fırkamızın Devletçilik Vasfı , Kadro, S.22, Teşrinevvel, 1933.
İnsel, Ahmet:	“Devletçiliğin Anatomisi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi , c.2, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s.419-425.
İnsel, Ahmet:	İktisat İdeolojisinin Eleştirisi , Birikim Yay., İstanbul, 2000.
İnsel, Ahmet:	Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye , Ayrıntı Yay., İstanbul, 1996.
Giddens Anthony:	Siyaset Sosyoloji ve Toplumsal Teori , Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay.,2017.
Giddens Anthony,	Ulus Devlet ve Şiddet , Kalkedon Yay., İstanbul, 2008.
Giritli, İsmet:	Modernleşme İdeolojisi Olarak Atatürkçülük , Atatürk Araştırma Merkezi Der., C.4., 1988.
Göçer, Nurissina:	Cumhuriyet Döneminin İktisadi Kalkınma Politikasına Bir Model: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Kayseri, 2004.
Gökalp, Ziya:	İktisadi Vatanperverlik , Yeni Mecmua, c.2, S.43,9 Mayıs 1918.
Göran Thernborn:	“Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar” Çev. M. Gümüş, B. Toksöz, içinde, Topçuoğlu, A., Aktay, Y., Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme ve Oryantalizm , Vadi Yay., Ankara, 1999.
Güçlü, Faruk:	Yıkılan Bir Cumhuriyet Kurumu: Sümerbank , Ürün Yay., Ankara, 2015.

Gülalp, Haldun:	Kapitalizm Sınıflar ve Devlet , Çev. Osman Akınhan, Abdullah Yılmaz, Belge Yay., İstanbul, 1993.
Gülalp, Haldun:	Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri , Yurt Yay., Ankara, 1983.
Günçe E:	“Early Planning Experiences in Turkey” içinde ed. İlkin Selim. Ve İnanç E., Planning in Turkey , METU, Ankara, 1967.
Gürkan, Ceyhan:	“Modern Kamu Maliyesinin Oluşumu: Maliye Tarihine Alternatif Kuramsal Yaklaşımlar” Ankara Üniversitesi SBF Der. , c.69, No.1, 2014, s. 43-76.
Janset, Aytemur:	Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri Sümerbank (1930-1945) , Doktora Tezi, Libra Yay., 2010.
Karabulut, Sezen, Karabulut, Umut:	“Erken Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Bölgesini Kalkındırmaya Yönelik Bir Girişim: Malatya Bez ve İplik Fabrikası TAŞ’ın Kuruluşu (1936-1939)”, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi , C.5 S.1, 2016, s. 67-78.
Kasaba, Reşat:	Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi , Belge Yay., İstanbul, 1993.
Kazgan, Gülten:	Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi , Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2017.
Kazgan, Gülten:	“Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler”, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Semineri İ.İ.T.İ.A. Mezunlar Derneği, 1977.
Kazgan, Gülten:	Türkiye Ekonomisinde Krizler 1929-2009 Ekonomi Politik Açısından Bir İnceleme , Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013.

Kepenek, Yakup:	Türkiye Ekonomisi , Remzi Kitapevi, İstanbul, 2012.
Kesgin, Burak:	Erken Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Arayışları ve Sovyet Deneyimi: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Mimarsinan Güzel Sanatlar Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
Keyder, Çağlar:	Türkiye’de Devlet ve Sınıflar , İletişim Yay., İstanbul, 2017.
Koç, Ceyhan:	“İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisi’nin Oluşumuna Etkileri”, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Der. , c.3, S.1, Erzurum, 2000.
Kongar, Emre:	Atatürk ve Devrim Kuramları , Türkiye İş Bankası Yay., 1981.
Koraltürk, Murat:	“Devletçi Sanayi Politikaları ve Ali İktisat Meclisi” 75. Yılda Çarklardan Chip’lere, Tarih Vakfı Yay. , İstanbul, 1999, s.63-69.
Koraltürk, Murat:	Türkiye Ekonomisinde Bir Öncü Sümerbank , Creative Yay., İstanbul, 1997.
Kuruç, Bilsay:	“Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler” Bilanço 1923-1998 , der. Rona, Z., c.2, Tarih Vakfı Yay., 1999, 21-32.
Kuruç, Bilsay:	Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi , Bilgi Yay., İstanbul, 2018.
Küçükömer, İdris:	Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması , Profil Yay., İstanbul, 2009.
Kurt, Mustafa, Kuzucu, Kemalettin:	“19.Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, Otam , S.40, Güz, 2016, 245-277.
Lenin, Vladimir. İ.:	Devlet ve Devrim , B.4., Eriş Yay., 2003.

Lewis, Bernard:	Modern Türkiye'nin Doğuşu , Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yay., Ankara, 2017.
Lipset, Seymour. M.:	Siyasal İnsan , Çev. Mete Tunçay, V Yay., 2.B., Ankara, 1986.
Makal, Ahmet:	Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları , İletişim Yay., İstanbul, 2015.
Manukyan, Aryan:	Bank and Banking in Turkey , The Turkish Ministry of Finance, Ankara, 1950.
Mardin Şerif:	Türk Modernleşmesi; Makaleler , C.4, İletişim Yay., 2004.
Mümtaz Hasan:	Türkiye'de Sanayi Kredisi , Ticaret Gazetesi, N.2, İstanbul, 1932.
Nadi, Yunus:	Yeni Rusya'nın Zimamdarlarıyla Yakından Temas, Cumhuriyet 15 Mayıs 1932.
Oppeinheimer, Franz:	Devlet , Engin Yay., Ankara, 1997.
Ortaylı, İlber:	İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı , 3.B., Hil Yay., İstanbul, 1995.
Ortaylı, İlber:	Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi , Cedit Neşriyat, Ankara, 2017.
Ökçün, Gündüz:	1920- 1930 yılları arasında kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye Sorunu , Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1971.
Özelmas, Ekrem:	Devletçilik ve Türkiye Tatbikatında Sümerbank , Sümerbank Yay., İstanbul, 1963.
Ökmen, Mustafa:	“Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Merkeziyetçilik-Âdem-i Merkeziyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, Akademik Araştırma Dergisi , No.9-10, Mayıs-Ekim, 2001.
Övgün, Barış:	Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsü Olgusu , Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara, 2009.

Özdemir, Volkan:	Türkiye’de Planlı Kalkınma Deneyimleri , Marmara Üniversitesi, 2014.
Özyurt, Hasan:	“Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938)”, İstanbul Journal of Sociological Studies , İstanbul, 2011, 119-148.
Pamuk, Şevket:	Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi , Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014.
Pamuk, Şevket:	20.Yüzyıl Türkiye’sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarıdan Fazlası Dolu mu? içinde, Kasaba Reşat, Modern Dünyada Türkiye Tarihi 1839-2010, Kitap Yay., C.4, İstanbul, 2011.
Parsons, Talcott:	“Evaluation and Objectivity in Social Science: An Interpretation of Max Weber’s Contribution”, International Journal of the Social Sciences , c.15,1965 (1971), s. 196-204.
Passerin, Alessandro, d’Entreves:	La Notion de l’Etat , Sirey Yay., Paris, 1969.
Peker, Recep:	CHF Programında İzahı , Ankara, 1931.
Pierson, Christopher:	Modern Devlet , Çivi Yazıları Yay., İstanbul, 2000.
Pirenne, Henri:	Orta çağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi , Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İletişim Yay., İstanbul, 2007.
Poggi, Giovanni:	Modern Devletin Gelişimi , Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2014.
Polanyi, Karl:	Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri , Çev. Ayşe Buğra, İletişim Yay., İstanbul,2014.

Rifa'at Ali, Abou-El-Haj:	Modern Devletin Doğası ; 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, İmge Yay., 2018, İstanbul.
Rousseau, J. Jacques:	Toplum Sözleşmesi , Çev., Vedat Günyol, İş Bankası Yay., İstanbul, 2012.
Sağlam Dündar:	“Atatürk’ün Ekonomi Politikasıyla İlgili Olarak Celal Bayar ile Söyleşi”, Banka ve Ekonomik Yorumlar , 23 (9), 1986.
Sallan, Gül, Songül:	Sosyal Devlet Bitti! Yaşasın Piyasa/Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kısılcında Refah Devleti , Etik Yay., Ankara, 2004.
Şenşekerci, Erkan:	Türk Devriminde Celal Bayar , Alfa Yay., İstanbul, 2000.
Schumpeter, Joseph, Alois:	“The Crisis of the Tax State”, Richard Swedberg (Der.), Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism , N.J-Princeton, Princeton University Press, 1991, s. 99-140.
Scott, James, C.:	Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu , Çev. Nil Erdoğan, Versus Yay., İstanbul, 2008.
Singer, Morris:	The Economic Advance of Turkey 1938-1960 , Turkish Economic Society Publications, Ankara, 1977.
Susam, Nazan:	Türkiye’de Uygulanan Maliye Politikaları 1923-2008 , Derin Yay., İstanbul, 2009.
Tayanç, Tunç:	Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl , Milliyet Yay., İstanbul, 1973.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim:	1929 Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları , Bilge Kültür Sanat. İstanbul, 2009a.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim:	İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si , İletişim Yay., İstanbul, 2014.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim:	Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı , Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara, 1974.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim:	Savaşın İçinden Geleceğe Yönelen İkinci Dünya Türkiye'si , İletişim Yay., İstanbul, 2014.
Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim:	Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu , Bilge Kültür Sanat. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2009b.
Tekeli, İlhan:	Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları , İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.
Tezel, Yahya:	Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi , İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.
Tilly, Charles:	Zor, Sermaye ve Avrupalı Devletlerin Oluşumu , Çev., Kudret Emiroğlu, Ankara, İmge Yay., Ankara, 2001.
Trimberger, Ellen, Kay:	Revolution From Above , Transaction, New Brunswick, 1978.
Toprak, Zafer:	Sümerbank Holding A.Ş. , Creative Yay., İstanbul, 1990.
Toprak, Zafer:	Milli İktisat, Milli Burjuvazi Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.
Toprak, Zafer:	“Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu”, Toplum-Bilim , S.12, Kış, 1980.
Toprak, Zafer:	Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918 , Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
Tör, Vedat, Nedim.:	“Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi” Kadro , S.13, İkinci Kanun 1933.

Tökin, Hüsrev:	İktisadi ve İctimai Türkiye-Rakamlarla Türkiye’de Sanayi , c.III, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1946, s.48-81.
Türk, Serkan:	Cumhuriyet Döneminde Sümerbank’ın Ülke Sanayileşmesindeki Rolü , Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2017.
Türel Oktar:	“Keynesgil İktisadın Türkiye’ye Yansımaları”, Mülkiye Dergisi , S.254, 2007.
Uzun, Hakan:	“Cumhuriyet Halk Partisi Kongrelerinde Devletçilik Tartışmaları 1931-1947, Avrasya İncelemeleri Der. , v.2, 2016, s. 273-305.
Ünsaldı, Levent:	Sosyoloji Tarihi , Heretik Yay., Ankara, 2013.
Varlı, Arzu, Koraltürk, Murat:	“I. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi , Cilt 9, Sayı 20, 2010, s.127-142.
Wallerstein, Immanuel:	Dünya-Sistemleri Analizi , 3.B, BGST Yay., İstanbul, 2018.
Weber, Max:	Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu , Hil Yay., Çev. Zeynep Aruoba, İstanbul, 1997.
Weber, Max:	Sosyoloji Yazıları , Çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1987.
Weber, Max:	From Max Weber, ed. ve Çev.: H. H. Gerth ve C. Wright Mills, Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1974
Weber, Max:	Economy and Society, der. G. Roth ve C. Wittich, Oxford University Press New York, 1978.
Wood, Meiksins E.:	Kapitalizmin Arkaik Kültürü-Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme , Çev. Oya Köymen, Yordam Yay., İstanbul, 2012.

Yaktı, Özlem, Soylu, Perihan Ü.:	“İktisadi Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Ali İktisat Meclisi” Ankara Üniversitesi Türk İnkılabı Enstitüsü Atatürk Yolu Der. , S.47, Bahar, Ankara, 2011, s. 677-700.
Yavuzçehre, Pınar, S., Çezik, Ulaş K.:	“Sümerbank’tan Sümerpark’a: Alışveriş Merkezine Dönüşen Kamusal Alanlar, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi , c.30, S.1, 2015, s. 23-35.
Yenal, Oktay:	Cumhuriyet’in İktisat Tarihi , Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2017.
Yerlitaş, Onur:	Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
Yılmaz, Aslı:	Türkiye’de Planlama Politikası ve Yönetimi: Planlamanın Siyasal İktisadi ve Yönetimsel Kuruluşu , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
Yücel, Fikret:	Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü , Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, Ankara, 2015.
Zürcher, Eric J.:	Modernleşen Türkiye’nin Tarihi , İletişim Yay., İstanbul, 2015.
Zürcher, Eric J.:	“Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları” Çev. Özgür Gökmen, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce “Kemalizm” , c.2, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Kanunlar:

2058 Devlet Sanayi Ofisi Kanunu Teşkili Hakkında Kanun:	3.7.1932.
2262 Sümerbank Kanunu:	6.11.1934.
3460 İktisadi Devlet Teşekkülleri Kanunu (Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Kanun):	17.06.1938.
440 İktisadi Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakler Hakkında Kanun:	12.3.1964.

Dergi ve Broşürler

Sümerbank Atatürk Özel Sayısı:	Sümerbank, 1965.
Sümerbank Broşürü:	Sümerbank, 1939.
Sümerbank Cumhuriyetin 25.yıl Sayısı:	Sümerbank, 1948.
Sümerbank 10.yıl Sayısı:	Sümerbank, 1943.
Sümerbank 100.yıl Özel Sayısı:	Sümerbank, 1981.

Raporlar ve Tutanaklar

İktisat Vekaleti Raporu:	Ankara, 1933.
Sümerbank Raporu:	Ankara, 1946.
Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi Raporu:	Ankara, 1933.
Türkiye’de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir:	Ankara, 1933.
TBMM, Zabıt Ceridesi:	76, 2.7.1932 C:1 s.451.
TBMM, Zabıt Ceridesi	İ:76, 2.7.1932 C:1 s.452.
TBMM, Zabıt Ceridesi	İ:65, 3.6.1933, C.1 s.257.